

ફરી પાછા પૂર્વમાં

[તાઇવાન, હૉંગકૉંગ, મકાઉ, લાઓસ, બૅંગકોક]

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ફરી પાછા પૂર્વમાં

[તઈવાન, હોંગકોંગ, મકાઉ, લાઓસ, બેંગકોક]

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ 380 001

FARI PACHHA PURVAMAN
a travelogue by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2007

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-071-0

Rs. 80.00

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

સ્વ. ધીરુભાઈ અંબાણીને

જેમણે શૂન્યમાંથી વિરાટ ઔદ્યોગિક અને આર્થિક જગતનું નિર્માણ કરીને ભારતને ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બનાવવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપી હજારો એન્જિનિયરો, ટેકનિશિયનો, આર્કિટેક્ટો અને લાખો કામદારોને રોજી આપી અને રાષ્ટ્રને બહુ મોટું રેવન્યૂ પૂરું પાડ્યું. દેશની આર્થિક સ્થિતિને સુધારવામાં જેમણે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે તે સ્વ. ધીરુભાઈ અંબાણીને પ્રેમસહિત અર્પણ.

– સચ્ચિદાનંદ

પુણ્યશ્લોક ડોંગરેજી મહારાજ પાછલા જીવનમાં બીમાર રહેતા. તેમનાથી બરાબર બોલી શકાતું નહિ. તોપણ સપ્તાહો કરતા. લગભગ પ્રત્યેક સપ્તાહમાં કહેતા કે હવે આ મારી છેલ્લી સપ્તાહ છે. હવે આગળ નવી સપ્તાહ નહિ કરી શકાય. આવું બોલીને પણ લોકોના દબાણવશ નવી સપ્તાહ કરતા રહેતા, લોકો દબાણ કરતા અને તેઓ તૈયાર થઈ જતા. મારું પણ કંઈક આવું જ છે. પ્રત્યેક પ્રવાસ પછી એમ થાય છે કે બસ હવે બહુ ફર્યા. હવે પ્રવાસ નહિ કરું. પણ કંઈક વાતાવરણ એવું થઈ જાય છે કે નવો પ્રવાસ ગોઠવાઈ જાય છે. પ્રવાસ જુવાનીનો વિષય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવાસ કરવો એ જરા વધુ પડતા સાહસનું કામ કહેવાય. પ્રત્યેક પ્રવાસમાં ચઢ-ઉતર અને ચાલવાનું તો થતું જ હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આખો દિવસ આ રીતે કરવું જરા વધુ પડતું લાગે છે. પણ કોણ જાણે કેમ પરમાત્મા શક્તિ આપે છે અને સૌથી વધુ સારી રીતે પ્રવાસ થતો રહે છે.

અમે ૩૪ જણાં, જેમાંથી મોટા ભાગના મારા જૂના પરિચિત પ્રવાસીઓ છે, પૂર્વમાં જવા તૈયાર થઈ ગયાં. દેશોની પસંદગી મારી હતી. હું નવા નવા દેશો જોવા માગતો હતો. સર્વપ્રથમ અમે તાઈવાનને પસંદ કર્યું. તાઈવાનની પ્રસિદ્ધિ તો હતી, પણ ધાર્યા કરતાં તે ઘણું સમૃદ્ધ અને મહાન નીકળ્યું. જેણે ભારતમાંથી ગરીબી હટાવવી હોય તેણે તાઈવાનમાં જોવા જવું કે આ લોકોએ કેમ કરીને દેશને ગરીબીશૂન્ય કર્યો છે! તેમની શરત છે – અમીરીને વધારો, ગરીબી આપોઆપ હટતી જશે. આપણે વર્ષોથી ભૂલા પડ્યા છીએ. ગરીબીને હટાવવા અમીરી હટાવી રહ્યા છીએ જેથી ગરીબી વધતી જાય છે. અમીરો પ્રત્યે ઘૃણા ન ફેલાવો. તેમની સંપત્તિનું મૂડીરોકાણ થવા દો. તેમની સમૃદ્ધિ અને વૈભવમાંથી લોકોને રોજી મળે છે. જો બધા સંપત્તિ-સમૃદ્ધિ-વૈભવ વિનાના થઈ જશે તો મૂડીરોકાણ નહિ થાય. તો ગરીબી વધી જશે. કારણ કે રોજીઓ ઘટી જશે. આવું પ્રત્યક્ષ રૂપ લાઓસમાં જોવા મળ્યું. ત્યાં મૂડીરોકાણ થયું જ નહિ. પૂરા લાઓસમાં ભાગ્યે જ ફેક્ટરીઓ જોવા મળી. જ્યારે પૂરા તાઈવાનમાં ઢગલાબંધ ફેક્ટરીઓ અને પેઢીઓ જોઈ. શ્રીમંત અને ગરીબ – બે વર્ગોને પરસ્પરમાં લડાવવાથી અજંપો થાય છે, જેથી મૂડીરોકાણ નથી થતું, અહીંથી ગરીબી શરૂ થાય છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં ૩૦ વર્ષથી સામ્યવાદીઓનું રાજ્ય છે. ૩૦ વર્ષ ઓછાં ન કહેવાય. પણ ગરીબી હતી નથી. વધી છે. કારણ કે નવું મૂડીરોકાણ થતું નથી અને અજંપાના કારણે જૂનું હતું તે કાં તો બંધ પડ્યું છે, કાં પછી સ્થળાંતર કરી ગયું છે. ચીન આ ભૂલને સમજી ગયું છે. તેણે ભૂલને સુધારી છે જેથી વિશ્વભરમાંથી મૂડીરોકાણકારો ચીન દોડી રહ્યા છે. આજે કદાચ એક માત્ર સામ્યવાદી દેશ ચીન જ સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર થઈ શક્યું છે.

ચીનનું બીજું ડહાપણ હોંગકોંગ અને મકાઉ છે. આ બન્ને અતિસમૃદ્ધ ટાપુઓ હવે ચીનમાં વિલીન થઈ ગયા છે. પણ ચીને “એક રાષ્ટ્રમાં બે પદ્ધતિઓ” સ્વીકારી લીધી છે. આ બન્ને ટાપુઓ ઉપર ચીનની સત્તા હોવા છતાં ત્યાં જૂની વ્યવસ્થા – મૂડીવાદી ચાલી રહી છે. બન્નેના ધ્વજ, કરંસી અને બંધારણ અલગ છે. બન્નેની વિશ્વમાન્ય નાગરિકતા પણ અલગ છે. બન્ને ટાપુઓ આજે પણ પૂરેપૂરા સમૃદ્ધ છે. જો ચીને તરત જ આ બન્નેને સામ્યવાદી રંગે રંગી દીધા હોત તો આજે બન્ને કંગાલ અને ઉજ્જડ થઈ ગયા હોત. આવી પ્રૌઢતા આપણા કેટલાક નેતાઓ ન બતાવી શક્યા. તેમણે કાશ્મીરમાં ૩૭૦મી કલમ હટાવવા ભારે હુડદંગ મચાવીને કાશ્મીરને સળગતું કરી દીધું. હવે વાત હાથમાંથી સરકી ગઈ છે. અપ્રૌઢ રાજનેતા કેવી રીતે રાષ્ટ્રને ગૂંચવી નાખે છે તેનો આ તો એક માત્ર નમૂનો છે. બીજા પણ ઘણાય છે. રાજનીતિની દૃષ્ટિએ ચીન આપણા કરતાં વધુ પ્રૌઢ સાબિત થયું છે. ભારતની ગરીબીમાં ચરખાવાદે પણ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. જોકે હવે ઘણા ડાહ્યા લોકો સમજી ગયા છે કે તે અપ્રસ્તુત છે. તેનાથી દેશના આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય નહિ. ચરખાવાદની સાથે જોડાયેલા બીજા કેટલાક આદર્શો પણ અવ્યાવહારિક બની ગયા છે, હવે કોઈ નામ પણ નથી લેતું. આઝાદીનાં ૩૦ વર્ષ પછી જ આ વાત સમજાવા લાગી હતી પણ હવે તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે મબલક મૂડીરોકાણ, મબલક ઉત્પાદન અને મબલક નિકાસ કરીને જ તમે રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરી શકો. તો જ ગરીબી દૂર કરી શકાય.

પ્રત્યેક ચૂંટણીમાં ગરીબીનું રાજકારણ ખેલાય છે. ગરીબોને લલચાવવા માટે જુદી જુદી યોજનાઓ તૈયાર થાય છે. જેમાં ગરીબોને સીધા પૈસા અપાય છે, સરકારી રેવન્યૂ વપરાય છે. પણ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. કારણ કે આવી કરોડોની રકમ નિર્માણકાર્યો માટે નહિ માત્ર

લલચાવવા માટે વપરાય છે. વાત જ્યાં હતી ત્યાં ને ત્યાં રહી જાય છે. આ રીતે તો આવનારાં સો વર્ષે પણ ગરીબી દૂર થવાની નથી. એક સામાન્ય દષ્ટિથી જોઈએ તો ભારતની વસ્તીના પાંચ મુખ્ય ઘટકો છે: સવર્ણ હિન્દુઓ, દલિત હિન્દુઓ, આદિવાસીઓ, મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ. આ પાંચમાં અત્યારે 90% રેવન્યૂ સવર્ણો પાસેથી આવે છે. આ જ રેવન્યૂથી દિલ્હી અને ગાંધીનગરનું બજેટ બને છે અને વિકાસનાં કામોમાં વપરાય છે. બાકીના ચાર ઘટકો પણ સવર્ણ જેવું અને જેટલું રેવન્યૂ આપી શકે તેમ કરવું હોય તો તેમને સવર્ણ જેવા બનાવવા જોઈએ. સવર્ણદ્રોહી નહિ. પણ નિકૃષ્ટ રાજકારણ આવું નથી કરી શકતું. બાકીના ચારેને સીધી કે આડકતરી રીતે એવો મેસેજ અપાય છે કે તમારી દુર્દશાનું કારણ આ સમૃદ્ધ સવર્ણો જ છે. લોકો માની પણ લે છે. આમાંથી વર્ગવિગ્રહ શરૂ થાય છે. નક્સલવાદ, માઓવાદ અને અનેક પ્રકારની સેનાઓ તૈયાર થાય છે જે પરસ્પરમાં કાપાકાપી અને મારામારી કરતી રહે છે. પણ પ્રશ્ન તો ઉકેલાતો નથી. સંપત્તિઓ પડાવી લેવાથી સમૃદ્ધ થવાતું નથી, સૌને પોતાની દુર્દશામાં પોતાનામાં જ કારણો શોધવાનાં છે. સિંધીઓ, પંજાબીઓ, પટેલો વગેરે કશી જ અનામત વિના કે કોઈ સરકારી મદદ વિના પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે, તેમ તમે પણ વિકાસ કરી શકો છો. સરકારી હાથઘોડીની જરૂર નથી. પણ આવું મનાતું નથી. જે જાતિવાદ ગાંધીજીના સમયમાં ઘણો ઓછો થઈ ગયો હતો તે ફરીથી મજબૂત થઈ ગયો છે. સરકારે જ મજબૂત બનાવ્યો છે. પ્રજાપ્રજા વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું છે, કારણ કે ‘ભાગલા પાડો ને રાજ’ કરોની નીતિ ફરીથી ચાલુ થઈ ગઈ છે. આ રીતે કદી પણ ગરીબાઈનો પ્રશ્ન ઉકેલાવાનો નથી. જરા કલ્પના કરો, તાઈવાનમાં પ્રતિવ્યક્તિની આવક 34000 ડોલર છે. હૉંગકૉંગ-મકાઉમાં 35000 છે. તેની તુલનામાં લાઓસની આવક માત્ર 200 ડોલર છે. શ્રીમંતોને મારી નાખવાથી કે તગેડી મૂકવાથી જો પ્રજા સમૃદ્ધ થતી હોત તો લાઓસ અને કંબોડિયા સમૃદ્ધ થઈ ગયાં હોત.

આ પુસ્તકને કોઈ માત્ર પ્રવાસપુસ્તક જ ન સમજે. પ્રવાસના માધ્યમથી આ ચિંતનપુસ્તક છે. મેં મારા વિચારો દેશવાસીઓ સમક્ષ રજૂ કર્યા છે, જેમાં અર્થતંત્ર, રક્ષાતંત્ર, ધર્મ અને સમાજ મુખ્ય છે. આ વિચારોને લોકો સરળતાથી સમજી શકે તે માટે પ્રવાસને માધ્યમ બનાવાયું છે. લોકો પ્રવાસ પણ કરે અને વિચારો પણ સમજે તે માટે આ પ્રવાસ-ચિંતન પુસ્તક બન્યું છે.

પ્રવાસની પૂરી ગોઠવણ શ્રી શક્તિ ટ્રાવેલ્સવાળા શ્રી મહેશભાઈએ કરી હતી. મારે કશો જ ચાર્જ આપવાનો નહોતો, અર્થાત્ હું પૂર્વની માફક આ પ્રવાસમાં પણ ફ્રી જ હતો. તેમણે સતત સાથે રહીને પૂરા પ્રવાસનું સફળ સંચાલન કર્યું અને સૌને સગવડ આપી તે માટે તેમનો આભાર.

મારા રૂમપાર્ટનર શ્રી પોપટલાલ પટેલ ઊંઝાવાળા હતા. ઊંઝા આશ્રમનો હિસાબ વગેરે તેઓ સંભાળે છે. તેમણે પણ મારી પૂરેપૂરી સેવા કરી તે માટે તેમનો આભાર. શ્રી જગદીશભાઈ, બાદશાહ, ડાંખરા, ગજેરા વગેરે સૌએ પ્રવાસને સફળ બનાવવા ભરપૂર પ્રયત્નો કર્યા તે માટે તેમનો પણ આભાર. ધન્યવાદ. અમારા પ્રવાસમાં ન કોઈ માંદું પડ્યું. ન ચોરી થઈ ન બીજું કોઈ નુકસાન થયું. હસતાં-હસાવતાં પૂરો પ્રવાસ થયો તે બદલ પરમેશ્વરનો આભાર. આશા છે આ પુસ્તકના વાચનથી લોકોને કાંઈક માર્ગદર્શન મળશે. ગૂર્જર પ્રકાશનના શ્રી મનુભાઈ શાહ તથા પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો પણ ખૂબ ખૂબ આભાર. ભૂલથી અથવા સરતચૂકથી કોઈ જાણકારી ઠીક ન લાગે તો જણાવવાની કૃપા કરશેજી.

પરમેશ્વરને લાખ લાખ વંદન કરીને વિરમું છું.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
પો.બો.નં. 19, દંતાલી-પેટલાદ
જિ. આણંદ-388450 (ગુજરાત)
(ફોન: 02697-252480)

ફરી પાછા પૂર્વમાં

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

1. પ્રસ્થાન

તા. 26-5-07ના રોજ અમે 34 પ્રવાસીઓ પૂર્વના દેશોનો પ્રવાસ કરવા તૈયાર થઈને કોબા આશ્રમે આવી ગયા. મોટા ભાગના પ્રવાસીઓ અમારી સાથે આવનારા જૂના જ છે. પ્રત્યેક પ્રવાસના અનુભવ પછી અમને જે અનુભવો થયા છે તેમાં થોડો સુધારો કરવો જરૂરી હોવાથી સૌને સમજાવ્યા હતા કે તમે વધારે પડતું ભાથું સાથે ન લેશો. પ્રત્યેક વાર અનુભવાયું છે કે લોકો ઢગલાબંધ ખાવાનું લઈ આવે છે અને પછી બધો ભાર ફેરવી ફેરવીને થાકી જાય છે. અંતે વપરાય છે થોડું અને બાકીનું ફેંકી દેવું પડે છે. ખાસ કરીને વિમાની પ્રવાસમાં વજનનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે એટલે ભાથું ઓછું જ લેવું તેવું સમજાવ્યા હતા. તેમ છતાં ભાથાના ઢગલા થઈ ગયા છે. આપણે ચુસ્ત શાકાહારી પ્રજા છીએ એટલે પ્રત્યેક સ્થળે જમવાની પૂરી અનુકૂળતા મળતી નથી. મહેશભાઈનું કહેવું છે કે આ પ્રવાસમાં લગભગ બધે જ ભારતીય ભોજનાલયો મળી જવાનાં છે એટલે જાતે રસોઈ બનાવવી નહિ પડે. પણ કોણ માને? સૌએ પોતપોતાની રીતે બેગો ભરી છે.

આપણી એક બીજી પણ મુશ્કેલી છે. આપણે ઘણા સામાન સાથે પ્રવાસ કરીએ છીએ. મોટી મોટી બેગોમાં કેટલાંય જોડી કપડાં અને બીજું ઘણું બધું ભરીને ઉપાડતા ફરીએ છીએ. ગોરાઓ બહુ જ ઓછા સામાન સાથે પ્રવાસ કરે છે, ભાથું તો હોતું જ નથી. કેટલાક તો પોતાની પીઠ ઉપર ઉપાડી શકાય તેટલો જ સામાન લઈને ફરતા હોય છે. વધુ પડતો સામાન અંતે તો સુખની જગ્યાએ દુઃખ જ આપે છે. વિદેશોમાં મજૂરો હોતા નથી. તમારે જાતે જ તમારો સામાન ઊંચકવો પડે છે. આ દષ્ટિએ પણ ઓછો સામાન હિતકારી લાગે છે, પણ હવે એક સારી વસ્તુ એ થઈ છે કે બેગોને નીચે ગરગડીઓ લાગી ગઈ છે જેથી સરળતાથી ખેંચી શકાય છે. કોબા આશ્રમમાં અમને સૌને શીખંડ-પૂરી જમાડ્યાં. જેમ જમવાનો શોખ હોય છે તેમ જમાડવાનો પણ શોખ હોય છે. જે લોકોને જમાડવાનો શોખ હોય છે તે ધન્ય ધન્ય થઈ જતા હોય છે. તેમના ત્યાં જમવાનો અદ્ભુત આનંદ મળતો હોય છે. ભાદરણના સ્વ. યુનીભાઈ પટેલને મેં અત્યંત પ્રેમથી જમાડતાં જોયા છે. પ્રતિવર્ષ નિમિત્ત બનાવીને તેઓ ઇષ્ટ-મિત્રોને બોલાવીને પોતાની જાતે પીરસીને જમાડતા. ઉત્તમ કેરીનો રસ કઢાવીને ઉનાળામાં મહેમાનોને પોતાના હાથમાં ઘીની વાઢી લઈને વારંવાર રસ પીરસાવી તેમાં ઘી નાખીને ભાવથી જમાડતા અને લોકો ભાવવિભોર થઈને જમતા. મેં પણ આવો લહાવો લીધો છે. આજે પણ મારી સામે સ્વ. યુનીભાઈનો હાથમાં ઘીની વાઢી લીધેલો ભાવપૂર્ણ ચહેરો તરવરે છે. સારા માણસોને સમય સમય ઉપર યાદ કરવાથી માણસ પોતે પણ સારો બને છે. તેને સારા બનવાની પ્રેરણા મળે છે.

અમારી પૂરી દૂર શ્રી શક્તિ ટ્રાવેલ્સવાળા શ્રી મહેશભાઈએ ગોઠવી છે અને તેઓ જાતે પણ પ્રવાસમાં જોડાયા છે. શ્રી જગદીશભાઈ જેમને હવે આપણે જગડુશાના હુલામણા નામથી બોલાવીશું, તેમણે સૌના માટે એક સુંદર પાઉચ બનાવડાવ્યું છે તેનું વિતરણ કર્યું. થાળી-વાટકી-ચમચી અને ગ્લાસનું પણ તેમણે જ વિતરણ કર્યું, જેથી પ્રવાસમાં સગવડ રહે. ઉદારતા, ઉદારતાની પ્રેરક બને છે. ઉદારતા સુખ જન્માવે છે. જ્યારે કૃપણતા દુઃખ જન્માવે છે. અમે તો બધા તૈયાર થઈને પોતપોતાનાં વાહનોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હવાઈ મથકે પહોંચી ગયાં. ભારતની આઝાદીના ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ કોઈ વાસ્તવવાદી હોય તો તે સરદાર છે. વાસ્તવવાદી હોવાથી તેમણે જે કામ હાથમાં લીધું તે સફળ રીતે પાર પાડ્યું. બીજા બધા ખાસ કરીને કલ્પનાવાદીઓ માટે એમ કહી શકાય કે તેઓ ન હોત તોપણ દેશને આઝાદી મળત. પણ સરદાર માટે આવું ન કહી શકાય. સરદારનો કોઈ વિકલ્પ જ ન હતો, ન છે. હવાઈ મથક સાથે તેમનું નામ જોડીને સરકારે એક સ્તુત્ય પગલું ભર્યું કહેવાય. અને હવે તો તે આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથક બન્યું છે. તેનાં રૂપ-રંગ બદલાઈ ગયાં છે. હવે સારું લાગે છે.

પ્રજાને પોતાનાં સ્થાપત્યોની ભવ્યતાથી ગૌરવ મળતું હોય છે. આજે અમારે આખી રાતનો ઉજાગરો કરવાનો છે. રાતના દશ વાગ્યે અમે સૌ વિદાય થયાં. અત્યારે હવે ભારતમાં ઘણી ઓરલાઈનો થઈ ગઈ છે જેથી ઘણી ઉડાનો ઊડે છે અને સારી સગવડો મળે છે. મુંબઈમાં સમયસર ઊતરી ગયાં. રાતના સાડા અગિયાર થઈ રહ્યા છે. અમારે ડોમેસ્ટિકમાંથી ઇન્ટરનેશનલ હવાઈ મથકે જવાનું છે.

આપણે આગમનમાં જેવા પ્રવેશીએ કે તરત જ બાજુમાં જ કોચ ઊભો હોય છે. ટિકિટ જોઈને સૌને બેસાડવામાં આવે છે. અને લાંબું ચક્કર લગાવીને છત્રપતિ શિવાજી હવાઈ મથકે પહોંચાડી દે છે. જો આવા કોચની સગવડ ન હોય તો લોકોને પારાવાર તકલીફ પડે. અમદાવાદની માફક મુંબઈમાં પણ મહાન રાજનેતા શ્રી શિવાજી મહારાજનું નામ અપાયું છે જે ઉત્તમ છે. આપણે આપણા મહાન પૂર્વજોને કાયમી યાદીવાળા સ્થાને સ્થાપિત કરવા જ જોઈએ, જેથી એક તરફ કૃતજ્ઞતાભાવ રહે અને બીજી તરફ આવનારી પેઢીને પરિચય અને સંદેશ મળે. પણ છત્રપતિ વિશેષણથી વિદેશીઓને ઉચ્ચારણમાં તકલીફ થાય છે અને અપભ્રંશદોષ આવે છે. કેટલાકને છાટીપાટી બોલતા સાંભળ્યા છે. વિશેષણ વિના પણ શિવાજી મહાન છે. જો તુકારામ તુકાથી, નામદેવ નામાથી, એકનાથ એકાથી, નરસિંહ નરસૈયાથી અને કબીર નાનક કબીરા અને નાનકાથી પણ મહાન થતા હોય તો શિવાજી મહારાજ માત્ર ‘શિવાજી’થી પણ મહાન રહી શકે છે. નામો નાનાં-ટૂંકાં અને સહજ ઉચ્ચારણોવાળાં હોય તો વધુ સગવડ રહે. જ્યારે વિશેષ્યમાં ખાસ દમ નથી હોતો ત્યારે તેને વિશેષણોની વધુ જરૂર પડતી હોય છે.

અમે તો બધા કોચમાં બેસીને અંધારિયા વળાંકો પાર કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથકના પ્રવેશદ્વારે પહોંચી ગયા. ટિકિટ જોયા વિના કોઈને પ્રવેશ નથી મળતો. અમારી 34 માણસોની એક જ ટિકિટ અમદાવાદથી અમદાવાદ સુધીની છે. એટલે ગણી ગણીને પ્રવેશ અપાયો. આતંકવાદીઓએ વિશ્વને કેટલું બધું અગવડોમાં મૂક્યું છે તેનો અનુભવ ડગલે ને પગલે થઈ રહ્યો છે. અમારી પાસે પર્યાપ્ત સમય છે. રાત્રે ત્રણ વાગ્યે બીજી ઉડાન છે. જોકે હવે વિદેશ જનારા માટે ઘણી વિધિઓમાંથી પસાર થવાનું હોવાથી 2-3 કલાક તો જોઈએ જ. અંતે અમે બધા પેસેફિકના વિમાનમાં ગોઠવાયા. વિમાન ઘણું મોટું હતું. મને લાગે છે કે 300થી 400 માણસો બેઠાં હશે. હવે તો 600થી 800 માણસો પ્રવાસ કરી શકે તેવાં વિમાનો આવી રહ્યાં છે. આ પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર છે. સીટો આડીઅવળી હતી તે સૌએ પોતપોતાને ગમતા માણસો સાથે ગોઠવી દીધી અને વિમાનની ઉડાનની સાથે જ સૌ નિદ્રાધીન થઈ ગયાં. સૂર્ય અને વિમાન સામસામે દોડી રહ્યાં છે. જ્યારે બે વાહનો સામસામે દોડતાં હોય છે ત્યારે ગતિ બમણી થઈ જાય છે. 900 કિ.મી.ની ગતિવાળું વિમાન છે અને બે હજારથી પણ વધારે કિ.મી.ની ગતિથી સૂર્ય અમારી તરફ આવી રહ્યો છે. આના કારણે જોતજોતામાં સૂર્યોદય થઈ ગયો. સૂર્યોદય થયો હોવા છતાં પણ ઍરહોસ્ટેસ બારીઓ ખોલવા નથી દેતી, કારણ કે ઊંઘનારાઓને વિક્ષેપ ન થાય. જીવનને ધન્ય બનાવનારું એક મહાન સૂત્ર છે: કોઈના સુખમાં વિક્ષેપ ન કરો. ગામઠી ભાષામાં કહેવું હોય તો “કોઈને નડો નહિ” બસ બહુ થઈ ગયું. પણ કેટલાક શનિદેવો નડવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. નડ્યા વિના તેમને ચેન નથી પડતું. કેટલાક પ્રવાસીઓ વારંવાર બારીઓ ખોલે છે અને ઍરહોસ્ટેસ બંધ કરાવે છે. અંતે સવારના નવ વાગ્યાની આસપાસમાં અમે હાંગકાંગ પહોંચી જ ગયા. અમારે હાંગકાંગનો પણ પ્રવાસ કરવાનો છે પણ અત્યારે નહિ, વળતાં. અત્યારે તો અમારે સીધા જ તાઈવાનની રાજધાની તાઈપેઈ જવાનું છે. બધી વિધિઓ પતાવીને અમે તાઈપેઈ જનારી ઉડાનમાં ગોઠવાયા. અમારો સામાન આપોઆપ બદલાઈ જવાનો છે અને અમને તાઈપેઈ મળશે એટલે હાથલગેજ સિવાય કશું નથી. લગભગ એકાદ કલાકની ઉડાન પછી અમે તાઈપેઈ પહોંચી ગયાં.

2. પૂર્વ ઇતિહાસ

અમે તાઈવાનની રાજધાની તાઈપેઈ તો પહોંચી ગયાં પણ આગળની વાત જાણતાં પહેલાં તાઈવાનનો થોડો ઇતિહાસ જાણી લઈએ. વિશ્વના જૂના દેશોમાં ચીનનું નામ સર્વાગ્ર છે. આ દેશે ઘણી ચઢતી-પડતી જોઈ છે. ત્યાં રાજાશાહીએ વર્ષો સુધી રાજશાસન કર્યું છે. (વાંચો મારું પુસ્તક ‘ચીન મારી નજરે’) પણ નિરંકુશ રાજાશાહી લાંબાગાળે પ્રજાને ગરીબ બનાવતી હોય છે, તે પ્રમાણે ચીન બહુ જ ગરીબ દેશ થઈ ગયો. ગરીબાઈના અનેક પ્રશ્નોમાંથી કાન્તિ પેદા થતી હોય છે.

રાજકીય કાન્તિ બે પ્રકારની હોય: (1) વ્યક્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સંતોષવા તથા (2) પ્રજાની પરિસ્થિતિ બદલવા માટે. પ્રથમ કાન્તિ સત્તાસ્થાને બેઠેલા રાજા બાદશાહ કે પ્રમુખ – પ્રધાનમંત્રી વગેરેને તેના જ પુત્રો, સેનાપતિઓ વગેરે મારીને કે ઊથલાવીને સત્તાનો કબજો કરી લે તે વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષાને કારણે થયેલી કાન્તિ છે. ખાસ કરીને મુસ્લિમ પરંપરામાં આવી કાન્તિઓ ઘણી થઈ છે અને અત્યારે પણ થઈ રહી છે. ભારતના મુસ્લિમ શાસકોને મોટા ભાગે તેમના જ પુત્રો વગેરેએ મારી નાખીને સત્તા કબજે કરેલી હતી. પાકિસ્તાનમાં જનરલ અયૂબખાન, ઝિયા ઉલ હક અને પરવેઝ મુશર્રફ આ પ્રકારે શાસક બન્યા હતા. યુગાન્ડાના ઇદી અમીન અને બીજાં ઘણાં રાષ્ટ્રોમાં આ પ્રકારે સત્તા કબજે કરવાના દાખલા બન્યા છે. આવી કાન્તિ પછી પ્રજાજીવનમાં ખાસ પરિવર્તન આવતું નથી. પ્રજા તો હતી ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય છે. માત્ર શાસક જ બદલાઈ જાય છે. ઘણી વાર તો ડિક્ટેટરશિપ આવવાથી પ્રજા વધારે દુઃખી થાય છે.

રાષ્ટ્રમાં બીજા પ્રકારની કાન્તિ રાજપદ્ધતિ બદલવા માટે થતી હોય છે. વર્ષોથી જે સિસ્ટમથી રાજશાસન ચાલતું હોય છે તે પદ્ધતિ જ દૂષિત છે. આવી પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી કદી પણ પ્રજા સુખી થઈ શકશે નહિ. આવા દૃઢ નિશ્ચય પછી આખી પદ્ધતિમાં જ પરિવર્તન કરવા લોકો ખાસ કરીને નીચેના લોકો હાથમાં શસ્ત્ર લઈને કાન્તિના સંગ્રામમાં કૂદી પડે છે અને હિંસક કાન્તિ થાય છે. આવી કાન્તિઓ પહેલાં કદાચ કોઈ વાર થઈ જાણી નથી પણ જર્મનીના માર્ક્સે પ્રજાવાદ ઉપર વિચારો પ્રગટાવ્યા – પ્રસરાવ્યા તેમાંથી આ કાન્તિની ચિનગારી પ્રગટી. જોકે આ કાન્તિ જર્મનીમાં ન થઈ. માર્ક્સની જન્મભૂમિ હોવા છતાં પણ ત્યાં તેનો પ્રભાવ ન રહ્યો. પણ આવી કાન્તિ રશિયામાં થઈ. પદ્ધતિ બદલવાની હિંસક કાન્તિ માટેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ‘ગરીબાઈ’ છે. જર્મની વગેરે દેશોમાં તે ન હતી જ્યારે રશિયામાં તે ભરપૂર હતી. રશિયાના ઝારરાજાઓએ કદી પ્રજાજીવન પ્રત્યે ખાસ લક્ષ્ય જ આપ્યું નહોતું. તેથી પ્રજા બેકારી, ભૂખમરો અને અસ્મતફરોશીનો શિકાર થતી હોય છે. અનેક યુદ્ધો પાછળ રશિયાનું અર્થતંત્ર ખુવાર થઈ ગયું હતું તેથી પ્રજાની આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું નહોતું. ટોલ્સ્ટોય જેવા મનીષી લેખકે દુઃખી થઈને પુસ્તક લખ્યું – “ત્યારે કરીશું શું?” આવી દશામાં માર્ક્સનો સંદેશો લઈને લેનિન આવ્યો અને જોતજોતામાં પૂરા રશિયામાં આ આગ ફેલાઈ ગઈ. અંતિમ ઝારને પરિવાર સહિત કૂતરાના મોતે મારી નાખ્યો અને મૂડીવાદી ઉદ્યોગપતિઓ, વ્યાપારીઓ, બુદ્ધિજીવીઓ, ચર્ચો, પાદરીઓ વગેરેનો નાશ કરી નાખ્યો. આવું કરવામાં બે-અઢી કરોડ લોકોના પ્રાણ લેવાયા. શાસનપદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ. બધી જ સંપત્તિ સરકારની થઈ ગઈ. પ્રજા માત્ર કામ કરનારી રહી ગઈ. લેનિન-સ્ટાલિને જે કાન્તિ સિમ્બોલ બનાવ્યું તેમાં દાતરડું અને હથોડાને પ્રતીક બનાવ્યું. દાતરડું ખેડૂતોનું અને હથોડો મિલકામદારોનું પ્રતીક હતું. આ બન્ને વર્ગ ભારે દુઃખી હતા, શોષિત હતા તેથી બન્નેની એકતા થઈ ગઈ અને એક મહાશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ, પણ લેનિન-સ્ટાલિને પોતાના પ્રતીકમાં કલમને સ્થાન ન આપ્યું તેથી કલમ ઉપર ભારે તવાઈ આવી. કાન્તિ પછી રશિયાની પ્રજા કેટલી સુખી કે દુઃખી થઈ તેની વિશ્વને ખાસ ખબર ન પડી, કારણ કે પૂરા દેશને સીલ કરી દેવાયો.

જેમ મુસ્લિમો એવું માને છે કે એક દિવસ પૂરા વિશ્વ ઉપર ઇસ્લામ ફેલાઈ જશે. ઇસ્લામનો જ નિજામ (શાસન) હશે, આવું જ સામ્યવાદીઓ પણ માનતા હતા કે પૂરા વિશ્વને લાલરંગે રંગી દેવાનું છે. કાન્તિમાં અલ્પવિરામ તો હોય પણ પૂર્ણવિરામ હોય જ નહિ.

વિચારોનું વ્યવસ્થિત ગઠન થાય ત્યારે તેને સંપ્રદાય કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. વિચારપ્રેમી સંપ્રદાય 2. વિચારોમાં મક્કમતા રાખનારા ચુસ્ત સંપ્રદાયો અને 3. વિચારોના કટ્ટર સંપ્રદાયો. આ ત્રીજામાં એવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે કે માત્ર મારા જ વિચારો સાચા

છે, બીજાના ખોટા છે. એટલે ખોટા વિચારોનો ઉચ્છેદ કરીને મારા સાચા વિચારોને પ્રસ્થાપિત કરવા એ પરમ ધર્મ છે. પરમ કર્તવ્ય છે. ત્રીજી કક્ષા બહુ જ ભયંકર બની જતી હોય છે. ધાર્મિક આતંકવાદ આમાંથી જન્મે છે. આ કટ્ટરવાદમાં સહિષ્ણુતા નથી હોતી. માત્ર હું જ એકમાત્ર સાચો છું. બીજા પણ સાચા હોઈ શકે તેવી ધારણા હોતી જ નથી. બીજા ખોટા જ છે. તેમનો નાશ થવો જોઈએ. આવી ધારણા દઢ થતાં જ ઉદારતા – સહિષ્ણુતા બધું ગાયબ થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આવી કટ્ટરતા ઘણી થઈ છે તથા થઈ રહી છે, તેથી વિશ્વે મહાન અનર્થો જોયા છે. પણ આવી કટ્ટરતા રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી અને એવી ધારણા દઢ કરાવી – એકમાત્ર સામ્યવાદથી જ વિશ્વનું કલ્યાણ છે. બાકીના મૂડીવાદ વગેરે પ્રજાનું શોષણ કરનારા મહાઅનિષ્ટકારી છે. એટલે વિશ્વને સુખી કરવા લાલ વાવટો વિશ્વભરમાં ફરકાવી દો. આ એક પ્રકારનું ઝનૂન જ કહેવાય.

આ સંદેશાને ચીનના માઓ ત્સે તુંગે ઝીલ્યો, પચાવ્યો અને પ્રસરાવ્યો. ચીનમાં પણ રાજાશાહી હતી. પ્રજા અફીણી બની ગઈ હતી, ગરીબીનો પાર નહોતો તેથી કાન્તિ માટેની ભૂમિકા તૈયાર હતી, માઓ પહેલાં સનયાતસેન નામના મહાપુરુષે ચીનને સુધારવાનો ભરચક પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તેનાં પરિણામની રાહ જોવાની ધીરજ પ્રજામાં નહોતી. માઓની કાન્તિ હિંસક હતી. તેઓ આદર્શવાદી વાતો કરવાની જગ્યાએ ટૂંકા રસ્તે પૂંજીપતિઓ પાસેથી સંપત્તિ હડપી જવાની વાત કરતા હતા. પણ આ તો પાપ કહેવાય. બીજાની સંપત્તિ કેમ હડપાય? તેના જવાબમાં તેમણે ધર્મ અને ધર્મસ્થાનોનો જ નાશ કરવાની પ્રેરણા આપી, જેથી કોઈ પાપ-પુણ્યનાં લફરાં ન કરે. બસ, મારો, પડાવો અને સત્તાધીશ થઈ જાવ. આ ટૂંકો માર્ગ લોકોને ગમ્યો. માઓના લાલ સૈનિકો એક પછી એક પ્રદેશ કબજે કરતા ગયા. જ્યારે બેઈજિંગ પહોંચવાની તૈયારી હતી ત્યારે તે સમયના શાસક ચાંગ કાઈ શેકને લાગ્યું કે હવે દેશને સાચવી શકાશે નહિ એટલે તેઓ ભાગીને ચીનના સમુદ્રમાં આવેલા તાઈવાન દ્વીપમાં પહોંચી ગયા. અહીં તેમણે ચીનની ખરી સરકાર બનાવી અને પોતે જ ચીનના સાચા શાસક છે તેમ માનીને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આ દ્વીપનું નામ ત્યારે ફાર્મોસા હતું. આવા નાના ટાપુ ઉપરના ચાંગ કાઈ શેકની સત્તાને ઉખાડી નાખવાની ક્ષમતા માઓવાદીઓમાં હતી જ પણ ત્યારે વિશ્વની ચિંતા કરનાર અમેરિકા નિષ્ક્રિય ન હતું. લાલ ઝંડો વિશ્વમાં ન ફેલાય તે માટે અમેરિકાએ સામ્યવાદીઓની ચારે તરફ સીટો-સેન્ટો-નાટો જેવા કરારો કરીને સેંકડો થાણાં સ્થાપ્યાં હતાં. ચાંગ કાઈ શેકનું ફાર્મોસા પણ અમેરિકાના રક્ષણમાં આવી ગયું જેથી સામ્યવાદી ચીન તેના ઉપર હુમલો કરવાનું સાહસ કરી શક્યું નહિ. ફાર્મોસા પાછળથી તાઈવાન બન્યું તે આજ સુધી ચીનથી અલગ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે.

માઓ અને ચાંગ કાઈ શેકની આ પ્રથમ લડાઈ હતી જેમાં માઓ જીતી ગયા અને ચાંગ કાઈ શેક હારીને ભાગીને ફાર્મોસા આવી ગયા. પણ ખરી લડાઈ બીજી જ હતી. વિચારોની, વાદોની, સિસ્ટમની બીજી લડાઈ હતી. સામ્યવાદીઓ મૂળ તો પ્રજાને સુખી-સમૃદ્ધ કરવા માટે જ સિસ્ટમ બદલવાની કાન્તિ કરે છે. એટલે અમેરિકાએ બીજી લડાઈમાં પણ ઝંપલાવ્યું. આ બીજી સિસ્ટમમાં લોકશાહી, પક્ષો, ચૂંટણીઓ, વિચારોની સ્વતંત્રતા, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, નોકરી-ધંધાની સ્વતંત્રતા રાખીને પ્રજાને સુખી કરવાની હોય છે. આમાં કોઈ પૂંજીપતિ કે વિચારકને મારી નાખવાનો નથી. કોઈની સંપત્તિ પડાવી લેવાની નથી. બધાને પોતપોતાના પૂરા હકો આપવાના અને ચાલુ રાખવાના છે. આ બે ભિન્ન ભિન્ન છેડાના વિચારોમાં ચાંગ કાઈ શેકનો વિજય થયો. કારણ ચીનની સામ્યવાદી પ્રજા કરતાં તાઈવાનની પ્રજા ઘણી સુખી થઈ.

3. તાઈવાન

તાઈવાનનો પ્રવાસ શરૂ કરીએ તે પહેલાં આપણે તેની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ જોઈ, હવે તેની મૂળભૂત માહિતી જોઈએ. તાઈવાનનો આકાર તમાકુના પાંદડા જેવો છે. તો વળી ઘણા તેનો આકાર શાર્ક માછલી જેવો માને છે. તેનું ક્ષેત્રફળ 35980 ચોરસ કિલોમીટર છે. અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્ર કરતાં પણ નાનું. આટલા નાના ક્ષેત્રફળમાં અઢી કરોડ જેટલી વસ્તી રહે છે. (સૌરાષ્ટ્રમાં ૧થી ૧૧ કરોડ વસ્તી રહે છે.) અહીંનો મુખ્ય ધર્મ બૌદ્ધ છે, જેમાં કન્ફ્યુશિયસ તથા તાઓ પણ આવી જાય છે. 93% છે. ખ્રિસ્તીઓની ટકાવારી સાડાચાર ટકા અને બાકીના અઢી ટકામાં બાકીના ધર્મો આવે છે. મુસ્લિમો એક ટકો પણ નથી. તાઈવાનની મુખ્ય ભાષા મેન્ડેરિન ચાઈનીઝ છે, જે રાજભાષા છે.

આ દેશ સમૃદ્ધ દેશ છે. ગરીબીનું પ્રમાણ એક ટકો પણ નથી જેથી પ્રતિવ્યક્તિની વાર્ષિક આવક 612000 છે. આમાં બાળકો-વૃદ્ધો વગેરે બધાં આવી ગયાં. તાઈવાન જેવો નાનો દેશ પ્રતિવર્ષ 80 અબજ રૂપિયાની નિકાસ કરે છે અને તેની સામે 68 અબજ જેટલી આવક કરે છે. આટલી બધી નિકાસ અને આટલી બધી સમૃદ્ધિનું કારણ જાણવા જેવું છે. તેના માત્ર આઠ ટકા માણસો જ ખેતી કામમાં રોકાયેલા છે. તેનો અર્થ એવો નહિ કે તેનું ખેતીનું ઉત્પાદન ઓછું છે. આટલા ઓછા માણસો યંત્રો અને વિજ્ઞાનના માધ્યમથી ઘણું મબલક ઉત્પાદન કરે છે. કારણ કે ખેતી પણ એક ઉદ્યોગ છે અને તેને નફાકારક બનાવાયો છે. ભારતમાં પહેલાં 80% વસ્તી ખેતી કામમાં રોકાયેલી હતી જ્યારે આ દેશ કંગાળ હતો. અત્યારે લગભગ 60% વસ્તી ખેતીમાં રોકાયેલી છે. 40% ઉદ્યોગો વગેરેમાં રોકાયેલી હોવાથી દેશ સમૃદ્ધિ તરફ આગળ વધી રહ્યો છે. તાઈવાન પૂરા વિશ્વને ઉત્તમ પ્રકારનાં વિશ્વાસપાત્ર બિયારણ પૂરાં પાડે છે. તાઈવાનની પ્રજા 35% ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી છે. પૂરો દેશ જાણે કે ફેક્ટરીઓનો દેશ બની ગયો છે, 57% પ્રજા નોકરી ટુરિઝમ વગેરે કામોમાં રોકાયેલી છે. કોઈ નવરું નથી. આખો દેશ મહેનત-મજૂરીથી ધમધમી રહ્યો છે.

આ દેશમાં ઇલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગો ઘણા છે. મોટા ભાગની મોટી મોટી મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓ પોતાની વસ્તુઓ અહીં બનાવે છે. એના ઉપર મેઈડ ઇન તાઈવાન (ચીન નહિ) લખેલું જોવા મળશે. પેટ્રોલની રિફાઇનરીઓ છે, કેમિકલનો ધંધો, વસ્ત્રોનું ઉત્પાદન મોટા પ્રમાણમાં છે, લોખંડ અને સ્ટીલ પણ ઘણું થાય છે. સિમેન્ટ ફેક્ટરીઓ ઘણી છે, ભોજન સંબંધી ઘણી વસ્તુઓ બને છે. વાહનો પણ બને છે. આ સિવાય તેલ-અત્તર વગેરે ઘણી ચીજો ઉત્તમ ક્વોલિટીની બનાવાય છે.

ખેતપેદાશમાં ચોખા, મકાઈ, શાકભાજી, ફળો, ચા, મરઘાં, બીફ, દૂધ અને માછલી બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સાથે વિજ્ઞાન અને યંત્ર જોડાયેલાં હોવાથી અનેકગણું ઉત્પાદન થાય છે. આ દેશ એટલો બધો સમૃદ્ધ છે કે કદાચ અમેરિકા કરતાં પણ આગળ છે. છેલ્લાં 15-20 વર્ષોથી અમેરિકામાં અપરાધીકરણ ઘણું વધ્યું છે કારણ કે નિત્રો અને બહારથી આવેલી વસ્તીની બેકારી વધી છે. જ્યારે તાઈવાનમાં આ દોષો નથી. ગરીબી કે બેકારી ન હોવાથી બધા રોજ-રોટી કમાતા હોય છે. જેના કારણે આર્થિક ગુનાખોરી ઘણી ઓછી છે. બીજી તરફ પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓ વધારે હોવાથી સેક્સ-અપરાધો પણ લગભગ નથી. ચીનની મૂળ ભૂમિમાંથી ભાગીને આવેલા ચાંગ કાઈ શેકની સાથે લાખો શરણાર્થીઓ પણ આવ્યા હતા. અને જેમ વિશ્વભરમાંથી આવેલા યહૂદીઓએ ઇઝરાયેલને સમૃદ્ધ બનાવ્યું તેમ તાઈવાનને પણ શરણાર્થી અને મૂળનિવાસી એમ બન્નેએ મળીને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. પણ હા, ઇઝરાયેલની માફક અહીં સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ભાગ અમેરિકા જ ભજવી રહ્યું છે. જો અમેરિકાનો સાથ ન હોત તો આ બન્ને (અને બીજા પણ)નું અસ્તિત્વ પણ ન હોત. ઘણા લોકો અમેરિકાની નિંદા કરતા હોય છે, ભારતમાં તો એક પ્રકારનો શોખ જ થઈ ગયો છે કે કાંઈક ખરાબ થાય તો બધો દોષનો ટોપલો પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ઉપર કે અમેરિકા ઉપર ઢોળી દેવાશે. અમારા ગાઈડે સ્વીકાર કર્યો છે કે અમે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ સ્વીકારી લીધી છે. પૂરી જીવનશૈલી પશ્ચિમી ચાલે છે. પણ અમે ક્યાંય કોઈ વલગરપણું ન જોયું. અહીંની સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. એમ કહો કે 80% કારોબાર સ્ત્રીઓ જ કરે છે તોપણ કોઈ અરુચિકર દશ્યો જોવા નથી મળતાં. બધાં પોતપોતાની રીતે શાન્તિથી જીવે છે. પૂરા

પ્રવાસમાં અમે તાઇવાનમાં ક્યાંય એક પણ પોલીસ ન જોઈ, ટ્રાફિક લાઇટો ઉપર પણ સાઇડ આપનાર માણસ ન જોયો. સૌકોઈ પોતપોતાની રીતે શિસ્તબદ્ધ આવ-જા કરી રહ્યાં છે. અહીં એટલા બધા ઓવરબ્રિજો છે કે આટલા તો અમેરિકામાં પણ મેં ઓવરબ્રિજો જોયા નથી. ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચાર માળનાં કેટલાંય ગૂંચળાં હોય. કોઈને ક્યાંય અટકવાની જરૂર નહિ. સૌકોઈ પોતપોતાના વાહનને સડસડાટ હંકારી રહ્યાં છે. પ્રજાજીવનમાં સમૃદ્ધિ વધે, એટલે વાહનો વધે. પણ જો વાહનો આવતાં પહેલાં રોડ તૈયાર ન હોય તો વાહનો ઉપાધિ કરાવે. ભારતમાં હવે પ્રતિવર્ષ 1 લાખ નવાં વાહનો રોડ ઉપર ઠલવાય છે, પણ તેટલી ઝડપથી રોડ વધતા નથી. પહોળા થતા નથી એટલે વાહનો અટવાય છે. ટ્રાફિક જામ થઈ જાય છે. કલાકો સુધી લોકો ફસાયેલા રહે છે. અહીં અમે ક્યાંય એવું દૃશ્ય ન જોયું. કારણ કે ચારે તરફ રોડના રોડ પથરાયેલા છે. જાણે કે આખું તાઇવાન ઓવરબ્રિજોથી ભરી દીધું છે. મૂળમાં આ પ્રજા ચાઇનીઝ જ છે. પણ મૂળ ભૂમિના ચીનાઓએ સાઇકલો ચલાવીને ટ્રાફિકનો પ્રશ્ન ઉકેલ્યો. જ્યારે આ પ્રજા સમૃદ્ધ હોવાથી સ્કૂટરો ઉપર કળશ ઢોળ્યો. અહીં પુષ્કળ સ્કૂટરો છે. બધા જ હેલમેટ પહેરે છે. મોટા ભાગે એક જ સવારી હોય છે. અને સ્કૂટરો માટેનો રસ્તો બાજુમાં અલગ છે જેથી સ્કૂટરો, કારોને નડતાં નથી તેમજ અકસ્માત પણ થતો નથી. આપણે આવું ન કરી શકીએ? પ્રતિવર્ષ હજારો સ્કૂટરસવારો ચગદાઈ મરે છે. ખાસ કરીને સ્કૂટરવાળા ઓવરટેક કરવા જતાં ટૂકો જેવાં ભારે વાહનોની હડફેટે આવીને મરતા હોય છે. ઓછામાં ઓછા નવા રસ્તાઓ બને તેમાં તો આવી વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ, જેથી કાર-ટૂક વગેરે સારી રીતે ચાલી શકે અને સ્કૂટરો પણ સારી રીતે ચાલી શકે.

આ ટાપુની સાથે બીજા 86 ટાપુઓ જોડાયેલા છે. એમાંથી 2-4 અમારે જોવાના છે. તાઇવાનની લંબાઈ 465 કિ.મી.ની છે. કુલ ક્ષેત્રફળ 35,989 ચો.કિ.મી. છે. આ દેશને બાર મોટા એક્સપ્રેસ વે છે, કેટલાક પૂર્વથી પશ્ચિમ અને કેટલાક ઉત્તરથી દક્ષિણ છેડા સુધીના છે. અમેરિકાની માફક અહીં પણ બન્નેના નંબરો એવા આપેલા છે કે પ્રવાસીને ગૂંચવાડો ન થાય. અર્થાત્ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જનારો પ્રવાસી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ભટકાઈ ન જાય. આ હાઈવે ઉપર 160 કિ.મી.ની ગતિથી વાહન ચલાવી શકાય છે. ક્યાંય કોઈ હોર્ન વગાડતું નથી. અમે જે હાઈવે ઉપર જઈ રહ્યા છીએ તેને પાંચ જવાની અને પાંચ આવવાની એમ દશ લાઈનો છે. ક્યાંય રોડા નથી. વાહનો સડસડાટ દોડી રહ્યાં છે. અમારા પૂરા પ્રવાસમાં તાઇવાનની ભવ્યતા જોવા મળી પણ એક મોટી મુશ્કેલી અમને ગાઈડની નડી.

ગાઈડની ભાષા ન સમજાય તેવી છે. તે બહુ જ તૂટક તૂટક અંગ્રેજી બોલે છે અને તેનું ઉચ્ચારણ અલગ જ પ્રકારનું હોવાથી બહુ ઓછું સમજાય છે. તેનો સ્વભાવ પણ જરા વિચિત્ર લાગે છે. તેનું કહેવું છે કે 11મી શતાબ્દીમાં અમારા પૂર્વજો બર્મા તરફથી અહીં આવેલા. ધરતીકંપ કે બીજી કોઈ કુદરતી આપત્તિના કારણે તેમને બર્મા છોડીને ભાગવું પડ્યું હશે, એવું લાગે છે. પ્રજા પ્રકૃતિપ્રકોપ કે પછી રાજપ્રકોપથી ઘરો છોડીને સ્થળાંતર કરતી હોય છે. ભારતની ઘણી પ્રજા પણ આવી રીતે સ્થળાંતરિત થયેલી છે. જોકે અહીં ચીનમાંથી કેટલાક લોકો સાતમી શતાબ્દીમાં આવીને વસી ગયેલા. એટલે મૂળ ચાઇનીઝ અને બર્માઝ એમ બે પ્રજાઓનું મિશ્રણ થયું લાગે છે. ભારતમાં પણ આર્ય, અનાર્ય, દ્રવિડ, શક, હૂણ વગેરે કેટલીયે પ્રજાનું મિશ્રણ થયેલું છે. આ જૂની વસ્તી ચારેક લાખની હશે, જેને આદિવાસી કહી શકાય. અહીંથી ચીન 120 કિ.મી. જ દૂર છે. એટલે પ્રજાઓનું સ્થળાંતર સહજ રીતે થઈ શક્યું હશે. આવનારી પ્રજા ખેડૂતો, મચ્છીમારો વગેરે હતા જેથી કોઈ ધાર્મિક અવરોધ ન હતો. ભારતમાં લોકોને સમુદ્રયાત્રા ન કરવાનો ધાર્મિક અવરોધ હતો જેથી તે સમુદ્રમાર્ગે બહાર નીકળી શકી નહિ. આ અવરોધ દક્ષિણના દ્રવિડોએ સ્વીકાર્યો ન હતો તેથી દ્રવિડપ્રજા સમુદ્રરસ્તે આ જ પ્રકારે બહાર નીકળી અને તેણે આ ભાગમાં પોતપોતાનાં સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યાં હતાં.

અહીંની પ્રજા આપણને એકસરખી જ લાગે છે પણ તેમાં બે ભેદ છે. નાની અણીદાર આંખવાળી અને ઠીંગણી પ્રજા એક છે. બીજી સામાન્ય આંખ, થોડી ઊંચી અને દાઢી-મૂંછવાળી પ્રજા છે. આ ભેદ અહીંના લોકોને જણાઈ આવે છે. પેલી ઠીંગણી પ્રજા એમ માને છે કે મૂળ નિવાસીઓ અમે જ છીએ એટલે આ દેશ અમારો છે. જોકે આવો કોઈ ઝઘડો ચાલતો નથી. આવા ઝઘડા ન થવા દેવા હોય તો અમેરિકા પાસેથી બોધપાઠ લેવાનો. ત્યાં યુરોપભરની જુદી જુદી પ્રજાઓ આવી પણ રોટી-બેટીના વ્યવહારથી એક થઈ ગઈ. કોઈ અંગ્રેજ કે જર્મન ન રહ્યું. બધાં અમેરિકન થઈ ગયાં. બધાંની ભાષા પણ અંગ્રેજી થઈ ગઈ. આ એકતા માટેની અનિવાર્ય શરત પૂરી થઈ. આના

કારણે ત્યાં ભાષાવાદી કે જાતિવાદી ઝઘડા ન થયા. આજે પણ નથી થતા. કારણ કે બધા જ પોતાને અમેરિકન માને છે.

આપણે આવું કરી ન શક્યા. રક્તશુદ્ધિ અને વર્ણવ્યવસ્થાની ભ્રામક ધારણાઓએ પ્રજાને એક થવા ન દીધી, જેથી હજારો ભેદો ઉત્પન્ન થયા. કદાચ કોઈએ એક થવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો તેને “વર્ણસંકર”નું કલંક લગાડી હલકો બનાવી દીધો. આ રીતે આપણે વિભાજનવાદી વ્યવસ્થામાં જીવતા રહ્યા જેણે આપણને વિભાજિત કરીને દુર્બળ બનાવી ગુલામ બનાવ્યા. સમુદ્રયાત્રાના નિષેધના કારણે ભારત પોતાના કોયલામાં જ બેસી રહ્યું તે બહાર ન નીકળ્યું. જ્યારે આ જ સમયે એટલે કે 15-16મી શતાબ્દીમાં સૌથી પહેલાં પોર્ટુગીઝ બહાર નીકળ્યું. તેના પછી ડચો, અંગ્રેજો, ફ્રેંચો વગેરે બહાર નીકળ્યા અને વિશ્વભરના દરિયાકિનારાને પચાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ તાઈવાનમાં સૌથી પહેલાં ડચો આવ્યા. બન્યું એવું કે 16મી શતાબ્દીમાં ભારત પહોંચેલા ડચો, પોર્ટુગીઝો અને અંગ્રેજોના પ્રતિકારના કારણે ભારતમાં પગદંડો જમાવી ન શક્યા. તેથી તેઓ ઇન્ડોનેશિયા તરફ વળ્યા. જાકાર્તાનું શાસન ચલાવવા તેમણે આજુબાજુ દ્વીપો કબજે કરવા માંડ્યા. તેમાં તાઈવાન પણ આવી ગયું. ઘણા સમય સુધી ડચોનું શાસન તાઈવાન ઉપર ચાલ્યું હોવાથી અહીં બે પ્રકારનાં કલ્ચર પેદા થયાં: એક યુરોપિયન પદ્ધતિનું ડચ કલ્ચર અને બીજું જૂનું બુદ્ધિઝમ – ચાઈના કલ્ચર. આમ બે પ્રવાહો અહીં ચાલતા હતા. જોકે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અહીં સ્કૂલોમાં યોગનું શિક્ષણ પણ અપાવા લાગ્યું છે. યોગ-ધ્યાન એ મૂળમાં તો બૌદ્ધોનું જ પ્રદાન છે એમ અહીંના બૌદ્ધો માને છે. પતંજલિ, બુદ્ધ પછી થયા અને તેમના ઉપર બુદ્ધની છાપ હતી. પલાંઠી વાળેલી ધ્યાનસ્થ પ્રતિમાઓ બુદ્ધ-મહાવીરની હોય છે, જે યોગમાર્ગની પ્રતીક છે. આ લોકો પ્રેક્ષાધ્યાન અને વિપશ્યના ધ્યાન ઉપર વધારે ભાર મૂકતા હતા. જ્યારે આપણે યજ્ઞો અને ઉપાસના ઉપર વધુ ભાર મૂકતા હતા. પાછળથી યજ્ઞો ઓછા થયા અને ઉપાસના સહિતના યોગને સ્વીકારવામાં આવ્યો. તોપણ યોગ કરતાં ઉપાસનાનો જ વધુ પ્રચાર થયો, હવે ફરી પાછી યજ્ઞોના રવાડે પ્રજાને ચઢાવવામાં આવી રહી છે, જે હિતકારી નથી, કારણ કે યજ્ઞોથી પ્રજાજીવનના આંતર-બાહ્ય કોઈ પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. જે પ્રવૃત્તિથી પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો ઉકેલાતા ન હોય, ઊલટાના પ્રશ્નો વધતા હોય તેવી પ્રવૃત્તિને ધર્મ માનવો એ પ્રજાને અંધકારની ઉપાસક બનાવવા બરાબર છે. અત્યારે ભારતમાં પણ યોગાનો પ્રચાર વધી રહ્યો છે. મારી દૃષ્ટિએ વ્યાયામ જેવો યોગ હિતકારી છે. વ્યક્તિ રોજ થોડાં સરળ આસનો કરે, થોડો પ્રાણાયામ કરે તો તે હિતકારી છે. પણ જો વ્યક્તિને નેત્રી-ધોતી-બસ્તી જેવી ક્રિયાઓ તરફ વાળવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. આ અકુદરતી પ્રક્રિયા છે, જે હાનિકર છે. આવા કેટલાય યોગીઓને મેં રોગોથી રિબાઈ-રિબાઈને મરતાં જોયા છે. આવી અકુદરતી ક્રિયાઓથી બચવું જોઈએ. બીજું એવું માની લેવું કે યોગ કરવાથી બધા રોગો મટી જાય છે તે યોગ્ય નથી. યોગની પણ મર્યાદા છે. અમુક હદ સુધી તે તમને ફાયદો કરે પણ તેનાથી બધા જ પ્રશ્નો ઉકેલાય છે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી. એટલે માત્ર વ્યાયામરૂપ યોગ કરવો – કરાવવો હિતકારી લાગે છે. અત્યારે અહીં તાઈવાનમાં ઘણાબધા ગુરુઓ આવ્યા છે અને યોગ કરાવે છે. ભારતમાંથી હવે ઘણા પ્રવાસીઓ અહીં આવતા થયા છે. કેટલાક કામની શોધમાં કે ધંધાની શોધમાં પણ આવે છે. ખાસ કરીને એસેન્સના ક્ષેત્રમાં કામગારો અને જવેલરીના ક્ષેત્રમાં વ્યાપારી-ઓ આવવા લાગ્યા છે. અહીં જાતજાતનું પરફ્યુમ બનાવાય છે.

ગાઈડ સાથે વાતો-ચર્ચા કરતા કરતા અમે અમારી હોટલે પહોંચી ગયાં. નજીકમાં જ તંદૂરી હોટલ હોવાથી પગે ચાલતા નીકળ્યા. રસ્તાનાં એકબે દૃશ્યોએ અમને સૌને પ્રભાવિત કર્યા. તાઈવાન ખૂબ જ સ્વચ્છ દેશ છે. ક્યાંય કશો કચરો તો શું ધૂળ પણ જોવા ન મળે. એક કોર્નર ઉપર એક ભાઈ પોતાના 6 ઇંચ નાના કૂતરાને રમાડી રહ્યા હતા. થોડાક લોકો ગોળ ટોળું થઈને જોઈ રહ્યા હતા. તેવામાં પેલા ગલૂડિયાએ ઝાડો કરી દીધો. તરત જ તેના માલિકે તેને પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં લઈ લીધો. અને નીચેની જગ્યાને વારંવાર ઘસી ઘસીને સાફ કરી નાખી. આવું જ દૃશ્ય ફરી બીજી વાર પણ બીજી જગ્યાએ જોવા મળ્યું. હવે સમજાયું કે આ દેશ આટલો બધો સ્વચ્છ કેમ છે? આપણે આમાંથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ. આપણે સતત કચરો પાડ્યા કરીએ છીએ એટલે બધે જ ગંદકીના ઢગલા થઈ જાય છે. અંતે અમે હોટલમાં પહોંચી ગયાં. કચ્છી ભાઈએ સરસ ગુજરાતી રસોઈ બનાવી હતી જેને લોકો પ્રેમથી જમ્યાં. હવે ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં બીજા ભાઈઓ પણ જમવા આવે છે અને પ્રેમથી ભારતીય રસોઈ જમે છે. અમે ફરી પાછા હોટલ ઉપર આવ્યાં અને થાક્યાપાક્યા સૂઈ ગયાં.

4. તાઈપેઈ

આજે તા. 28-5-07 છે. સવારે ચાનાસ્તો કરીને અમે સૌ બસમાં સવાર થઈ ગયાં. પશ્ચિમ પ્રકારની હોટલોમાં રહેવાની સાથે સવારે બ્રેકફાસ્ટની પણ સગવડ હોય છે. કાઉન્ટર ઉપર પુષ્કળ ખાદ્યસામગ્રી મૂકેલી હોય છે. ગ્રાહક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુઓ લઈને પોતાના ટેબલ ઉપર જઈને પેટ ભરીને જમી શકે છે. મને સૌથી વધુ પસંદ સલાડ છે. કાચાં તાજાં શાકભાજીઓ પુષ્કળ હોય છે. મોટા ભાગે હું એનો જ વધુ ઉપયોગ કરું છું. તેનો પ્રત્યક્ષ ફાયદો અનુભવાય છે. તે બધાં પચવામાં સરળ હોય છે અને પેટ એકદમ સાફ લાવે છે. આપણે ત્યાં આ સલાડની પદ્ધતિ જ ન હતી. હવે કાંઈક શરૂ થઈ છે. પણ હજી પણ લોકો તેનું મહત્ત્વ સમજી શકતા નથી. જો આજે તમારે ત્યાં કોઈ પ્રિય મહેમાન આવે અને તમે કોબીજનાં પાંદડાં કે બીજી કાચી શાકભાજી નાસ્તામાં આપો તો લોકો હસવા માંડે. આ શું ઢોરોનો ખોરાક મૂક્યો છે? ખરેખર તો સલાડ ખૂબ જ ફાયદાકારક ખોરાક છે. દૂધ-બટર, મધ, બ્રેડ, સીરીયલો વગેરે અનેક વસ્તુઓ લઈ આવો અને ખાવ. ઘણા જરૂરથી વધારે લાવે અને પછી ડિશમાં પડતું મૂકે પણ મેં કોઈ જગ્યાએ હોટલના કર્મચારીઓને ઝઘડો કરતા જોયા નથી. ગ્રાહકનાં અપલક્ષણોને પણ સહન કરવાનાં અને હસતાં હસતાં બાય બાય કરવાનું. જો તમે દાબીને બ્રેકફાસ્ટ કરો (મોટા ભાગે લોકો કરતા જ હોય છે) તો દિવસભર જમવાની જરૂર ન રહે.

તાઈવાનમાં એક બ્રિજ ભારતીય એન્જિનિયરોનો પણ બનાવેલો છે જેને જોઈને આપણને ગૌરવ થાય છે. ડૉ. જીવરાજભાઈ ડાંખરા અમારા અનુવાદક છે, જેમને અનુવાદ કરવામાં પરસેવો છૂટી જાય છે, કારણ કે ગાઈડની ભાષા અને ઉચ્ચારણ એવાં છે કે કશું જ સમજાય નહિ. શ્રી ડાંખરાનું કહેવું છે કે આપણને ક્યાંય પોલીસ કે કમાન્ડો જોવા મળતા નથી. સ્ત્રીઓ બિન્દાસ્ત હરેફરે છે એટલી અહીં કાયદાની સ્થિતિ ઘણી સારી દેખાય છે. તેમની વાત સાચી છે. પૂરા પ્રવાસમાં અમે પોલીસનો માણસ ન જોયો. આથી વધુ ઉત્તમ કયું રામરાજ્ય હોઈ શકે? મુસ્લિમોની વસ્તી એક ટકાથી પણ ઓછી છે, અહીં મુસ્લિમોનો કે આતંકવાદનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. બધા એકસરખા છે. સૌ હળીમળીને રહે છે. ભારતમાં પણ પહેલાં આવું જ હતું. પણ પછી રાજકારણે ઝેર રેડવાનું શરૂ કર્યું. ભયંકર હુલ્લડો કરાવ્યાં અને દેશના ટુકડા કરાવ્યા. તે પછી પણ ફરી પાછું રાજકારણ કામે લાગ્યું છે, વેર-ઝેર વધારવાનાં કાર્યો કરી રહ્યું છે. ભારતના પ્રધાનમંત્રી ચૂંટણી આવતાંની સાથે જ મુસ્લિમોને બીજા બધા લાભો આપવાની સાથે સાથે તેઓ અનામતની પણ બાંગો પોકારે છે. આ નેતાઓને કોણ સમજાવે કે અનામતનું રાજકારણ આ દેશને પાયમાલ કરી નાખશે. પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે આગ લગાડશે અને પ્રતિભાને હાનિ પહોંચાડશે. જેમને આપણે અન્યાય કર્યો હતો તેમના માટે અમુક સમય પૂરતી અનામત બરાબર છે. પણ જે પોતે જ રાજા હતા અને ભણ્યા નહિ કે ભણતા નથી તેમના માટે અનામત ન હોય. પોતાના જ દોષે પછાત રહેનારા લોકોને પછાતપણાનો પુરસ્કાર આપવાનો ન હોય. અહીં તાઈવાનમાં કોઈ પ્રકારની અનામત નથી. પૂરું રાષ્ટ્ર એક છે. સૌ એક-સમાન છે. કોઈને ન્યાય આપવા માટે બીજાને અન્યાય કરવાનો ન હોય. અત્યારે તો અહીં કોઈ મુસ્લિમ પ્રોબ્લેમ નથી પણ ભવિષ્યમાં પણ નહિ થાય તેવું કહી શકાય નહિ. મુસ્લિમોનાં ચાર સ્ટેજ હોય છે: (1) જ્યારે તેઓ બહુ થોડા અને શક્તિ વિનાના હોય છે ત્યારે અત્યંત મિલનસાર, નમ્ર અને કદ્યાગરા હોય છે. પછી (2) જ્યારે તેઓની સંખ્યા વધે છે, કારણ કે બીજી પ્રજાની તુલનામાં તેમનો વસ્તીવધારો ઝડપી હોય છે. અહીં પણ મુસ્લિમો તાઈવાની સ્ત્રીઓને પરણે છે અને વસ્તીવધારો કરે છે. તેઓ વિશ્વભરની બધી સ્ત્રીઓને પરણી શકે છે. આ તેમનું બહુ મોટું જમા પાસું છે. આપણે આવું નથી કરી શકતા તેથી ભળી શકતા નથી. (3) પછીના તબક્કામાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધતાં જ મોટા ભાગે ધાર્મિક માગણીઓ વધવા લાગે છે. તેમાં સફળતા મળ્યા પછી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરવાની ચળવળ શરૂ થઈ જાય છે. આ ત્રીજો તબક્કો હોય છે. પૂરા દેશ ઉપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત ન કરી શકાય તો દેશના એકાદ ભાગમાં આવું કરવામાં આવે છે. આવું રાજ્ય સ્થાપિત થયા પછી તેમાંથી કટ્ટરવાદી વર્ગ માથું ઊંચકે છે અને પૂરા દેશને કડક ઇસ્લામિક રાષ્ટ્ર બનાવવાનું કામ કરે છે. અમેરિકા જેવી વિશ્વશક્તિઓના પ્રતિરોધના કારણે ઘણા મુસ્લિમ દેશો આ ચોથા તબક્કામાં પહોંચતાં અટકી રહ્યા છે.

મારા એક પરિચિત મુસ્લિમ સજ્જન છે. તે ઘણી વાર મને જણાવે છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે પૂરું વિશ્વ ઇસ્લામ કબૂલ

કરી લેશે. હું તેમને પૂછું છું કે માનો કે તેવું થશે. (જોકે આવું થવાનું નથી) તો તે સમયે આ વિશ્વ કેવું હશે? વધુ સુખી હશે કે વધુ દુઃખી હશે? પૂરા વિશ્વમાં દાઢીઓ જ દાઢીઓ દેખાશે. પૂરા વિશ્વમાં બુરખા જ બુરખા દેખાશે. ગરીબી વધી જશે. ભણતર ઘટી જશે. સ્ત્રીઓ ઘર બહાર નીકળતી નહિ હોય. વિજ્ઞાન પ્રત્યેનો અભિગમ ઓછો થઈ જશે અને કટ્ટરવાદિતા વધી જશે. ધર્મનું કામ પ્રજાને સુખી કરવાનું છે. ધર્મની સફળતાનું માપ એ રીતે કાઢી શકાય કે કયા ધર્મના અનુયાયીઓ વધુ સુખી છે કે વધુ દુઃખી છે. અત્યારે પૂરા વિશ્વમાં સૌથી વધુ દુઃખી મુસ્લિમો છે. માન-અપમાનની રીતે, ગરીબીની રીતે, અશિક્ષણની રીતે, અવિશ્વાસની રીતે અને આતંકવાદ-ના કારણે તેઓ સૌથી વધુ દુઃખી જણાય છે. જ્યાં ઇસ્લામિક રાજ્ય છે ત્યાં પણ શાન્તિ નથી. પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, સાઉદીઅરબ, ઇજિપ્ત વગેરે બધા જ મુસ્લિમ દેશોમાં ઇસ્લામિક રાજ્ય હોવા છતાં ચરમપંથીઓ જંપીને બેસતા નથી. તેઓ હજી વધુ કટ્ટરવ્યવસ્થા માગે છે, જેવી અફઘાનિસ્તાનમાં તાલિબાનોએ કરી હતી. જો દશ-વીસ વર્ષ વધુ સમય માટે આ તાલિબાનોની વ્યવસ્થા ચાલી હોત તો અફઘાનિસ્તાનની કેવી દશા થઈ હોત તે વાતથી પણ કંપારી છૂટે છે. શું પૂરા વિશ્વને આવું બનાવી દેવું છે? સ્વયં મુસ્લિમોએ જ વિચાર કરવાનો છે. આપણે અકબર જેવા સહિષ્ણુ-ઉદાર નેતાની જરૂર છે. ઓસામા બિન લાદેનની નહિ. હમણાં બિહારમાં સરકારવિરોધી એક મુસ્લિમ સરઘસમાં કેટલાક લોકોએ ઓસામાનાં ચિત્રો હાથમાં લીધાં હતાં જે તેમની માનસિકતા બતાવે છે. કદાચ આખું સરઘસ તેમાં સહમત નહિ હોય. પણ સરઘસવાળા તેવાં ચિત્રોને હટાવી પણ નથી શકતા, તેવી કમજોરી પણ છતી થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ તાઇવાન દેશ ભાગ્યશાળી છે.

અમે નગર જોવા ફરી રહ્યા છીએ. અમારી ડાબી બાજુ 244 મીટર ઊંચું એક ભવ્ય બિલ્ડિંગ દેખાય છે. એક કંપનીનું આ ટાવર છે. અહીં 50-60 માળનાં હજારો ભવનો છે. મકાનોને આકાશ તરફ વધારવાથી મકાનોના પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. અહીં ક્યાંય ઝૂંપડપટ્ટી નથી. કારણ કે ગગનચુંબી ભવનોમાં ફ્લેટો ખાલી પડ્યા છે. આવો અને રહો. અહીં આ લોકોએ 508 મીટર ઊંચો ટાવર પણ બાંધ્યો છે. પ્રજાની અસ્મિતા ભવ્ય સ્થાપત્યોથી થતી હોય છે. આ ઊંચો ટાવર અમને દેખાઈ રહ્યો છે. 101 માળની ઊંચાઈ તેનો જયજયકાર કરી રહી છે. અમદાવાદ-મુંબઈ કે દિલ્હીમાં હજી સુધી આવો ભવ્ય ઊંચાઈવાળો ટાવર બંધાયેલો દેખાતો નથી. પ્રવાસીઓને આપણે પ્રાચીન ભારત બતાવીએ છીએ. માનો કે અમદાવાદમાં કોઈ પ્રવાસી આવે તો તેને પ્રભાવિત કરે તેવું કયું સ્થાપત્ય બતાવવું? બિલ્ડરોનું કહેવું છે કે સરકાર 30-40 માળનાં બિલ્ડિંગ બાંધવાની પણ મંજૂરી નથી આપતી. જો વહેલી તકે આપણે આકાશ તરફ ઊંચા નહિ વધીએ તો ખેતી માટેની જમીન પણ બચશે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઊભો થઈ જશે.

અમારી સાથે બાવળાના શ્રી ઝીણાભાઈ ભરવાડ તથા તેમનાં પત્ની રામુબહેન ભરવાડ પણ છે. બન્ને કશા જ સંકોચ વિના જૂના-સાદા ડ્રેસમાં ફરી રહ્યાં છે. લોકો કુતૂહલવશ તેમના ફોટા પાડવા આવે છે, ઝીણાભાઈ ધોતિયું ઝભ્ભો અને ગાંધીટોપી પહેરે છે. તો રામુબહેન પૂરો ભરવાડી પોશાક પહેરે છે. તેમના કાનમાં લટકતા સોનાના દાગીના અને હાથમાં પહેરેલાં હાથીદાંતનાં બલિયાં લોકોને ખૂબ આકર્ષે છે. બન્ને વૃદ્ધ છે. રામુબહેન અમુક સમયે કાન ઉઘાડા રાખે છે જેથી લોકો કાનના દાગીના જોઈ શકે, તો અમુક સમયે કાન ઢાંકી દે છે. રામુબહેન અભણ છે. ઝીણાભાઈ તેમની ખૂબ સેવા કરે છે. ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ લાવી આપવી, હાથ પકડીને રસ્તો પાર કરાવવો, બસમાં ચઢાવવાં તથા ઉતારવાં. બન્નેનું દામ્પત્ય ઈર્ષ્યા જગાડે તેવું છે. દામ્પત્યની ખરી મજા વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતી હોય છે, જ્યારે એકબીજાને સહારા તથા હૂંફની જરૂર હોય છે. કોલેજિયન યુવતીઓ રામુબહેન સાથે ફોટા પડાવવા તેમની સાથે બેસી જાય છે. રામુબહેન પણ પોતાની સગી દીકરીઓ હોય તેમ માથા ઉપર હાથ મૂકીને ગુજરાતીમાં આશીર્વાદ આપે છે. હું કહું છું કે રામુબહેન હવે આ છોકરીઓ તમારી દીકરીઓ થઈ ગણાય. માટે તેમના હાથમાં કાંઈક આપો. તો કહે છે કે એ તો આ (ઝીણાભાઈ) જાણે. એમ કહીને છટકી જાય છે. અમે બધાં હસીએ છીએ. “ભોળી રે ભરવાડણ હરિને વેચવાને ચાલી” એવું એક ભજન છે. તેમાં ભરવાડણને ભોળી કહી છે. રામુબહેનને પણ લોકો ભોળાં કહે છે પણ દાગીના સાચવવામાં તથા પૈસા સાચવવામાં તે જરાય ભોળાં જણાતાં નથી. ઘરરખુ પત્ની જ ઘર સાચવતી હોય છે. રામુબહેન પૂરેપૂરાં ઘરરખુ છે. એટલે ઝીણાભાઈ નિશ્ચિંત છે.

અમે તાઇપેઇમાં ફરી રહ્યાં છીએ. હવે દુકાનો ખૂલવા માંડી છે. દુકાનો ફૂટપાથને અડીને છે અને કેટલોક સામાન ફૂટપાથ ઉપર પણ

મુકાયો છે. આ તાઇપેઇનું ભવ્ય બજાર છે. બિલ્ડિંગો ઊંચાં ઊંચાં છે. અમે પૂરા તાઇવાનમાં બધાં બોર્ડ ચાઇનીઝ લિપિમાં જ જોયાં. ક્યાંક ક્યાંક જ અંગ્રેજી બોર્ડ જોવા મળ્યાં, રાષ્ટ્રપ્રેમની સાથે, રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમ પણ અહીં દેખાય છે. મોટા ભાગના લોકોને અંગ્રેજી જરાય આવડતી નથી. એટલે વ્યવહારમાં અમને ઘણી તકલીફ રહે છે. આ લોકોએ પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ અપનાવી છે, પણ ભારતના જેવું અંગ્રેજીનું ઘેવું લાગવા દીધું નથી. પોતાની જ ભાષા અને પોતાની જ લિપિ સર્વત્ર દેખાય છે. રોડ ઉપર, રેલવે સ્ટેશનો, હવાઈ મથકો, બેન્કો, કાર્યાલયો વગેરે બધે જ ચાઇનીઝ લિપિનું પ્રચલન છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ, પૂરું તાઇવાન ઓવરબ્રિજોના ગૂંચળાઓથી ગૂંથાયેલું છે. બસ પુલોની ડિઝાઇનો જોયા જ કરો. મૂળ ચીનની માફક અહીં સાઇકલોનું પ્રચલન નથી પણ ટુવ્હીલર સ્કૂટરો વગેરે ઘણાં છે. તેમને ચાલવાનો રસ્તો પણ અલગ હોય છે. આ નગરને કેટલાય ફ્લાય-ઓવરબ્રિજો છે. આ શહેરની પાસે જ ત્રણ નદીઓ વહે છે. પણ જળધાર્મિકતા ન હોવાથી કોઈ તેમાં સ્નાન નથી કરતું જેથી પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે. અહીં એક એવી જગ્યા છે કે વાટકાના જેવું ઊંડાણ હોવાથી અહીં પાણી હતું. પણ વર્ષો પછી પાણી સુકાઈ ગયું. રેતી રહી ગઈ છે અને આ ત્રણ નદીઓ રહી ગઈ છે. ગુજરાતમાં નળસરોવરથી છેક સૂઈ ગામ સુધીના ભાગમાં પાણી હતું, હવે પાણી સુકાઈ જવાથી ભાલ, વઢિયાર, ચુંવાળ જેવાં ખારાપાટવાળાં પરગણાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે અને નળસરોવરના વાટકામાં થોડુંક પાણી ભરાય છે. જ્યાં દૂરદૂરથી પક્ષીઓ આવે છે.

અહીં આ ગરમ પાણીનાં ઝરણાં છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં ગંધકનું પ્રમાણ વધુ હોય ત્યાં આવાં ઉષ્ણપાણીના ઝરા પ્રગટતા હોય છે. અહીં એટલું સારું છે કે કોઈ માતાજીનું મંદિર બાંધીને તેને ચમત્કારિક ધાર્મિક રૂપ નથી અપાયું. તેથી ઝરણાં નિર્મળ છે. આ એક સુંદર બગીચો છે પણ તેની નજીક મકાનો નથી. દૂર છે. લોકો એવું માને છે કે બગીચાની નજીક રહેકાણ બનાવવાથી બગીચામાં આવનારાં માણસોની ભીડથી એકાંત અને સ્વતંત્રતામાં અડચણ થાય છે. એટલે આવી જગ્યાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. મને આ બહુ જ મહત્ત્વની ધારણા લાગી. બસસ્ટેન્ડ, રેલવે સ્ટેશન, કોર્ટ-કચેરી કે શિક્ષણ-સંસ્થાઓની સમીપમાં રહેનારાઓને સતત અણગમતા મહેમાનોનો ત્રાસ સહન કરવો પડતો હોય છે. “માન ન માન મૈં તેરા મહેમાન” બનનારા લોકો સમય-કસમય જોયા વિના ગમેત્યારે તમારે ઘરે પહોંચી જાય. ખાસ કરીને જમવાના સમયે અને પછી વગર જોઈતી અને ન ગમતી વાતોમાં તમારો સમય બગાડે, તમને કંટાળો આવે, આ ત્રાસ છે. બને ત્યાં સુધી કહ્યા વિના ન-ગમતા મહેમાન થઈને કોઈના માટે અડચણરૂપ ન થવું જોઈએ. બને ત્યાં સુધી પારકે રસોડે જમવું જ ન પડે તેવો આદર્શ રાખવો સારો છે.

અહીંની સરકાર સિનિયર સિટીઝનો પ્રત્યે ખૂબ સારો ભાવ રાખે છે. કોઈ પણ બસમાં અડધા ભાડાથી તેઓ પ્રવાસ કરી શકે છે. સરકાર તેમને પ્રતિમાસ 320 ડૉલર ખર્ચ માટે આપે છે. અહીંનું એવરેજ આયુષ્ય મહિલાઓ માટે 76 અને પુરુષો માટેનું 73 થયું છે. લોકો લાંબું જીવે છે. વૃદ્ધો વહેલી સવારે બગીચાઓમાં જઈને ભ્રમણ, કસરત, સંગીત, ધ્યાન, હસવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરતા હોય છે. આ તાઇપેઇની વસ્તી 26 લાખની છે. શહેર ભવ્ય અને સ્વચ્છ છે. ચારે તરફ લીલીછમ હરિયાળી છે. કચરો તો શું ધૂળની ચપટી પણ મળે નહિ તેવી સ્વચ્છતા છે.

આમ તો આપણે તાઇવાન વિશે સામાન્ય માહિતી પ્રથમ મેળવી લીધી છે, પણ હવે જરા ગાઇડના મોઢેથી માહિતી મેળવીએ.

5. તાઇપેઇથી વિદાય

ઈ.સ. 1895માં તાઇવાનને ચીને જાપાનના કબજામાંથી છોડાવ્યો. જાપાને આ તરફના ઘણા ટાપુઓ કબજે કરી લીધેલા. ખુદ ચીન ઉપર વર્ષો સુધી જાપાનનો કબજો રહ્યો હતો. ઈ.સ. 1949માં ચાંગ કાઈ શેક ચીનથી ભાગી આવ્યા અને તાઇવાનને એક સ્વતંત્ર દેશનો દરજ્જો આપ્યો. આ દેશને કોઈની જમીન સાથે સીમા મળતી નથી. ચારે તરફ સમુદ્ર છે. તેથી તેને 1566 કિ.મી.ની સમુદ્રી સીમા છે. આ દેશમાં માર્બલ અને ગ્રેનાઇટ બહુ થાય છે. એસબેસટોસ પણ થાય છે. જાણીને નવાઈ લાગશે કે અહીં માત્ર એક ટકા જમીનમાં જ અનાજ થાય છે. 24% જમીન ગામડાંઓમાં રોકાયેલી છે. જ્યારે 75% જમીન બિનઉપજાઉ એટલે કે પર્વતીય જંગલોમાં રહેલી છે. આ પ્રદેશ ઉપર વારંવાર વાવાઝોડાં અને ધરતીકંપ આવતાં રહે છે. અત્યારે બે કરોડ અને ત્રીસ લાખની વસ્તી આ દેશમાં વસે છે. વસ્તીવધારો ત્રણ ટકાનો છે. જન્મદર 9 ટકા છે જ્યારે મૃત્યુદર સાડા છ ટકા છે. સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ એકસરખું જ છે. બાલમૃત્યુ એક હજારે માત્ર પાંચ જ થાય છે. યુરોપ કરતાં પણ ઓછું.

પુરુષનું આયુષ્ય 73 અને સ્ત્રીઓનું સરેરાશ 76 વર્ષ છે. જે પ્રજા અહીં રહે છે તે હવે પોતાને ચીની નહિ પણ તાઇવાની કહે છે. ખરેખર તો તે ચીની જ છે પણ ચીનથી સ્વતંત્રતા સાબિત કરવા હવે તેમણે ચીન શબ્દ છોડી દીધો છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ 96% છે. અહીં બહુપક્ષીય ડેમોક્રસી છે. 10 ડિસેમ્બરે પોતાનો સ્વતંત્રતા દિવસ મનાવે છે. અહીં 20 વર્ષની ઉંમરે મતદાન કરવાનો હક મળે છે. સત્તાનું સર્વોચ્ચ સ્થાન રાષ્ટ્રપ્રમુખનું છે. હમણાં બીન કરીને એક વ્યક્તિ પ્રમુખ છે અને લી ઉપપ્રમુખ છે. અહીંનો વિકાસદર સાડાસાત ટકા છે. ઉદ્યોગોમાં 36 ટકા લોકો કામ કરે છે. 58 ટકા લોકો સર્વિસ કરે છે. ખેતીવાડીમાં માત્ર પાંચ ટકા જ લોકો રોકાયેલા છે. બેકારીનું પ્રમાણ 3 ટકા છે. ગરીબીની રેખા નીચે પોણો ટકો જ લોકો જીવન જીવે છે. ફુગાવો માત્ર એક જ ટકો છે. ખેતીવાડીથી ચોખા, ચા, દૂધ, માછલી, મધ વગેરે થાય છે. ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વસ્તુઓનું મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય છે. એક કરોડ છત્રીસ લાખ ટેલિફોન કનેક્શનો છે. સ્ટેનલેસ સ્ટીલનો ઉપયોગ ઘણો વધારે થાય છે. લગભગ પ્રત્યેક બિલ્ડિંગ ઉપર સ્ટેનલેસ સ્ટીલની મોટી મોટી ટાંકીઓ બેસાડેલી દેખાય છે. અહીંના ઓવરબ્રિજો જોઈને ‘બાદશાહ’ બહુ પ્રભાવિત થયા છે. તેમનું કહેવું છે કે વરાછાનો ઓવરબ્રિજ તો જાણે કાંઈ જ નહિ. આ દેશમાં 25 ટકા જમીન જ સમતલ છે. બાકીની બધી પર્વતીય છે. અહીં છ પ્રકારની ચા બને છે. કારણ કે ચાના બગીચા ઘણા છે. આ દેશમાં જેમ ઓવરબ્રિજો ઘણા છે તેમ પર્વતોમાં બનાવેલાં બોગદાં પણ પુષ્કળ છે. પર્વતોને કોતરી કોતરીને રસ્તા સીધા કરી દીધા છે. લોકો દૂધ-ખાંડ વિનાની ચા પીવે છે. ડાંખરાનું કહેવું છે કે આપણે ત્યાં મહેમાન આવે કે આવી ચા આપવામાં આવે તો કેવું લાગે? બાદશાહનું કહેવું છે કે સગાઈ કરી હોય તો લોકો તોડી નાખે. અહીં બૌદ્ધધર્મ મુખ્ય ધર્મ છે પણ તેના પેટામાં તાઓ તથા કનફ્યુશિઅસ એમ બે સંપ્રદાયો પણ છે. ત્રણે સાથે રહે છે. ગાઇડનું કહેવું છે મૂળ ચીનમાં પહેલાં સામ્યવાદીઓએ મંદિરો – પગોડા તોડી નાખ્યા હતા. હવે જે થોડાક બચી ગયા છે તેમાં જવા માટે ટિકિટ લેવી પડે છે, પણ અમારે ત્યાં કોઈ મંદિરમાં કશી ટિકિટ હોતી નથી. ડાંખરાનું કહેવું છે દિલ્હીના આપણા એક ભવ્ય મંદિરમાં જવા માટે બહુ મોટી રકમની ટિકિટ લેવી પડે છે. બાદશાહનું કહેવું છે કે મંદિરોની ભવ્યતા કોમર્શિયલ પ્રવૃત્તિથી કલંકિત થઈ જાય છે. મંદિરોને પૈસા કમાવાના અડ્ડા ન બનાવવા જોઈએ. મેં કહ્યું કે અમારા ગામના સરપંચ દિલ્હી ગયેલા તે ટિકિટના અભાવે 4-5 કલાક દરવાજા ઉપર જ બેસી રહેલા. મેં કહ્યું કે આવું કેમ કર્યું? તો કહે કે હું એવા રૂપિયા ન આપું. ગરીબો તો બિચારા જ થઈ જાય. કેટલાક ધર્મોમાં ગરીબોને રહેવા-જમવા-દર્શન કરવા માટે તકો હોતી નથી. કદાચ હોય છે તો ચોથી કક્ષાની હોય છે. સમાનતાનો ઉપદેશ અને આર્થિક કક્ષા પ્રમાણેનો વ્યવહાર જોવો હોય તો અમુક ધર્મસ્થાનોમાં જવું, વાણી અને વર્તનનો પ્રત્યક્ષ વિરોધાભાસ દેખાઈ આવશે. આવાં ધર્મસ્થાનોમાંથી ધર્મની પ્રેરણા નહિ, પણ ધંધાની આવડત શીખવા મળી શકે છે. આવા વ્યાપારીઓ ધર્મની ગાદી ઉપર વ્યાપારી બનીને ચઢી બેઠા છે.

અમે પૂરા તાઇવાનમાં સારામાં સારા રોડ તો જોયા, પણ એક બીજી ખાસિયત પણ જોઈ. ખાસ કરીને પર્વતોમાં રોડની બન્ને તરફ એવી મોટી પાકી નીકો કરી છે જે વરસાદનું પાણી તથા પર્વતીય માટી વગેરેને પોતાનામાં સમાવી લે છે અને રોડને ચોખ્ખા અને સુરક્ષિત

રાખે છે. આપણે આ શીખવા જેવું છે. શ્રી ડાંખરાનો પ્રશ્ન ગાઈડને હતો કે જો મંદિરમાં ટિકિટ ન રાખો તો આવક ન થાય પછી તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલી શકે? ગાઈડનું કહેવું છે કે એવું નથી. જે લોકો શ્રદ્ધાથી મંદિરોમાં જાય છે તે સ્વેચ્છાથી કાંઈનું કાંઈ મૂકતા જ હોય છે, તે એટલું બધું હોય છે કે તેમાંથી મંદિર સારી રીતે ચાલી શકે છે, એટલું જ નહિ તેમાં વધુ આવક પણ થાય છે જે જનહિતમાં વપરાય છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ કદી લુપ્તાં હોતાં નથી. ધર્મસંસ્થાઓ શ્રદ્ધાદાનથી ચાલતી હોય છે. ધર્મસંસ્થાનું વ્યાપારીકરણ ન કરાય. આ તો ધર્મમાં જ અધર્મના આત્માનો પ્રવેશ કરાવી દીધો.

અહીંનાં મંદિરોની એક ખાસ વિશેષતાએ અમને સૌને બહુ પ્રભાવિત કર્યાં. ક્યાંય જોડાં કાઢવાનાં નહિ. જોડાં પહેરીને છેક અંદર જવાય છે, જેથી જોડાં ચોરાવાની ચિંતા રહેતી જ નથી. અહીં સરકારી કાર્યાલયોનો સમય સવારે આઠથી સાંજે સાડા પાંચ સુધીનો હોય છે. બપોરે એક કલાક લંચ માટે મળતો હોય છે. પણ લંચના સમય સિવાય કોઈ બીડી પીવા પણ બહાર નીકળી શકે નહિ. બસ કામ જ કરવાનું. આ કર્મયોગથી દેશ મહાન બન્યો છે. આપણે કર્મત્યાગયોગને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. સામાન્ય મજૂરો માટે શહેરમાં નવથી સાડા પાંચ અને ગામડામાં 8થી 6 સુધી સતત કામ કરવાનું હોય છે. કામના સમયમાં બીડી વગેરે પિવાતી નથી. અહીં ગુટકા તો છે જ નહિ. ક્યાંય ગુટકાનાં તોરણિયાં લટકતાં દેખાતાં નથી.

શરૂઆતના દિવસોમાં આ લોકો સાતેસાત દિવસ કામ કરતા પણ હવે પાંચ દિવસનું અઠવાડિયું નક્કી થયું છે. પાંચ દિવસ કામ અને બે દિવસ રજાઓ. અહીં કોઈ હોલી કે છે જ નહિ. માત્ર સ્વતંત્રતા દિવસની જ રજા હોય છે. આપણે ત્યાં રજાઓ જ રજાઓ હોય છે. બધાંને રાજી કરવા બધાના મહાપુરુષોના નામે રજાઓ. કરો જલસા!!! અહીં પાંચ દિવસનું અઠવાડિયું ચાલે છે પણ પાંચ દિવસમાં વ્યક્તિએ 44 કલાક કામ કરવાનું રહે છે. અર્થાત્ રોજનું નવ કલાક. અહીં કામનું વેતન બે રીતે ચૂકવાય છે: મહિને અને કલાક ઉપર. મહિને ઓછામાં ઓછા 5200 ડૉલર પગાર આપવો પડે જ્યારે કલાક પ્રમાણે પ્રતિ કલાક 2 ડૉલર 80 સેન્ટ પ્રમાણે વેતન આપવું પડે. અહીં ઓવરટાઈમની પ્રથા નથી. વધારાના કલાકોનો પગાર પણ એટલો જ મળે જેટલો સામાન્ય કલાકોનો મળે. પગારનું ધોરણ ઊંચું હોવાથી બહારથી ઘણા લોકો અહીં નોકરી કરવા આવે છે. આ વાત સામાન્ય છે કે જ્યાં રોજી હોય છે ત્યાં માણસો આપોઆપ ખેંચાઈ આવે છે, જ્યાં ઊંચી રોજીઓ હોય છે ત્યાં જવા લોકો પડાપડી કરે છે, કારણ કે રોજી જ જીવન છે. રોજી વિનાનું જીવન આત્મા વિનાના ખોળિયા જેવું છે. અહીં પૂરા રોડ ઉપર બાથરૂમ અને ટોઈલેટની ઉત્તમ વ્યવસ્થા હોય છે. ડ્રાઈવરે ફરજિયાત બસ ઊભી રાખવાની જેથી કુદરતી હાજતો રોકવી ન પડે. બસ ઊભી રહી અને અમે સૌ નીચે ઊતર્યાં.

તાઈપેઈથી તાઈયુંગ તરફ

અમારી બસ ઊભી રહી ગઈ છે. ઘણાં વાહનો ઊભાં રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા છે જેથી ટ્રાફિકને અડચણ ન થાય. આપણે ત્યાં મોટા ભાગે લોકો રોડ વચ્ચે જ વાહનો ઊભાં કરી દેતા હોય છે. અથવા બહુ બહુ તો અડધો રોડ છોડીને પાર્કિંગ કરતા હોય છે. આના કારણે ટ્રાફિક અવરોધાય છે અને ટ્રાફિક જામ થાય છે. અહીં આ દોષ નથી. બીજાની ગતિને અવરોધવી એ પણ એક મોટું ન્યૂસન્સ કહેવાય. અમે બધાં નીચે ઊતર્યાં. પાસે જ સરસ ટોઇલેટ-બાથરૂમની વ્યવસ્થા છે ખુલ્લી જગા છે. બાંકડા છે. હરિયાળી તો પાર વિનાની. સ્વચ્છતા એવી કે આપણા ઘરનાં બાથરૂમ પણ આવાં ન હોય. અમે બધાં ઊભાં છીએ ત્યાં એક તાઈવાની પરિવારના એક પ્રૌઢ માણસ મારી પાસે આવ્યા. તેમની ઇચ્છા ફોટો પાડવાની છે. મેં રજા આપી જેથી તે કેમેરા લઈ આવ્યા. અમારી સાથે પૂરો પરિવાર ઊભો રહ્યો અને ફોટા પડાવ્યા. રામુબહેન અને ઝીણાભાઈને ફોટાનું આકર્ષણ વધારે રહે છે. પશ્ચિમની સભ્યતામાં કોઈને પણ પૂછ્યા વિના તેનો ફોટો પાડી શકાય નહિ. આ વાત આપણે હજી સ્વીકારી શક્યા નથી. ગમે ત્યારે ગમે તેની સામે કેમેરા ધરી દેવો અને બટન દબાવી દેવું તે અસભ્યતા છે. આજકાલ કેટલીક ટી.વી. ચેનલો નવા ગુપ્ત કેમેરાથી વ્યક્તિના અંગત જીવનમાં ડોકિયું કરે છે અને પછી બ્લૅકમેલ કરે છે તે યોગ્ય નથી. હા, અપરાધીઓના અપરાધને ખુલ્લા પાડવા માટે આવી ટેકનિકનો પ્રયોગ થાય તો કદાચ ઠીક છે. અમે બધાએ પરસ્પરમાં ફોટા પડાવ્યા. બધાં બહુ ખુશી થયાં. મારી પાસે પ્રસાદ હોય એટલે તરત જ બધાને પ્રસાદ વહેંચ્યો. તેથી સૌનો આનંદ વધી ગયો. અમે બસમાં ગોઠવાયાં અને બસ ચાલવાની તૈયારીમાં હતી ત્યાં પેલા પ્રૌઢ આવ્યા અને એક મીઠાઈનું બોક્સ મને આપી ગયા. ખૂબ આનંદ થયો. મારો સિદ્ધાંત છે “ઇનકમિંગ અને આઉટ ગોઈંગ” એક તરફથી વસ્તુઓ આવે અને બીજી તરફથી લોકો પાસે ચાલી જાય. અમે વિદાય થયા.

ગાઈડનું કહેવું છે કે અહીં પ્રતિ ચાર વર્ષે પ્રમુખની ચૂંટણી સીધી જનતા દ્વારા થાય છે. અત્યારે ઉપપ્રમુખ એક સન્નારી છે. અત્યારે ભારતમાં પણ પ્રમુખની ચૂંટણીનું વાતાવરણ છે. ઘણી મથામણ પછી પણ કોઈ નામનો મેળ ન પડ્યો એટલે એક સન્નારીનું નામ પ્રસ્તુત થયું છે. બસ નારીવાદી લોકો ખુશખુશાલ છે. ભારતની પ્રમુખ એક સ્ત્રી થશે તેથી નારીનું મહત્ત્વ વધી જવાનું. મારું માનવું છે કે આવાં મહત્ત્વનાં પદો માટે જાતિ – ધર્મ કે લિંગનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર યોગ્યતાને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. સર્વોચ્ચ નિર્ણય યોગ્યતાને અપાવો જોઈએ. આ બાઈ મહારાષ્ટ્રિયન હોવાથી મહારાષ્ટ્રની એક પાર્ટી તેને પોતાના સાથીદારોનો વિરોધ કરીને પણ મત આપશે તેવી વાતો ચાલી રહી છે. આ યોગ્ય નથી. પોતાના પ્રાન્તની તો ઠીક, સ્વયં પોતાના ઘરની જ વ્યક્તિ કેમ ન હોય, જો તે યોગ્ય ન હોય તો તેનો વિરોધ કરવો જ જોઈએ. વર્તમાન રાષ્ટ્રપતિ એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ બહુ જ યોગ્ય માણસ છે. પણ તેમની પાછળ લોબી નથી એટલે તેમની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે. મુસલમાન હોવા છતાં તે કટ્ટરવાદી નથી. રાષ્ટ્રવાદી અને માનવતાવાદી છે. આવા માણસને તક ન આપવી એ રાષ્ટ્ર માટે જ હાનિકર સાબિત થશે. અહીં તાઈવાનમાં અમેરિકાની માફક પ્રજા પોતે જ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી કરે છે.

અમારી બસ સડસડાટ ચાલી રહી છે. અમારી જમણી બાજુ પવનચક્કીથી વીજળી ઉત્પન્ન થઈ રહી છે. સૂર્યનો તડકો અને પવન, ઊર્જા ઉત્પન્ન કરવા માટેનાં નિર્દોષ સાધનો આ દેશમાં પર્યાપ્ત છે. મારું માનવું છે કે એક એવું સાધન વિકસાવવું જોઈએ કે પોતાના ઘર માટે જરૂરી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકે. મોટાં ઊંચાં બહુમાળી મકાનો ઉપર આવી પવનચક્કીઓ લગાવવામાં આવે જેથી જરૂરી વીજળી ઉત્પન્ન થાય. આવું જ જળજહાજો માટે પણ કરી શકાય. સમુદ્રમાં પુષ્કળ પવન સાથે ચાલનારાં જહાજો પવનચક્કી દ્વારા ઘણી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકે. વીજળીસંકટને દૂર કરવા નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી પવનચક્કીઓ બનાવવા પાછળ ખૂબ સંશોધન થવું જરૂરી છે.

અમારો ગાઈડ નીચે ડ્રાઈવરની બાજુમાં જઈને બેસી ગયો, કારણ કે અહીં એક્સપ્રેસ વે ઉપર કેમેરા ગોઠવેલા છે જે વાહન, ડ્રાઈવર અને ગાઈડની નોંધ કરે છે. ગાઈડે પોતાની જગ્યાએ જ બેસવું જોઈએ. અમારી બાજુમાં જ એરફોર્સની જમીન છે. આ દેશ પોતાના

અસ્તિત્વથી જ ચીન સામે ઝઝૂમી રહ્યો છે. તેથી તેને ઘણાં થાણાં ઊભાં કરવાં પડ્યાં છે. અહીં એવી વ્યવસ્થા છે કે કટોકટીના સમયમાં જોતજોતામાં એરપોર્ટ બનાવી લેવાય. તરત જ હવાઈ પટ્ટી બની જાય અને વિમાનો ચઢવા-ઉતરવા લાગે. પ્રત્યેક જાગ્રત રાષ્ટ્ર માટે રક્ષાવ્યવસ્થા પ્રથમ આવશ્યકતા હોય છે. અહીંથી ચીનની ભૂમિ બહુ નજીક છે. આ મિસાઈલોનો દેશ છે. ચોવીસે કલાક અહીં તૈયાર મિસાઈલો લક્ષ્યને નિશાન બનાવીને તૈયાર ઊભાં છે. બસ બટન દબાવો એટલી વાર. કારણ કે સામે ચીન પણ આવી જ તૈયારી કરીને ઊભું છે. ઇઝરાયેલ અને તાઈવાને પ્રબળ શત્રુઓ વચ્ચે પ્રગતિ કરી છે, પણ પૂરી જાગરુકતા અને વાસ્તવિકતાની સાથે.

રસ્તામાં અવાર-નવાર બૌદ્ધ મંદિરો આવે છે, જે સરસ હોય છે. અત્યારે ચીન આ પ્રદેશને ગળી જવા ફૂંફાડા મારી રહ્યું છે. પણ તાઈવાન ઉપર અમેરિકાની રક્ષાછત્રી હોવાથી કશું ચાલતું નથી. પહેલાં તાઈવાનના ચીની લોકો પોતાને ચીની કહેતા પણ હવે તેઓ પોતાની અલગ ઓળખ બતાવવા પોતાને તાઈવાની કહે છે. અમારી બાજુમાં કચરાને નષ્ટ કરવા અને ફરી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી ફેક્ટરી છે. આ વ્યવસ્થાને સમજવા જેવી છે. જુદા જુદા ક્લરનાં ચાર મોટાં બોક્સો કચરો નાખવા માટે રાખેલાં હોય છે. એકમાં માત્ર પ્લાસ્ટિક જ નાખવાનું. બીજામાં બાળી શકાય તેવો કચરો નાખવાનો, ત્રીજામાં ફરી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી વસ્તુઓ નાખવાની અને ચોથામાં ટીનનાં પતરાં વગેરે નાખવાનાં. આમ કચરાનો નાશ પણ કરવાનો તથા તેનો ફરી ઉપયોગ પણ કરવાનો. રોડની બન્ને બાજુએ મકાનો જ મકાનો ચાલ્યા કરે છે. ક્યાંય કોઈ ગામડું દેખાતું નથી. સતત ફેક્ટરીઓ જ ફેક્ટરીઓ ચાલી રહી છે. આ ફેક્ટરીઓમાંથી પૂરા વિશ્વમાં વસ્તુઓ મોકલાવાય છે જેના ઉપર “મેઈડ ઇન તાઈવાન” લખ્યું હોય છે. અહીં મબલક મૂડીરોકાણ થયું છે. કેટલીયે મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓ અહીં પોતાનો સસ્તો માલ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, જેથી લોકોને રોજી મળે છે, સરકારને રેવન્યૂ મળે છે અને નિકાસ દ્વારા હૂંડિયામણનો ઢગલો થાય છે. ગરીબીનું રાજકારણ રાખનારા રાજનેતાઓએ અહીં આવીને જોવું જોઈએ કે અહીંથી ગરીબી કેવી રીતે હટી ગઈ. અહીં ક્યાંય ગરીબી દેખાતી નથી, કારણ કે પુષ્કળ રોજીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. ઘણા અર્થતંત્રને ન સમજનારા એવું માની બેઠા છે કે અમીરોને હટાવીને જ ગરીબી હટાવી શકાય છે. આ પાયાની ભૂલ છે. ખરેખર તો ગરીબી હટાવવી હોય તો “અમીરી વધારો અને ગરીબી હટાવો” એવું સૂત્ર આપવું જોઈએ. રાષ્ટ્રનો ઉપરનો જે સંપન્ન વર્ગ છે તે રોજીઓ ઊભી કરે છે. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જેમ જેમ ઉપલો વર્ગ વધતો જશે તેમ તેમ નીચેનો વર્ગ ઘટતો જશે. આ રીતે અહીં ગરીબી હટાવાઈ છે. મૂડીરોકાણ અત્યંત જરૂરી છે. મૂડીરોકાણ માટે મૂડીની રક્ષા જરૂરી છે. તે કાયદાની ચુસ્તતાથી થાય છે. બીજી તરફ મજૂરકાયદા મૂડીના અવરોધકો ન હોવા જોઈએ. કામચોરી ન ચલાવી શકાય. આટલું થાય તો ગરીબી હટી જાય. ફરી પાછી અમારી બસ ઊભી રહી. હવે ચા-પાણી કરવાની છૂટ છે. અહીં હોટલો છે. ફળફળાદિની લારીઓ છે. બીજી વસ્તુઓ પણ વેચાય છે. ચારે તરફ પર્વતો જ પર્વતો છે. લીલીછમ હરિયાળી કાશ્મીરની વાડી જેવું દૃશ્ય ઊભું કરે છે. અહીં ઘણાં ફળફળાદિની સાથે સોપારી પણ થાય છે.

અહીં છોકરા-છોકરીઓ જાતે જ પસંદગી કરીને લગ્ન કરી લેતાં હોય છે. પહેલાં ભારતની માફક અહીં પણ માતા-પિતા જ લગ્નો ગોઠવતાં હતાં પણ હવે બધું બદલાઈ ગયું છે. આ પદ્ધતિની સફળતામાં એક મુખ્ય કારણ છે – પૂરી પ્રજાની એકરૂપતા. અર્થાત્ અહીં વર્ણવ્યવસ્થા કે જાતિઓ નથી. 92% પ્રજા હાનવંશીય છે. ભેદ માત્ર આર્થિક સ્થિતિનો જ છે. એટલે ગમે તે ગમે તેને પરણે તો કશો વાંધો આવતો નથી. ભારતમાં ઘણા ધર્મો, ઘણી જાતિઓ, ઘણી કક્ષાઓ છે. તેમની વચ્ચે એટલી મોટી ખાઈ છે કે એકબીજામાં ભળવું કઠિન થઈ ગયું છે. તેમાં પણ કેટલાક ધર્મો તો છોકરીઓ ઉપર ટાંપીને જ બેઠા હોય તેમ વર્તે છે. તેથી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય છે. મારું એવું માનવું છે કે આંતરધર્મીય લગ્નોને પ્રોત્સાહન આપવું ન જોઈએ. કદાચ કોઈને આવાં લગ્ન કરવાં જ હોય તો ભલે કરે પણ ઓછામાં ઓછાં ત્રણ કે પાંચ વર્ષ સુધી તે ધર્મનું પાલન કર્યા પછી જ લગ્ન કરે. એવું નહિ કે આજ ધર્મ બદલ્યો અને આજે લગ્ન કરી લીધાં, આમાં મોહ, દબાણ, અજ્ઞાન અને ભ્રમ જેવાં તત્ત્વો કામ કરતાં હોય છે. જેને ધર્માતરણથી લગ્ન કરવાં હોય તેણે પહેલાં ત્રણથી પાંચ વર્ષ સુધી તે ધર્મનું પાલન કરે પછી જ લગ્ન કરી શકે. આવો કાયદો હોય તો ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી શકાય. ખરો મુદ્દો છોકરીઓની મુઠ્ઠાવસ્થાનો દુરુપયોગ કરનારાને રોકવાનો છે.

અહીં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ કામધંધો કરે છે. આ દેશ પુરુષપ્રધાન નહિ પણ નારીપ્રધાન છે એમ કહી શકાય. લગ્નની સ્વતંત્રતાની

સાથે જ એક બીજું દૂષણ આવી ગયું છે. તે છે “છૂટાછેડા.” અહીં છૂટાછેડા વધી ગયા છે. પણ અહીંનો કાયદો સમજવા જેવો છે. બહુ સરળતાથી છૂટાછેડા મળી જાય છે. પણ કોઈને ખાધાખોરાકી કે બીજી અવેજ મળતી નથી. આમનો તર્ક સમજવા જેવો છે. જો સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને સમાન જ છે તો પછી સ્ત્રીને ભરણપોષણ માગવાનો હક રહેતો નથી. જો ભરણપોષણનો હક માગે તો સમાનતા ક્યાં રહી? બસ કોર્ટમાં જાવ અને છૂટાં થાવ. બીજાં લગ્ન કરો, નોકરી-ધંધો કરો અને સુખી થાવ. એકબીજાને વર્ષો સુધી કનડો નહિ. છૂટાછેડાથી સ્ત્રી કે પુરુષ ભાંગી પડતાં નથી. કારણ કે સૌ સ્વાવલંબી છે, પેટની ચિંતા નથી. સમાજનું કોઈ કલંક નથી. અને બીજાં લગ્ન મળી રહે છે. ન ગમતા સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે મન મારીને જીવન ઘસડવું તેના કરતાં બન્ને રાજીખુશીથી ડહાપણપૂર્વક છૂટાં થાય અને એકબીજાને નવી તકો આપે તે સારો માર્ગ છે તેવું આ લોકો માને છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ આ દેશ સ્ત્રીપ્રધાન છે. મોટા ભાગના નિર્ણયો સ્ત્રીઓ કરે છે. તેથી પુરુષો બિચારા નથી થઈ ગયા, પણ “ભલે ત્યારે તું કર” જેવી હળવાશ અનુભવે છે. ગાઇડનું કહેવું છે કે મારા દાદાને સાત પત્નીઓ હતી, મારા પિતાને પણ ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. ત્યારે પુરુષ પ્રધાનતા હતી. પણ પછી અમે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો, હવે કોઈ એકથી વધારે પત્નીઓ કરી શકતા નથી. હવે સારું થયું કહેવાય. બસ ઊભી છે. અમારા માણસો દહીં લેવા ગયા પણ પાછા આવ્યા. કારણ કે અહીં દહીં તો ઘણું છે પણ જુદી જુદી સુગંધ નાખેલું હોવાથી પસંદ ન પડ્યું. અમે એક એવા નગરમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ જ્યાં ત્રણ Wની વધુ પ્રસિદ્ધિ છે. જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું અલગ અલગ વ્યક્તિત્વ હોય છે તેમ પ્રત્યેક ગામનું પણ અલગ અલગ વ્યક્તિત્વ હોય છે. આ ગામનું પણ આવું જ કાંઈક જુદું વ્યક્તિત્વ હશે.

19-6-07

7. વેન વૂ (હો)

અમે એક ભવ્ય મંદિરે પહોંચી ગયાં છીએ. એક ટેકરા ઉપર હમણાં 2001માં જ આ નવું બંધાયેલું ભવ્ય મંદિર છે. સૌથી સારી વાત એ રહી કે જોડાં કાઢવાનો અહીં રિવાજ નથી. પૂરા તાઈવાનમાં બધાં જ મંદિરોમાં અમે બૂટ-ચંપલની સાથે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હતાં. મંદિરનો દરવાજો ત્રીસેક ફૂટ ઊંચો અને અતિ ભવ્ય લાગે છે. અંદર ચળકતા ગ્રેનાઈટ ફર્શ ઉપર ઊંચું આસન બનાવીને બુદ્ધની ભવ્ય પ્રતિમા મૂકેલી છે. બુદ્ધને મોટી ફાંદ છે અને ખડખડાટ હસી રહ્યા છે. ચારે બાજુએ અંગરક્ષકો છે. એક જ પથ્થરમાંથી 30 ફૂટ જેટલી ઊંચી ચાર વિકરાળ પ્રતિમાઓ છે. એક તરફ આ અંગરક્ષકોની પ્રતિમાઓ છે તો બીજી તરફ તે છતના થાંભલાનું પણ કામ કરે છે. અંગરક્ષકોને બે-બે મુખ છે. આગળ અને પાછળ. તે એમ સંદેશો આપે છે કે જેણે કોઈની રક્ષા કરવી હોય તેણે માત્ર આગળ જ નહિ, પણ પાછળ પણ જોતા રહેવું જોઈએ. લુચ્ચો શત્રુ હંમેશાં છેતરીને પાછળથી ઘા કરતો હોય છે. એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે બુદ્ધને અંગરક્ષકોની જરૂર ખરી? હા, જેને શત્રુઓ ન હોય તેને અંગરક્ષકોની જરૂર ન હોય પણ જે સ્થાપિત હિતોની સામે સંઘર્ષ કરતા હોય, અન્યાય અને અસત્યની સામે માથું ઊંચકતા હોય તેમને અનિષ્ટોથી બચાવવા જરૂરી હોય છે. તેમના માટે સરકાર તથા સમાજે રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. બુદ્ધે તે સમયનાં સ્થાપિત હિતોની સામે પડકાર ફેંકેલો, કર્મકાંડી પુરોહિતો હયમચી ઊઠેલા એટલે તેમના વિરોધીઓ ઘણા હતા. સત્ય માટે વિરોધીઓની સામે ઝઝૂમવું એ જ ખરી વીરતાભરી સાધના છે. જો તમે અસત્ય અને અન્યાયની સામે માથું ન ઊંચકો તો તમારે કોઈ શત્રુ જ નથી. તો તમારે અંગરક્ષકોની જરૂર જ ન રહે. “જેનું જે થવું હોય તે થાય. આપણે શું?” આવી મનોવૃત્તિ પલાયનવાદી આધ્યાત્મિકતાનું સંતાન હોય છે. આવા લોકો કશું જ કરી શકતા નથી હોતા. કારણ કે તે મરણિયા નથી થઈ શકતા હોતા. આ વેન હો મંદિરને હજી છ જ વર્ષ થયાં છે. જેમ બુદ્ધની રક્ષા માટે અહીં અંગરક્ષકો રખાયા છે તેમ આપણે મંદિરોમાં ભૈરવની પ્રતિમાઓ મૂકીએ છીએ તે પણ રક્ષા માટે જ મૂકીએ છીએ. કોઈએ બૂટ કાઢ્યા તો કાર્યકર્તાઓએ ફરી પહેરાવી દીધા. પવિત્રતા અને પગરખાં સાથે રહી શકે છે. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક મંદિરોમાં સીવેલાં વસ્ત્રો પણ પહેરી શકાતાં નથી. પગરખાંની વાત તો દૂર રહી. આથી લોકોને ભારે તકલીફ પડે છે.

અહીં ભારતમાંથી લાવેલું ચંદનવૃક્ષનું થડિયું પણ રખાયું છે. એની પૂજા થાય છે. અહીં જુદા જુદા ઘણા દેવોની પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે. બુદ્ધની પાછળ એક ભવ્ય પ્રતિમા છે જે સોના જેવી ચળકી રહી છે. તે પૃથ્વીનો રક્ષક દેવ છે. તેના હાથમાં ઉઘાડી તલવાર છે અને પૃથ્વી ઉપરના દુષ્ટ માણસોનાં ગળાં કાપી કાપીને ઢગલો કરી રહ્યો છે. જરા તુલના કરો. વિષ્ણુભગવાન પ્રજાપાલક દેવ છે. તેઓ ચક્રના દ્વારા અસુરોનો સંહાર કરીને તથા લક્ષ્મીની વર્ષા કરીને પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. જે આવું નથી કરી શકતા તે પૃથ્વીનું – સજ્જનોનું પાલન પણ નથી કરી શકતા. બુદ્ધની અહિંસા, દુષ્ટોનું દમન કે નાશ કરવામાં આડે આવતી નથી. મંદિરની ત્રીસેક ફૂટ ઊંચી છત ભવ્ય છે. તેમાં બ્લોક પાડીને જુદાં જુદાં પ્રતીકો-કથાઓ વગેરે મુકાયેલાં છે. અમને સૌને મંદિરની સેવિકાઓએ એક કાચની કટોરીમાં ગુલાબનાં તાજાં ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચાર ફૂલો મૂકીને આપ્યાં જે બુદ્ધને ચઢાવવાનાં. કોઈ ચાર્જ નહિ. આપણા ટિકિટવાળા લોભી ગુરુઓને ગરદન પકડીને અહીં લાવવા જોઈએ અને બતાવવું જોઈએ કે જરા આંખો ઉઘાડો, જુઓ, વ્યાપારી-કરણ વિના પણ કેવું સરસ મંદિર ચાલે છે. અહીં ગમે ત્યાં ફોટા પાડવાની પણ છૂટ છે. અમે બધાંએ પુષ્પો ચઢાવ્યાં અને બુદ્ધ ભગવાનની આગળ ઊભાં રહીને ફોટા પડાવ્યા. અમે આખા મંદિરમાં ફરી રહ્યાં છીએ. મંદિર વિશાળ અને ભવ્ય છે. ડગલે ને પગલે પ્રેરણાદાયી જોવા-જાણવાનું છે. અહીં પણ ગંગાજળ જેવું પવિત્ર પાણી ભરેલી શીશીઓ પડી છે, જે ભક્તલોકો લઈ જાય છે. આ ચિત્ર એ સાધુનું છે જેમણે ભારતમાંથી બૌદ્ધ ધર્મને અહીં પધરાવ્યો હતો. કેટકેટલા લોકોને આ ધર્મે શાન્તિ અને સન્માર્ગ બતાવ્યો હતો ત્યારે આવાં મંદિરો સ્થાપિત થઈ શક્યાં હશે! અહીં પણ ચંદનનાં બે થડિયાં મૂકેલાં છે. અહીં ભગવાન બુદ્ધની બન્ને બાજુએ આનંદ અને મહાકાશ્યપની ભવ્ય પ્રતિમાઓ ગોઠવેલી છે. બુદ્ધ અને આનંદ વારંવાર ધર્મચર્યા, પ્રશ્નચર્યા કરતા. અહીં દાઢીવાળા બુદ્ધ છે. કહેવાય છે કે ચીનમાં વિદ્રોહ ફાટી નીકળેલો ત્યારે પોતાની ઓળખ છુપાવવા માટે બુદ્ધે આવી દાઢી વધારેલી (જોકે બુદ્ધ ચીન ગયા જ ન હતા). આ મંદિરમાં અમે હતા ત્યારે 25-30 યુરોપના પ્રવાસીઓ

આવી ગયા. બે ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ સૌને બધું બતાવી રહી છે અને સમજાવી રહી છે. પ્રાચીનકાળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે કટ્ટરતા હતી તે હવે નથી રહી. જો હોત તો આવી રીતે દર્શન કરવા આવ્યાં ન હોત. એકાંગી-કટ્ટરવાદી મજહબો, બીજા પ્રત્યે ભારે એલર્જી ધરાવતા હોય છે. તે બીજાને માથું નમાવી શકતા નથી. કારણ કે ઉપદેશ જ એવો અપાય છે. છેવાડે એક વેચાણકેન્દ્ર છે. ત્યાં ત્રણ-ચાર સાધુઓ સેવા કરવા ઊભા છે. મને જોતાં જ તેમણે ધડથી માથું નમાવીને નમસ્કાર કર્યા. તેમના ચહેરા નિર્મળ, પ્રશાન્ત છે. જે પહેલો નમે તે સંત છે, જે નમવા યોગ્ય સ્થળે પણ નથી નમતો તે કદાચ સાધુ તો હોઈ શકે, સંત ન હોય. જુદા જુદા પ્રકારનાં કચરાનાં બોક્સો છે જેથી કચરો રીસાઈકલિંગ થઈ જાય. અહીંનાં શૌચાલયો પણ સુંદર છે. આપણા કરતાં તે ઊલટા બેસે છે. (કમોડ નથી હોતો) સામે ઊંચી અર્ધગોળ છાજલી હોય છે, જેથી પેશાબ બહાર ન જાય. શૌચ ગયા પછી પગથી દાબવાનું એક બટન હોય છે. પગ દાબો એટલે શૌચટબના છોડેથી પાણીનો પ્રવાહ છૂટે જે પુશ ટબને ચોખ્ખું કરી નાખે. ‘બાદશાહ’ દાતાર છે. મેં સૂચના કરી કે આ સફાઈ-કામદારને કાંઈક આપજો. તેમણે કહ્યું કે મેં ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ તેણે કશું લીધું નહિ. અહીં ભંગી નામની કોઈ જાતિ નથી. બધા બધું કામ કરી શકે છે. જે લોકોને ધનનો હડકવા હાલ્યો હોય અને જે પૈસા વિના, લાંચ વિના ઓફિસોમાં કશું કામ જ ન કરતા હોય તેવા અર્થપિશાચોને આ સફાઈ કામદારનાં દર્શન કરાવવાં જોઈએ. જો, જો, તારા કરતાં આ નાનો કામદાર પણ કેટલો મહાન છે! અમે બધા મંદિર જોઈને બુદ્ધનાં દર્શન કરીને બહાર નીકળ્યા. સૌના ચહેરા ઉપર ધન્યતા ઝળકી રહી છે. એક સારી જગ્યાએ આવવાનો પણ આનંદ હોય છે. થોડો થોડો વરસાદ પડી રહ્યો છે. તાઈયુંગ પહોંચતાં પહેલાં હજી અમારે એક તળાવ જોવા જવાનું છે. તેનું નામ છે સન-મૂન-લેક. બધાં બસમાં સવાર થયાં અને ચાલી નીકળ્યાં. ક્યાંય કોઈ ભિખારી નહિ, કોઈ પંડ્યા-પૂજારી નહિ. લાવો... લાવોની વાત નહિ. કોઈ પૂજા-પાઠ વગેરે કરાવવા માટેનો ચાર્જ બનાવનારાં બોર્ડ નહિ અને તેમ છતાં સારી રીતે મંદિર ચાલી રહ્યું છે.

19-6-07

8. તાઈયુંગ તરફ

અમે એક તળાવ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. તળાવનું નામ છે સન-મૂન-લેક (સૂર્ય-ચંદ્ર તળાવ). થોડો થોડો વરસાદ પડી રહ્યો છે. વાદળોં ઘેરાયેલાં છે. શ્રી ઝીણાભાઈ ભરવાડના તરફથી બધાંને એક એક છત્રી ભેટ અપાઈ છે અને અજિત શાહના તરફથી એક એક હેટ અપાઈ છે, જેથી વરસાદ અને તડકાથી રક્ષણ થઈ શકે. પ્રવાસમાં જ નહિ પૂરા જીવનમાં આપણે ત્યાં લહાણી આપવાનો પ્રાચીન રિવાજ છે. ઘણા ઉદાર માણસો આવી અવનવી લહાણીઓ આપતા રહે છે. લહાણી આપીને જીવનનો લહાવો લઈ શકાય છે.

આ તળાવ 44 ચોરસ મીટરનું છે. તળાવની ઊંડાઈ 27 મીટર જેટલી છે. જ્યારે જાપાને આ તાઈવાન ઉપર કબજો કરી લીધેલો ત્યારે આ તળાવ બનાવ્યું હતું. તળાવની પાળે પાળે ફરવામાં આવે તો 34 કિ.મી. થાય. આ તળાવમાં સવારે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સાંજે ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે એટલે તેનું નામ સન-મૂન રખાયું છે. અમે બધા પુષ્કળ ખાવાનું લાવ્યા છીએ, હું તો 35 કિલો સૂકો મેવો જ લઈ આવ્યો છું. અને રાજકોટવાળા લાલજીભાઈએ કતરેલી સોપારી મોકલી છે. એટલે આખો દિવસ પ્રવાસીઓનાં જડબાં સક્રિય રહે છે. મોઢું ચાલતું રહે તો હૃદય પ્રફુલ્લિત રહે. આ તળાવની ચારે તરફ પહાડીઓ છે. જેના ઉપર પડેલા વરસાદનું પાણી અહીં ભરાય છે અને તળાવ બને છે. 38 કિ.મી. દૂરથી આમાં પાણી આવે છે. અમે સ્પર્શ કર્યો તો પાણી ઠંડું બરફ જેવું લાગ્યું. 10મી ઓક્ટોબરે અહીં મેળો ભરાય છે. તરવૈયાઓની હરીફાઈ થાય છે. 10 હજાર માણસો તરવા ઊતરી પડે છે. ઓછામાં ઓછું 300 મીટર સુધી તરવું જરૂરી હોય છે. મા-બાપે પોતાનાં બાળકોને તરતાં જરૂરી શિખવાડવું જોઈએ. આ સ્પર્ધામાં એક વાર એક તરવૈયો ડૂબી ગયેલો. આવું તો બને જ. પ્રત્યેક સાહસની રમત સાથે જોખમ તો જોડાયેલું હોય જ છે. અત્યારે ગુજરાતમાં નર્મદાની મુખ્ય કેનાલમાં ઘણાં માણસો ડૂબી મરે છે. કેટલાંક તો ખરેખર જીવનથી કંટાળીને ડૂબતાં હોય છે. પણ બીજાં કેટલાંક નાહવા પડ્યાં હોય અને પછી બહાર નીકળી શકતાં ન હોવાથી ડૂબતાં હોય છે. તેઓ કિનારે આવીને પણ બહાર નીકળી શકતાં નથી, કારણ કે કેનાલમાં એટલો બધો શેવાળ જામી ગયો છે કે હાથ-પગ મૂકી શકાતા નથી. લપસી જવાય છે. મને લાગે છે કે આવી જગ્યાઓમાં પ્રત્યેક 100-200 ફૂટે એક સાંકળ લટકાવવી જોઈએ. નહેરની દીવાલમાં મજબૂતાઈથી જડેલી આ સાંકળને પ્રત્યેક ફૂટે ચાર-છ ઇંચનો આડો પ્લાસ્ટિકનો છડ (દંડ જેવો) આપેલો હોય જેથી તેને પકડી શકાય. બને તો સાંકળ સ્ટીલની હોય જેથી કાટ ન લાગે. સંભવિત સ્થળોમાં આ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. સરકારથી ન બની શકે તો સેવાભાવી સંસ્થાઓને આ કામ સોંપવું જોઈએ. તળાવ જોઈને અમે વિદાય થયા.

હવે અમે એક જૂનું મંદિર જોવા જઈ રહ્યા છીએ. અમારી જમણી બાજુએ એક ટેકરી ઉપર એક પગોડા દેખાય છે. લગભગ 1545 મીટરની ઊંચાઈએ તે સ્થાપિત છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં ધર્મસ્થાનોના મુખ્યતઃ ચાર પ્રકાર હોય છે: 1. સ્તૂપ, 2. શ્રાઈન, 3. મંદિર અને 4. પગોડા. કોઈ મહાન પુરુષની યાદમાં ભવ્ય સ્મારક તરીકે સ્તૂપો બંધાય છે, એ અંદરથી પોલા નથી હોતા, નક્કર હોય છે. જેમકે સારનાથનો સ્તૂપ, રાંચીનો સ્તૂપ વગેરે. જ્યાં રહીને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પઠન-પાઠન કરતા હોય છે તેને શ્રાઈન કહેવાય છે. આપણે ત્યાં મઠ કહેવાતા, મુસ્લિમો મદરેસા કહે છે. જ્યાં ભગવાનની પ્રતિમા મુકાયેલી હોય, જ્યાં સેવા-પૂજા-દર્શન વગેરે થતાં હોય તેને મંદિર કહેવાય છે. અને અનેક માળના શંકુ આકારના બાંધકામને પગોડા કહેવાય છે. મોટા ભાગે આ કોઈની સમાધિ હોય છે. મુસ્લિમો મજાર કહે છે. મારી દષ્ટિએ આવું કાંઈક હોવું જોઈએ. જે લોકો શબને ભૂમિદાહ આપે – દફનાવે – છે તેની સ્મૃતિ વર્ષો સુધી રહે છે. વંશજો સમય-સમય ઉપર આવીને દીવો ધૂપ, પુષ્પ વગેરે કરે છે. આ સારી વસ્તુ છે. જે લોકો અગ્નિદાહ આપે છે, તેમની કશી નિશાની નથી રહેતી. આ ઠીક નથી. રાજસ્થાનના પ્રવાસમાં મને લાગેલું કે જોધપુર કે અજમેરમાં સ્વામી દયાનંદજીની ભવ્ય સમાધિ બનાવી હોત તો હજારો લોકો પુષ્પ ચઢાવવા જાત અને પ્રેરણા લેત પણ તેમણે કહેલું કે મારી રાખ ખેતરોમાં નાખી દેજો. આ તેમની ત્યાગવૃત્તિ હતી, જે માથું નમાવવાની પ્રેરણા આપે છે, પણ હજી પણ મને લાગે છે કે મ. ગાંધીજી, શહીદ ભગતસિંહજી વગેરેની માફક તેમની પણ સમાધિ રચાવી જોઈએ. આદર્શોને જડ ન બનાવવા જોઈએ.

અમે ફરી રહ્યા છીએ. મોટી મુશ્કેલી એ છે કે ક્યાંય અંગ્રેજીમાં કશું લખાણ હોતું નથી. બધે જ ચીની ભાષામાં બધું લખ્યું છે. જ્યાં દેશ-વિદેશના ઘણા પ્રવાસીઓ આવતા હોય ત્યાં તો વિશ્વ પ્રચલિત ભાષાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તાઈવાનીઓએ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તો અપનાવી છે પણ પશ્ચિમી ભાષા અપનાવી નથી. ભાષા તો પોતાની જ છે. લગભગ પ્રત્યેક સ્થળે ફોટોગ્રાફી થતી રહે છે. અમારી સાથે બાદશાહનો પરિવાર પણ પ્રવાસ કરે છે. પતિ-પત્ની, પુત્ર અને પુત્રી એમ ચાર જણાં છે. તેમાં પુત્ર સૌથી નાનો દશ વર્ષનો છે. તેની ચપળતા અને બુદ્ધિમત્તાએ સૌનાં મન જીતી લીધાં છે. બાદશાહ તેને પીયૂષની જગ્યાએ લંગૂર લંગૂર કરે છે. પીયૂષ, લંગૂર નામથી પ્રસન્ન છે. કારણ કે તેના અર્થની તેને ખબર નથી. પણ ઘણા દિવસે ભરત ગજેરાએ તેને કહ્યું કે લંગૂરનો અર્થ વાંદરો થાય છે. ત્યારે તે ચિઢાયો. પણ હવે શું થાય? મેં તેને આશ્વાસન આપીને લંગૂરની જગ્યાએ તેનું નામ ‘કપિરાજ’ પાડી દીધું. તે પ્રસન્ન થઈ ગયો. પણ ફરી પાછા ભરત ગજેરા આડા આવ્યા. તેમણે સમજાવ્યું કે ‘કપિરાજ’ એટલે પણ મોટો વાંદરો અર્થ થાય. હવે શું થાય? મેં તેને સમજાવ્યું કે કપિરાજ એટલે ‘હનુમાન’ અર્થ થાય. હનુમાન જેમ દોડી દોડીને શ્રીરામનું કાર્ય કરતા તેમ તું પણ દોડી દોડીને અમારી સૌની સેવા કરે છે એટલે તારું નામ ‘કપિરાજ’ યોગ્ય જ છે. તેનું સમાધાન થઈ ગયું અને છોક સુધી તે પોતે જ પોતાને કપિરાજ કહેતો – માનતો રહ્યો. આપણે પણ કપિરાજ કહીએ તો વાંધો નહિ આવે. કપિરાજ માત્ર દશ જ વર્ષના છે. પણ ફોટોગ્રાફી સરસ કરે છે. નવી પેઢીનાં બાળકો બહુ બુદ્ધિશાળી જોવા મળે છે. કપિરાજ તો બુદ્ધિશાળી હોવાની સાથે સાથે સેવાભાવી, આજ્ઞાકારી પણ છે. તેમણે બધાના ફોટા પાડ્યા. જોકે દેખાવમાં પીયૂષ, કપિરાજ જેવો નથી દેખાતો.

બૌદ્ધ મંદિરોમાં પુષ્કળ અગરબત્તીઓ વપરાય છે, જેમ ચર્ચોમાં મીણબત્તીઓ વપરાય છે. વાંડ વૂ મંદિર ભવ્ય છે. અહીં બાધા-બંધણીઓ પણ બહુ થાય છે. સૌ પોતપોતાનાં દુઃખો દૂર કરવા અહીં આવે છે અને ભેટો ચઢાવે છે. તળાવના કિનારે મંદિર હોવાથી ભવ્ય લાગે છે.

અમને એક દુકાનમાં ગાઈડ લઈ ગયો છે. અહીં બધાને મફત ચા પિવડાવાય છે. પણ ચામાં દૂધ કે ખાંડ હોતાં નથી. માત્ર ઉકાળેલા પાણીમાં ચાની પત્તીઓ જ નાખવામાં આવે છે. પ્રેમથી જેટલી પીવી હોય તેટલી પીઓ. ડાંખરાનું કહેવું છે કે આવી ચાનો રિવાજ આપણે ત્યાં કરવા જેવો છે. તેમનાં પત્ની કંચનબહેનનું કહેવું છે કે તો તો મહેમાન ઓછા થઈ જાય.

અમે તાઈયુંગ પહોંચી ગયાં છીએ. બાદશાહને શાકભાજી બહુ ગમે છે. સુથારનું મન જેમ લાકડે હોય તેમ બાદશાહનું મન શાકભાજીમાં હોય. રસ્તામાં શાકભાજીની ઘણી દુકાનો આવી પણ મોટું શહેર હોવાથી બસ ઊભી રાખી શકાઈ નહિ. ગાઈડ ભાષા સમજતો નથી. કાંઈક ગડબડ થઈ ગઈ એટલે તેણે ચક્કર લગાવીને બીજી કોઈ જગ્યાએ બસ ઊભી કરાવી દીધી. બાદશાહને મેં કહ્યું કે શાકભાજી કરવાનો મોકો તો મળવાનો નથી, પછી શા માટે શાકભાજી ખરીદો છો? તો તેમનું કહેવું થયું કે ભલે આપણે શાકભાજી ન બનાવીએ પણ સામે પડી હોય તોપણ જોઈને સારું લાગે. અમારે સુરતમાં એક ભાઈ ઘણો સમય સામે બટાકા રાખે છે. કહે છે કે જોવાથી પણ આનંદ થાય છે. જો શાકભાજી જોવા માત્રથી આનંદ મળતો હોય તો પ્રિયજનને જોવાથી કેટલો બધો આનંદ મળતો હશે. ચાણક્યે ઠીક જ કહ્યું છે કે –

મધુરો શિશિરે વહ્નિઃ (શિયાળામાં અગ્નિ મધુર છે.)

મધુરં રાજસન્માનમ્ (રાજસન્માન પણ મધુર છે.)

પણ સૌથી વધુ મધુર તો

મધુરં પ્રિયદર્શનમ્ (વહાલા માણસનું દર્શન પણ મધુર છે.)

અત્યારે તો બાદશાહને શાકભાજીની મધુરતાનો જ આનંદ આવી રહ્યો છે. નજીકમાં જ આવેલા ભારતીય રેસ્તોરાંમાં જમવા ગયાં. રસોઈ સારી હતી. સૌ પ્રેમથી જમ્યા અને હોટલમાં આવીને સૂઈ ગયાં. હોટલ પણ સારી છે. અમે 28મા માળે છીએ. પૂરું શહેર ઝળહળ ઝળહળ થઈ રહ્યું છે.

હે ભારતના રાજકારણીઓ, અહીં આવો અને જુઓ કે ગરીબી કેવી રીતે હટાવવામાં આવી છે? ખોટી દિશામાં ખોટાં ફાંફાં ન મારો.

તમે જે રીતે ગરીબી હટાવવા માગો છો તે શક્ય જ નથી. સાચી શક્યતા અહીં તપાસો. જુઓ, જુઓ ક્યાંય ગરીબાઈ નથી. ગરીબી અમીરી વધારવાથી હટે છે.

20-6-07

9. તાઇયુંગથી લુકાંગ

આજે તા. 29-5-07 છે. સવારે બધાં ઊઠ્યાં. સ્નાનાદિ કરી ચાનાસ્તો કર્યો. અહીંથી 200 કિ.મી. દૂર કોહોસ્યુંગ નગર અમારે જવાનું છે. રસ્તામાં લુકાંગ પ્રાન્તની મુલાકાત પણ કરવાની છે. આ દેશ અર્થપ્રધાન છે. ચારે તરફ ફેંકટરીઓ જ ફેંકટરીઓ છે. પ્રજાની પાસે ધાર્મિક કે ઐતિહાસિક ક્ષેત્રો ખાસ નથી. બધી શક્તિ અર્થવિકાસ તરફ વળી છે. અર્થવિકાસ, અર્થ, શ્રમ અને વિજ્ઞાનથી થતો હોય છે. મબલક મૂડીરોકાણ, પ્રચુર મજૂરી અને ઊંચામાં ઊંચી ટેકનોલોજી આ ત્રણેને મેળવો એટલે અર્થવિકાસ થઈ જાય. અમે બધાં બસમાં ગોઠવાયાં. પ્રથમ અમારે શહેર જોવાનું છે. નવ વાગ્યા પછી દુકાનો ખૂલે છે. અમારી બન્ને તરફ ભવ્યાભિભવ્ય મકાનો છે. ઊંચાં ઊંચાં મકાનોનું જંગલ રચી દીધું છે. પશ્ચિમી પદ્ધતિથી આવનારી સમૃદ્ધિનો માર્ગ સમજવા જેવો છે. 1. બેન્કિંગ વ્યવસ્થા, 2. કંપની વ્યવસ્થા, 3. વીમાવ્યવસ્થા. લોકોના પૈસા ભેગા કરીને બેન્ક બનાવવાની. આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં બેન્કો ન હતી. શાહુકારો હતા. પણ તેઓ લોકોના પૈસા લઈને વ્યાજ આપતા ન હતા. તેઓ પોતે પોતાની રકમનું ધિરાણ કરતા અને વ્યાજ લેતા. તેમની કેડિટ સીમિત હતી. નજીકનાં પરિચિત નગરોમાં તેમની હૂંડી ચાલતી પણ પૂરી પ્રજાનું કશું ચાલતું નહિ. લોકો તો કેડે પૈસાની વાંસળી બાંધીને ફરતા. પશ્ચિમે લોકો પાસેથી પૈસા લીધા, ભેગા કર્યા, તેમને વ્યાજ આપ્યું. ચેક લખવાની સગવડ આપી અને ભેગા થયેલા પૈસાનું ધિરાણ કર્યું. બહુ મોટા પાયે ધિરાણ થવાથી ઉદ્યોગો નખાયા, રોજીઓ ખૂલી, બેકાર પડેલો શ્રમ કામ લાગ્યો. લોકોનો આર્થિક સ્તર ઊંચો આવ્યો. આપણે ત્યાં બેન્કિંગ વ્યવસ્થા ન હોવાથી વધારાનું નાણું સોના તરફ ગયું. સોનું જમીનમાં દટાયું અને મૂડી મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. તેમાંથી કશું ઉત્પન્ન ન થયું. રોજીઓ તો નહીં જ. પણ આવું કર્યા વિના પ્રજા પાસે બીજો રસ્તો પણ નહોતો. ગોરાઓની સાથે બેન્કિંગ વ્યવસ્થા આવી. પૈસો સોનાની જગ્યાએ બેન્કો તરફ વળ્યો. લોકોને વ્યાજ મળવા લાગ્યું. ઘણા લોકો માસિક વ્યાજથી જીવન જીવવા લાગ્યા. જે લોકોના ધર્મમાં વ્યાજ હરામ હતું તે લોકો બેન્કિંગવ્યવસ્થાને સ્વીકારી ન શક્યા. પરિણામે તેઓ પોતાની વધારાની મૂડીનું વળતર મેળવી ન શક્યા તેમજ મોટા પાયે ધિરાણ પણ કરી ન શક્યા, જેથી નાના-મોટા ઉદ્યોગોની પ્રસ્થાપના ન થઈ શકી. ઉદ્યોગો વિના રોજીઓ નથી હોતી તેથી ગરીબ થયા.

પશ્ચિમે કંપનીઓ બનાવી. કંપનીઓએ પોતપોતાના શેરો બહાર પાડ્યા. લોકોએ શેર ખરીદ્યા. કંપની પાસે મોટું મૂડીધન આવ્યું. જેમાંથી મોટા મોટા ઉદ્યોગો સ્થપાવા લાગ્યા. રોજીઓ અને ઉત્પાદન બન્ને વધી ગયાં. જેમણે શેરો ખરીદ્યા તેમને ડિવિડંડ મળતું થયું. અર્થાત્ મૂડી કમાતી થઈ. આ પદ્ધતિ આપણી પાસે ન હતી. ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપની, ભારતમાં આવેલી તે રાજસત્તા ન હતી. કોઈ વ્યક્તિનું જોખમ ન હતું પણ કંપની હતી. કંપની નફોનુકસાન ભોગવતી હતી. જેમની પાસે આવી વ્યવસ્થા ન હતી, તેમાં કોઈ કોઈ નગરશેઠ થયા, લાખોપતિ તો થયા, પણ પૂરી પ્રજા ગરીબ રહી, પ્રજાના વિકાસ માટેની કોઈ યોજના જ ન હતી. જે ધર્મોએ વ્યાજને હરામ કર્યું તે મૂડીનો લાભ ઉઠાવી ન શક્યા. તેવી જ રીતે શેરોની વ્યવસ્થા ન સ્વીકારવાથી કંપની તથા ડિવિડંડનો લાભ પણ ન લઈ શક્યા. આવા લોકો કાં તો મજદૂર થયા કે પછી સિપાહી થયા. શેઠ ન થયા જેથી ગરીબ રહ્યા.

ત્રીજી વસ્તુ વીમા પોલિસીની છે. આપણે ત્યાં આ પદ્ધતિ ન હતી. પશ્ચિમે જોયું કે સમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલી વધ્યા પછી તેની રક્ષા કરવી જરૂરી છે. અગ્નિ, ચોર-લૂંટારા કે બીજાં કારણોસર જો સમૃદ્ધિને ક્ષણોમાં નષ્ટ કરી નાખવામાં આવે તો પ્રજા કંગાળ થઈ જાય. સમૃદ્ધિને રક્ષવી જોઈએ અને પ્રજાને સુરક્ષા આપવી જોઈએ. સુરક્ષાની ખાતરીથી શાન્તિ મળતી હોય છે. માત્ર નાક પકડવાથી શાન્તિ નથી મળતી. અનેક પ્રકારની વીમાયોજનાએ પ્રજાનાં ધન-માલ-સંપત્તિની રક્ષા કરી. વૃદ્ધાવસ્થાને નિશ્ચિંત કરી અને મૃત્યુને પણ નિશ્ચિંત કર્યું. જ્યાં આ ત્રણમાંથી એકે નથી હોતું તે પ્રજા દરિદ્ર અને પછાત બની જતી હોય છે. તેની પાસે મબલક શ્રમ હોય તોપણ તે અનુત્પાદક બની જાય છે. શ્રમની ઉત્પાદકતા મૂડીરોકાણને આધીન છે. મૂડીરોકાણ વિનાનો શ્રમ માત્ર અનુત્પાદક જ થઈને પડ્યો નહિ રહે, તે ઉપદ્રવ પણ મચાવશે. પ્રજામાં બેકારીનું બહુ મોટું પ્રમાણ હશે તો ચોરી-લૂંટ-હત્યા જેવી ઘટનાઓ વધી જશે. એટલે શ્રમને મૂડી સાથે જોડવો જોઈએ. અહીં આવું જ થયું છે, પોતાની તથા વિદેશની હજારો કંપનીઓએ અહીં બહુ મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કર્યું છે, કરી રહી છે, જેથી બેકારી-ગરીબી ક્યાંય દેખાતી નથી.

બેકારી-ગરીબી ન હોવાથી અપરાધનો રેશિયો સાવ નીચો થઈ ગયો છે. આ રામરાજ્ય કહેવાય. જ્યાં ધાર્મિક અરાજકતા કે રાજકીય અરાજકતા હોય છે ત્યાં મૂડીરોકાણ નથી થતું એટલે આપોઆપ ગરીબી વધી જાય છે. બિહારથી લઈને પૂરું પૂર્વ ભારત આ સ્થિતિનો શિકાર થયું છે.

પણ જો આધુનિકતમ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી નહિ હોય તો તમારું ઉત્પાદન બજારમાં ટકી શકવાનું નથી. વિશ્વ સ્પર્ધામાં ચાલે છે. અર્થતંત્ર પણ સ્પર્ધા ભોગવતું હોય છે. એટલે જે કાંઈ ઉત્પાદન હોય તે ઝડપથી વધુ ને વધુ આધુનિક અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું હોવું જરૂરી છે. આપણને ચરખાદર્શને લગભગ વિજ્ઞાનવિરોધી બનાવી દીધા. પરિણામે આપણે વિકસી ન શક્યા. ગરીબ રહ્યા, ગરીબ થઈ ગયા એટલું જ નહિ, ગરીબીને આદર્શ માન્યો જેથી પ્રજાના મસ્તિષ્કનો ખાસ ઉપયોગ ન કરી શકાયો. મોડે મોડે આપણને ભાન થયું અને ચરખાના દાર્શનિક અંધકારમાંથી બહાર નીકળવા પ્રયત્નો કર્યા. આજે ભારત જે કાંઈ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે તે મૂડીરોકાણથી ભોગવે છે. પૂર્વના પ્રાન્તો પણ જો પશ્ચિમના પ્રાન્તો જેવા સમૃદ્ધ થયા હોત તો ભારતની પ્રતિવ્યક્તિ આવક ઘણી વધી જાત. પણ પશ્ચિમના પ્રાન્તોની આવકને પૂર્વના પ્રાન્તો ખાઈ જાય છે. તેથી ગરીબીનું પ્રમાણ મોટું દેખાય છે. પૂર્વના પ્રાન્તોએ મૂડીને ભગાડી, મૂડીપતિઓને ભગાડ્યા, જેથી નવું મૂડીરોકાણ અટકી ગયું. હવે ગરીબીનું રોકાણ આપોઆપ વધી ગયું. શ્રમ, બિનઉત્પાદક બન્યો છે. એટલે શ્રમ પશ્ચિમી પ્રાન્તો તરફ ધસવા લાગ્યો છે. કારણ કે ત્યાં શ્રમની ઉપયોગિતા ન હતી. બિહાર, બંગાળ, ઊડિસાના મજદૂરો ગુજરાતમાં કેમ ઠલવાય છે? કારણ કે અહીં રોજી છે, કારણ કે અહીં મૂડીરોકાણ છે.

અમે તાઇયુંગ નગરની ઊંચી ઊંચી ભવ્ય ઇમારતો જોઈ રહ્યા છીએ. આ સમૃદ્ધિ અને આ ભવ્યતા સામ્યવાદી ચીનમાં નહોતી. આજે પણ શાંઘાઈ જેવાં પાંચ-દશ નગરોને બાદ કરતાં અંદરનાં ગામોમાં નથી. જોકે સામ્યવાદી ચીને હાઉંગકોંગ, તાઇવાન, મકાઉ જેવાં પોતાનાં જ સંસ્થાનોની કાયાપલટ જોઈને પોતાની નીતિ બદલી છે. હવે ત્યાં વિશ્વભરમાંથી મબલક મૂડીરોકાણને આવકાર મળી રહ્યો છે.

વિશ્વની જુદી જુદી 900 બેન્કિંગ કંપનીઓ અહીં કાર્યરત છે. ભારતમાં પણ આવું જ થવાનું છે. દેશી બેન્કોની સેવા ખાડામાં ગઈ છે. કોઈને કશી પરવા નથી, ગ્રાહકો દુઃખી છે. દુઃખી અને અસંતુષ્ટ ગ્રાહકો વિકલ્પ શોધવાના જ છે. ત્યારે દેશી બેન્કો રોવાની છે.

તાઇયુંગ એના શુદ્ધ હવામાન માટે જાણીતું છે. અહીં ચાર યુનિવર્સિટીઓ કામ કરે છે. આ બહુ મોટું નગર છે. અહીં ગેસ પણ નીકળે છે. ઓવરબ્રિજોનાં તો જાણે ગૂંચળાં જ ગૂંચળાં બિછાવી દીધાં છે. પહેલાં અહીં દશમાથી અંગ્રેજી ભણાવાતું પણ હવે શરૂઆતથી જ અંગ્રેજી ભણાવાય છે, કારણ કે તેની ઉપયોગિતા ઘણી વધી ગઈ છે. અમારા કપિરાજને ગુજરાતી શાળામાં ભણવા મૂક્યા છે. બાદશાહ ગૂંચવાયેલા છે. મારી સલાહથી તેમણે હવે તેને અંગ્રેજી માધ્યમમાં મૂકવાનું નક્કી કરી લીધું છે. અંગ્રેજી વિના ભારતમાં ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ઘણાં બાળકોનાં જીવનવિકાસનો અવરોધ થઈ ગયો છે. અહીંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે પણ સીફૂડ બહુ જ વપરાય છે. અમે તાઇવાનના મધ્ય ભાગમાં વિચરી રહ્યા છીએ. આ ભાગ ગરમ છે. અહીં વર્ષમાં ત્રણ વાર ડાંગરની ખેતી લેવાય છે. થોડી જમીનમાં પુષ્કળ ઉત્પાદન થાય છે. આ લુકાંગ પ્રાન્ત છે. અહીં લાકડાં ઘણાં થાય છે. કારણ, વન જ વન છે. એટલે ફર્નિચરની દુકાનો ઘણી છે. ફર્નિચર વજનમાં બહુ ભારે હોય છે. કારણ કે સીસમ કરતાં પણ વધુ વજનદાર લાકડું અહીં થાય છે. બાદશાહની કોમેડી અવારનવાર લોકોને ખડખડાટ હસાવે છે. તેમણે કહ્યું કે કયા લોકો ક્યાં પૈસા વાપરે છે તે જાણો.

બ્રાહ્મણનું ભાણામાં (જમવામાં)

વાણિયાનું પાણામાં (દેરાસરો બાંધવામાં)

કણબીનું આણામાં (લોકવ્યવહારો કરવામાં)

અને દરબારનું થાણામાં (કોર્ટકચેરી કરવામાં)

આ રીતે પૈસો વપરાતો હોય છે. ઘણી વાર લોકકહેવતો પણ આપણને સાચું ભાન કરાવતી હોય છે.

જૂનું ગામ અને બજાર

અમારો પ્રવાસ ગમ્મત સાથે જ્ઞાનાર્જનમાં ચાલી રહ્યો છે. એક તરફ રોજ નવાં નવાં સ્થાનોનું નિરીક્ષણ અને સમજણ વધારવાનું ચાલી રહ્યું છે તો બીજી તરફ પ્રવાસીઓ વચ્ચે વચ્ચે જ્ઞાનગમ્મત, આનંદ-પ્રમોદ પણ કરી રહ્યાં છે. જો પ્રવાસમાં બધાં મનહૂસ માણસો ભેગાં થયાં હોય તો પ્રવાસીઓ બોર થઈ જાય. જીવનમાં આનંદ-પ્રમોદ અને જ્ઞાન-ગમ્મત પણ જરૂરી છે. બાદશાહ અને તેમના પુત્ર કપિરાજ લોકોના મનોરંજનમાં મહત્ત્વનો ભાગ લઈ રહ્યા છે. કપિરાજની આંખની બાજુમાં જ પાણીની મોટી ટાંકી છે, જેથી વાતવાતમાં વારંવાર આંખમાંથી પાણીનો ધોધ છૂટી પડે છે. ગજેરા અને ડાંખરાને તેમાં આનંદ આવે છે. મારે કપિરાજનો પક્ષ લેવો પડે છે. વાત એમ બની કે ડાંખરા પરિવારે કપિરાજ સાથે શરત કરી કે જો બે દિવસ સુધી કપિરાજ રડે નહિ તો તેને એક કાર ભેટ લઈ આપવી. ગજેરા-ડાંખરા વગેરેએ બે દિવસ સુધી ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કપિરાજ રડ્યા નહિ પણ તેમના એક એકશનને રડવું માની લેવાયું. કપિરાજનાં બહેન ગોરલને કપિરાજ ચિઢાઈને બોલ્યા કે “આઘી જા ને...” બસ આટલું કહ્યું તેમાં વિરોધપક્ષે કહ્યું કે કપિરાજ રડ્યા છે. મને આ વાત યોગ્ય ન લાગી. કપિરાજે વારંવાર એકશન કરી બતાવ્યું કે હું રડ્યો ન હતો પણ માત્ર એકશન જ કર્યું હતું. અંતે મારે કહેવું પડ્યું કે કપિરાજ જીતી ગયા છે. હવે જોઈએ કપિરાજને ક્યારે કાર મળે છે! બાદશાહનું કહેવું છે કે:

બાવો બેન્કમાં ન શોભે
અને વાણિયો વનમાં ન શોભે.
કદાચ હવે ઊલટું થઈ ગયું છે.
વળી પાછા બાદશાહ બોલ્યા,
કોળીનું ભૂવામાં (ભૂત-ભૂવા કરવામાં પૈસા બરબાદ થાય)
દરબારનું સૂવામાં (આળસ – પ્રમાદના કારણે ઊંઘ્યા કરે)
કણબીનું કૂવામાં (પાણી માટે કૂવો ખોદાવતો રહે)

આવાં આવાં ઉખાણાં સંભળાવે રાખે છે. બાદશાહનું કહેવું છે કે સસરો તેમના દીકરાની વહુને તેડીને ગાડામાં ઘરે જતો હતો. રસ્તામાં એક વાડીએ ગાડું ઊભું રહ્યું. વાડીના માલિકને વહેમ પડ્યો તેથી પેલી વહુને પૂછ્યું કે આ ભાઈ તમારે શું થાય? જવાબમાં વહુ બોલી: “વાત કરું તો વાર લાગે અને ગાડું ખોટી થાય. એની સાસુ અને મારી સાસુ માદીકરી થાય.”

ત્યો શોધી કાઢો સંબંધને! લોકો કામે લાગી ગયા.

હવે અમે બસમાંથી નીચે ઊતરીને જૂનું શહેર જોઈ રહ્યાં છીએ. પહેલાં આ લોકો આવાં મકાનોમાં આ રીતે રહેતા. મકાનો જૂનાં તો છે તોપણ સારાં છે. રસ્તા સાંકડા છે પણ ચોખ્ખા છે. ક્યાંક ક્યાંક ચણતરકામ ચાલી રહ્યું છે. ચણતરને મજબૂત કરવા પાણી છાંટી રહ્યા છે. પગેથી ચાલનારી રિક્ષાઓ પણ છે. અમે એક જૂના મંદિરે પહોંચી ગયાં છીએ. મંદિર જૂનું છે પણ સારું છે. અહીં પૈસાના દેવ બિરાજે છે. આપણે પૈસાને સ્ત્રી માની છે એટલે લક્ષ્મીજી બનાવ્યાં છે. બાજુમાં સંતાનોના દેવ છે. ઢગલાબંધ બાળકો લઈને ઊભા છે. કેટલાકને પૈસો જોઈએ તો કેટલાકને બાળકો જોઈએ. આ લાંબી દાઢીવાળા છે તે લાંબું આયુષ્ય આપનારા દેવ છે. કારણ કે સૌને લાંબું જીવવું છે. આ ત્રણ પ્રતિમાઓ જૂના દેવોની છે. મની, પાવર અને સેક્સ. આ ત્રણથી જીવનમાં ધમધમાટ આવે છે. મની (પૈસા) વિનાનો માણસ પરાવલંબી – લાયાર – જીવન જીવતો હોય છે. પાવર (શક્તિ) વિનાનો માણસ ગુલામો જેવું જીવન જીવે છે અને સેક્સ (કામક્ષમતા) વિનાનો માણસ આનંદ વિનાનું તણવાળું જીવન જીવતો હોય છે. એટલે આ ત્રણેથી ભરપૂર જીવન હોવું જોઈએ. મેં ગાઈડને સમજાવ્યું કે અમારે ત્યાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર લક્ષ્યોને જીવનમાં મહત્ત્વ અપાવું છે. જીવનનાં મહત્ત્વનાં તત્ત્વોને પ્રતિમાઓના દ્વારા અભિવ્યક્ત કરાયાં છે. મૂર્ખાઓ આવા હેતુપૂર્ણ સંદેશાઓને સમજ્યા વિના પ્રતિમાઓનો ધ્વંસ કરી નાખતા હોય છે. અહીં બૂટ-ચંપલ

ઉત્તરવાની પ્રથા નથી જે સૌને અનુકૂળ આવે છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિમા તાઓની છે જે વિશે ફરી ચર્ચા કરીશું. આ ચિત્રને તમારા ઘરમાં - દુકાનમાં રાખો તો ઘણો લાભ થાય. લગભગ પ્રત્યેક મંદિરમાં આવી લાભ કરનારી વસ્તુઓ હોય જ છે. બે લાકડાની પટ્ટીઓથી પણ અહીં ભવિષ્ય જોવાય છે.

તાઓની પ્રતિમા કાળી કેમ છે? તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગાઈડનું કહેવું છે કે તાઓ પાસે પુષ્કળ શક્તિ આવી ગઈ હતી. તેથી શક્તિએ તેમને કાળા કરી મૂક્યા છે. લોકો કાંઈને કાંઈ સમાધાન ગોઠવી દેતા હોય છે. મેં કહ્યું કે અમારા ભગવાન પણ કાળા છે. સાંભળીને ગાઈડને આનંદ થયો. તાઓ દારૂ પણ પીતા. દારૂ પીને સૂતેલું એક ચિત્ર ચીતરાયેલું છે. હવે સમજણ પડી કે લોકો તાઓવાદી કેમ થઈ જાય છે. રજનીશ ઉપર પણ તાઓનો પ્રભાવ હતો જ. આ માતાજીની પ્રતિમા છે. તેઓ માછીમારોનાં પથદર્શક છે. માતાજીની પ્રતિમા 24 કેરેટ સોનાની બનાવેલી છે. માતાજીને ‘માતુ’ કહેવાય છે. મંદિરની છતમાં પુષ્કળ ચિતરામણ છે તથા ઉપસાવેલી પ્રતિમાઓ છે, જે વ્યાખ્યેય છે. વ્યાખ્યા કરો તો કલાકોના કલાકો વીતી જાય. આ પ્રતિમાઓ દાતાઓ દ્વારા મુકાયેલી છે. અમારી સામેની ગલીમાં એક શોભાયાત્રા પસાર થઈ રહી છે. ફટકડા ફોડે છે પણ ફટકડા ઉપર ડબ્બો ઊંધો વાળીને ફોડે છે જેથી કોઈને નુકસાન ન થાય. કોઈ ધાર્મિક સરઘસ લાગે છે. કોઈ પ્રતિમા લઈને જાય છે. અહીં ઘણી દુકાનોમાં માખીઓ ઉડાડવાનું મશીન લાગેલું હોય છે. ખાસ કરીને ખાદ્યપદાર્થોને માખીઓથી બચાવવા આ મશીન ગોળ ગોળ ફરતું હોય છે. અહીં નેતરમાંથી બહુ જ ઉત્તમ ફર્નિચર બનાવાય છે. અમે બજારમાં ફરી રહ્યા છીએ. એક પ્રૌઢ મહિલા શાકભાજીની સાથે પાન પણ વેચે છે. મેં પોપટલાલને કહ્યું કે જાવ, પાન લઈ આવો. પ્રવાસમાં જો કોરાં પાન મળે તો હું તેનો ઉપયોગ કરું છું. તેમાં માત્ર લવિંગ-ઇલાયચી ધાણાદાળ વગેરે નાખવાનું. પાન ઔષધિ છે. તેનાથી પાચક રસો વધે છે અને પાચનપ્રક્રિયા સારી રહે છે. પોપટલાલ પાનનો થોકડો લઈ આવ્યા પણ પેલી બહેને પૈસા ન લીધા. આગ્રહ કરવા છતાં પણ પૈસા ન લીધા તે ન જ લીધા. તે સમજી ગઈ હતી કે પાન મેં મંગાવ્યાં છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ દર્શનીય હોય છે.

અમે બજારમાં એક કલાક સુધી ફર્યા અને પાછા આવ્યા તો ન ચાલી શકનારા પાંચ-સાત પ્રવાસીઓ અમારી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કલાક સુધી બસ અહીં ઊભી રહી શકે નહિ એટલે અમને ઉતારીને બસ તો ચાલી ગઈ. પણ હવે ચાલી નહિ શકનારાં કેટલાંક પ્રવાસીઓને એક કોર્નર ઉપર બેસાડ્યાં જેમાં ઝીણાભાઈ-રામુબહેન વગેરે હતાં. ફૂટપાથ ઉપર છત હતી એટલે છાંયો તો હતો જ પણ અત્યારે અહીં પુષ્કળ ગરમી પડે છે. લહાય લહાય થઈ રહ્યું છે. ઝીણાભાઈનું કહેવું છે કે અમે બધાં બેઠાં હતાં ત્યાં સામેની દુકાનમાંથી એક યુવતી નીકળી અને અમને હવા મળે તેટલા માટે આ પાંખો ગોઠવી ચાલુ કરી ગઈ. મેં જોયું કે પાંખો ચાલી રહ્યો હતો. અમને એ બહેન પ્રત્યે અહોભાવ થયો. ઝીણાભાઈનું કહેવું છે કે અમે કશું જ ખરીદ્યું ન હોવા છતાં તેણે આવી ભલમનસાઈ બતાવી. ટૂંકોની પાછળ બોર્ડ ચીતરી દેવાથી દેશ મહાન નથી થઈ જતો. પણ પ્રજાની ભલમનસાઈથી દેશ મહાન બનતો હોય છે. અજિતનું કહેવું છે કે આપણે ત્યાં તો ખરીદી ન કરનારાં નકામા માણસોને બેસવા પણ ન દે. અડચણ માનીને આગળ કાઢે. ધીરે ધીરે અમારું ટોળું આવી ગયું. નગરપાલિકાના તરફથી આવાં કોર્નરો ઉપર સિમેન્ટના 1-2 બાંકડા મૂકવામાં આવ્યા હોય છે. તે અમારાથી ભરાઈ ગયા. બાકીનાં બધાં ઊભાં છે. થોડી જ વારમાં પેલી બહેન પ્લાસ્ટિકનાં નાનાં સ્ટૂલોનો થપ્પો લઈ આવી અને બધાંને સ્ટૂલો ઉપર બેસાડી ગઈ. ફરી પાછું અમારું માથું ઝૂકી ગયું. અહીં આપણા જેવી ભાગવત સપ્તાહો થતી નથી. લોકો નવરા જ નથી. તોપણ સદ્ગુણોનો વિકાસ ડગલે ને પગલે દેખાય છે. જે કથા કે સત્સંગથી વ્યક્તિના સદ્ગુણોનો વિકાસ ન થાય તે અર્થહીન-વ્યર્થ છે. બજાર જૂનું છે. પણ ચોખ્ખું અને સારું છે. મત્સ્ય અને માંસની પણ ઘણી દુકાનો છે. લોકોની ચહલ-પહલ છે પણ ક્યાંય ઝઘડો થતો દેખાતો નથી. તાઈવાનના પૂરા પ્રવાસમાં અમને કોઈ લડતું-ઝઘડતું માણસ જોવા ન મળ્યું. પ્રજા ઝઘડાખોર નથી. તેથી તો પ્રગતિ કરી શકી છે. ઝઘડાખોર પ્રજા પ્રગતિ નથી કરી શકતી. ઝઘડાખોર પ્રજાના મહોલ્લા જોજો. ગંદા-ગોબરા, ચીતરી ચઢે તેવા, ગાલી-ગલોચવાળા પછાત અને ગરીબાઈથી સબડતા દેખાશે. તેમના ઘણા માણસો જેલને દીપાવતા હશે. કારણ કે પ્રજા ઝઘડાખોર છે. શાન્તિપ્રિય નથી.

પેલી બહેનનાં મૂકેલાં સ્ટૂલો ઉપર અમે બધાં બેઠાં છીએ. બસને થોડી વાર છે એટલે કોઈએ બધાંને આઈસક્રીમ લાવી આપ્યો. બધાંએ ખાધો, પછી હાથ ચોખ્ખા કરવા ફાંફાં મારતા હતા ત્યાં એક દુકાનદાર પાણીનું ટબ લઈને આવ્યો અને બધાંના હાથ ધોવડાવ્યા. અમે તો

જોતા જ રહી ગયા. વંદન કરવાનું મન થઈ ગયું.

21-6-07

બજાર ભરચક્ક અને મોટું છે. આ બધા માંસાહારી છે. બૌદ્ધ ધર્મની અહિંસા અને માંસાહારને કશો વિરોધ નથી. સૌ પુષ્કળ માંસાહારી હોવા છતાં આટલા બધા પ્રામાણિક અને આટલા બધા પરગજુ પણ છે. તે જોઈને અન્ન બાબતમાં આપણી ધારણાઓની બ્રામકતા સમજાવી જોઈએ! આ લુવાંગ પ્રદેશ જોઈને અમે હવે કોહોસ્યુંગ (Kohohysiang) જઈ રહ્યાં છીએ. બપોર થઈ ગયો છે. ત્યાં તો તાઈચુંગવાળી હોટલમાંથી ફોન આવ્યો કે તમારામાંથી કોઈ એક પ્રવાસી પોતાની હેટ અહીં ભૂલી ગયો છે. જોકે હેટ અમારી ન નીકળી. અહીં સૈનિક પ્રશિક્ષણ અનિવાર્ય છે. પ્રશિક્ષણાર્થીને પ્રતિમાસ 130 ડૉલર ભથ્થું મળે છે. 18 વર્ષના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને સૈનિક શિક્ષણ લેવું અનિવાર્ય છે. રાષ્ટ્રને આર્થિક રીતે જ સમૃદ્ધ બનાવીને કામ પૂરું થઈ જતું નથી. તેને સૈનિક દષ્ટિએ પણ મજબૂત બનાવવું જોઈએ. અહિંસાથી કદાચ સારા માણસ પાસેથી આઝાદી મેળવાય તો ખરી પણ અહિંસાથી આંતર-બાહ્ય શત્રુઓથી તેનું રક્ષણ ન કરી શકાય. તેના માટે તો વીરતા જ પરમોધર્મ થઈ જાય છે. વીરતાની ઉપેક્ષા કરનારા ધર્મો અને રાષ્ટ્રો પ્રજાને નમાલાં બનાવતા હોય છે, નમાલી પ્રજા અને નમાલાં રાષ્ટ્રોનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ નથી હોતો. અહીં પાઈલટનો પગાર ઘણો વધારે હોય છે, જેથી તેઓ ખાનગી કંપનીઓ તરફ આકર્ષિતા નથી. અમારી બસ હવે સમતલ ભૂમિ ઉપર ચાલી રહી છે. અહીં ઉત્તમ કોટિના ચોખા થાય છે. શાકભાજી ઘણાં થાય છે. બન્ને બાજુએ કાચી માટીના પહાડો છે. બોગદાં ઘણાં આવે છે. છૂટાં છૂટાં 1-2, 1-2 એમ ઘણાં ઘરો વસેલાં છે. કોઈ અપરાધનો ભય નથી. અપરાધના ભય વિનાની પ્રજા જ સાચું સુખ મેળવે છે. આ પુલ માત્ર તાંણિયા આપીને ઊભો કરાયો છે. આ નવી કારીગરી છે.

અમે ફરતા ફરતા એક બૌદ્ધ મંદિરે પહોંચ્યા છીએ. મંદિરનું નામ છે ‘ફો ગુઆન્ગ શાન.’ અમારા પૂરા પ્રવાસમાં માત્ર આ એક મંદિર જ જોયું હોત તોપણ પૈસા વસૂલ થઈ જાત. એટલું ભવ્ય અને પ્રેરણાસ્પદ આ મંદિર છે. એક પહાડી ઉપર ઉપર-નીચે ગજબની રચના કરવામાં આવી છે. દરવાજા પાસે આવતાં જ ઓટોમેટિક દરવાજો ખૂલી ગયો. સામે જ પાર્કિંગ-વ્યવસ્થા છે. બસ પાર્ક કરીને અમે બધાં નીચે ઊતર્યાં. એક સાધુ યુવાને અમારું સ્વાગત કર્યું. ઘણા સમય સુધી અમે નક્કી કરી શક્યાં નહિ કે આ સાધુ છે કે સાધ્વી છે. પછી જણાયું કે આ સાધ્વી છે. તે અમને એક હોલમાં લઈ જઈ અને બેસાડીને પૂછ્યું કે તમારી પાસે કેટલો સમય છે? અહીં 1 કલાકથી 4 કલાક સુધીનું બતાવવાનું છે. અમે એક કલાકનો સમય કહ્યો. તેણે તે રીતે યોજના બતાવી. અહીં 30 હજાર લોકો બેસી શકે તેટલું મોટું સ્ટેડિયમ છે. અમને સૌને નોંધ કરવા એક બોલપેન અને કાગળ આપ્યો. બોલપેનમાંથી પૂરી મોનેસ્ટ્રીનો નકશો બહાર નીકળે છે તથા પાછો ચાલ્યો જાય છે. પેન યાદગીરી તરીકે રાખી લેવાનું મન થઈ જાય તેવી છે. જોકે તે રાખી લેવા માટે જ આપી છે. આ મોનેસ્ટ્રીમાં અમે જે જોયું તેનું વર્ણન કરવું શક્ય જ નથી. અહીં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને કમ્પ્યૂટર ટેકનોલોજીનો પ્રચુર ઉપયોગ કરાયો છે. એક ભાગમાં બુદ્ધની વિશાળ - ભવ્ય પ્રતિમા બેઠી છે. એક તરફ હજારો માણસો ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ’નો જયઘોષ કરીને બુદ્ધનું શરણું પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે તો બીજી તરફ પશુ-પક્ષીઓ પણ બુદ્ધનું શરણું ચાહી રહ્યાં છે. બુદ્ધ સૌના માટે છે. અહીં ધમ્મપદમાંથી બુદ્ધનાં ઉપદેશપદો અંકિત કરેલાં છે. બુદ્ધની સાથે આનંદ અને મહાકાશ્યપ પણ છે જ. બુદ્ધના અમર ઉપદેશને આનંદે શબ્દબદ્ધ કર્યા હતા. તેથી તે પણ પૂજનીય થઈને અમર થઈ ગયા. અહીં મૈત્રેય બુદ્ધ છે. સૌના પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખવાનું ઉપદેશ છે. બુદ્ધનાં માતા-પિતા વગેરે પરિવારની કથા છે. દશ્યો પ્રભાવશાળી રહ્યાં. હવે અમે બીજા કક્ષમાં ગયા છીએ. અહીં અનેક કિન્નર અને ગાંધર્વો જુદાં જુદાં વાજિંત્રો વગાડીને બુદ્ધને પ્રસન્ન કરી રહ્યા છે. બધું સક્રિય છે. કમ્પ્યૂટરથી એવી સિસ્ટમ ગોઠવી છે કે હાથપગ માથું વગેરે તાલબદ્ધ રીતે હાલે છે. કમળનાં ફૂલ ખૂલે છે અને બંધ થાય છે. અહીં બોધિસત્ત્વો છે. અહીં ઘણી જગ્યાએ સાથિયો ચીતરેલો છે, જે આપણા કરતાં ઊંધો છે. મેં સાધ્વીબહેનને સમજાવ્યું કે અમે આ રીતે સ્વસ્તિક કરીએ. તમે ક્યો તે ઊંધો છે. આવો ઊંધો સ્વસ્તિક જર્મનના નાઝીઓ પણ કરતા. મારી વાત તેના ગળે ઊતરી ન લાગી. અમે જુદા જુદા કક્ષો જોઈને હવે ટેકરીના છેક મથાળે ઊભેલી બુદ્ધની ભવ્ય પ્રતિમા તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. ઘણાં પગથિયાં ચઢીને છેક ઉપર પહોંચ્યાં. માથાની ટોપી પણ પડી જાય તેટલી ઊંચી અને ભવ્ય પ્રતિમા જોતાં જ રહી ગયાં. કદાચ પૂરા વિશ્વમાં સૌથી વધુ પ્રતિમાઓ બુદ્ધની હશે. બામિયાન (અફઘાનિસ્તાન)ની ભવ્ય પ્રતિમા જેવી જ આ ભવ્ય પ્રતિમા છે. બૌદ્ધ

ધર્મમાં કેટલાક ફાંટાઓ છે પણ બધા એકમાત્ર બુદ્ધને જ વળગી રહ્યા છે. એટલે ગમે તે ફાંટો હોય પણ પ્રતિમા તો બુદ્ધની જ હોય. આ મોટું જમા પાસું છે. આપણે પ્રત્યેક ફાંટાવાળાએ પોતાની જ પ્રતિમા પૂજા માટે મૂકી દીધી. આના કારણે જેટલા ગુરુઓ તેટલા ભગવાનો થઈ ગયા છે. અમારી ગાઇડ સાધ્વીને મેં પૂછ્યું કે બામિયાનની બુદ્ધ પ્રતિમા કરતાં આ થોડી નાની લાગે છે. તેણે એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને બોલી કે જ્યારે બામિયાનમાં બુદ્ધ ભગવાનની સેંકડો વર્ષ જૂની પ્રતિમાને તોડવા તોપના ગોળા ચલાવી રહ્યા હતા ત્યારે અમે ટી.વી.માં એ દશ્યો જોઈ શકતાં ન હતાં. કેટલાંક બેભાન થઈ ગયાં. અમે સૌ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી રહ્યાં હતાં. અમારા માટે આ અતિ અસહ્ય સ્થિતિ હતી. જે લોકો કાર્ટૂન માત્રથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને તૌહીનનો આક્ષેપ મૂકે છે તેમણે બીજી ધર્મોની કેટલી બધી તૌહીન કરી છે તેનો હિસાબ પહેલાં તપાસવો જોઈએ. બીજાને પણ ધર્મની બાબતમાં આઘાત લાગતો હોય છે. તેનું ભાન થાય તો બે ગજથી માપવાનું બંધ થાય. એટલું આ સારું છે કે આ દેશમાં મૂર્તિભંજકોની મોટી સંખ્યા હજી થઈ નથી.

અહીં આ એક બહુ મોટો ઘંટ છે. જેને લટકતા લાકડાના મોટા લઢાથી વગાડી શકાય છે. અહીં મોટી પ્રતિમાની ચારે તરફ 480 બુદ્ધની નાની પ્રતિમાઓ છે, જે જુદી જુદી ભાવભંગિમાઓમાં ઘડાયેલી છે. બિલોરી કાચની માફક પૂરું ફોક્સ માત્ર બુદ્ધ ઉપર જ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કોઈને સ્થાન અપાયું નથી. અમારી દર્શનયાત્રા પૂરી થઈ. સાધ્વીજી અમને એક સ્થળે લઈ આવ્યાં. બધાંને ચા પિવડાવી. બિસ્કિટ ખવડાવ્યાં. એક ગીત પણ ગાયું. સાધ્વી સહિત અમે સૌ ભાવભિન્ન થઈ ગયાં. સાધ્વીજીનો વ્યવહાર ખૂબ જ પ્રશંસનીય અને પ્રભાવશાળી રહ્યો. અહીં કોઈ લોભ-લાલચ નહિ. કોઈ અપેક્ષા નહિ. કોઈ ટિકિટ નહિ. કોઈ આડકતરી રીતે પણ પૈસા લેવાનો ઇરાદો નહિ. સાધ્વીજી છેક બસ સુધી અમને વિદાય આપવા આવ્યાં. ભાવનીતરતા ચહેરાથી હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય આપી અને લીધી. જે લોકોએ મંદિરોને વ્યાપારિક કેન્દ્ર બનાવી દીધાં છે તેઓ અહીં આવીને જુએ કે જરાય લોભ-લાલચ વિના આ ભવ્ય મંદિર કેવી રીતે ચાલી રહ્યું છે. આ મંદિર માત્ર એક જ બનાવાયું નથી. પૂરા વિશ્વમાં આવાં 194 શ્રાઈનો બનાવાયાં છે. અમારી પાસે માત્ર એક કલાકનો જ સમય હતો. જો વધુ સમય હોત તો 2-3-4 કલાકની પણ ટૂર હોય છે. અહીં એટલું બધું જોવા-જાણવા-સમજવાનું છે કે કલાકોના કલાક વિતાવી શકાય છે. આ મંદિર નવું જ રચાયેલું છે. તેના સંસ્થાપકનું ભવ્ય ચિત્ર જોઈને આદરથી માથું ઝૂકી જાય છે. એમણે ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ. કેટલી બધી કોલેજો, બીજી શિક્ષણસંસ્થાઓ, બૌદ્ધ મઠો વગેરે કેટલું બધું નિર્મિત કર્યું છે. સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી તત્ત્વ હતું – અહીં અમારી પાસેથી કશું જ માગ્યું નહિ, કશું જ લીધું નહિ પણ આપ્યું. આ સાચો ત્યાગ હતો. આ ફો ગુઆન્ગ શાન મોનેસ્ટ્રી (Fo Guang Shan) ડાશુ (Dashu Kaohsiung) નગરમાં છે. પ્રીતિબહેનનું કહેવું છે કે આ ભવ્ય મંદિરથી અમે બધાં ખુશ ખુશ થઈ ગયાં છીએ. અહીં લીચીનાં પુષ્કળ ઝાડ વાવેલાં છે. બૌદ્ધો ભૂમિદાહ અને અગ્નિદાહ એમ બન્ને પ્રકારે અંતિમ સંસ્કાર કરે છે. એટલે ઘણા સાધુ, સાધ્વીઓની અહીં સમાધિઓ છે. માણસને મૃત્યુ પછી પોતાની સ્મૃતિ રાખવાની ઇચ્છા હોય છે. ઘણાની સ્મૃતિ પ્રેરણાદાયી બને છે. આવા લોકોની સમાધિઓ કરવી જોઈએ.

12. માઓ પી ટાઉ

હવે અમે તાઈવાનના બીજા નંબરના મોટા શહેર તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. નગરનું નામ છે કાહોસિંગ (કાઉશિયુંગ – Khohysiang). 14 લાખની આબાદીવાળું આ નગર સમુદ્રકિનારાનું મોટું બંદર પણ છે. તેની બાંધણી પશ્ચિમી પદ્ધતિની છે. સીધા રોડ, સીધી સ્ટ્રીટો. ચોકડી પાડેલી સ્ટ્રીટો હોવાથી સરળતાથી આવન-જાવન થઈ શકે. 166 ચો. કિ.મી.માં તે પથરાયેલું છે. આ બંદરનો ઉપયોગ યુદ્ધ વખતે બહુ કરાયેલો. નગરની બાંધણી પ્રજાના વિકાસનું માપ બતાવે છે. નાની-નાની, સાંકડી અને વાંકીચૂંકી ગલીઓ, અસ્તવ્યસ્ત મકાનો, જગ્યા-જગ્યાએ ખાંચા પડ્યા હોય જેનો ઉપયોગ લોકો એકી-બેકી માટે કરતા હોય. આવી બાંધણી પછાતપણાની નિશાની કહેવાય. હવે રાત પડી ગઈ છે. નગરમાં જાહેરખબરો માટે પુષ્કળ વીજળી વપરાય છે. અમે ચાઈના ટ્રસ્ટ હોટલમાં આવી ગયાં. હોટલ સારી છે. મારા રૂમમાં બધાં સત્સંગ કરવા ભેગાં થયાં. વિષય હતો: “આ દેશ આટલો બધો સમૃદ્ધ કેમ છે? અને આપણે ગરીબ કેમ છીએ?” એકાદ કલાક ચર્ચા કરીને બધાં સૂઈ ગયાં. આ વખતે અમારા પ્રવાસમાં રાજકોટવાળા લાલજીભાઈ નથી એટલે ઊંઝાવાળા પોપટલાલ મારી સાથે રહે છે અને ખૂબ ચીવટથી મારી સેવા કરે છે. પોપટલાલ ઊંઝાના અમારા આશ્રમમાં પણ હિસાબ-કિતાબ સંભાળે છે. તેમનો હિસાબ એકદમ ચુસ્ત. એક પાઈ પણ આઘીપાછી ન થાય. અને પૂરી પ્રામાણિકતા. કરોડોનો ઢગલો હોય તોપણ પોપટલાલની દાનત ન બગડે. પ્રવાસનો હિસાબ પણ તેઓ જ રાખે છે.

સવારે ઊઠીને ચા-નાસ્તો કર્યો. નાસ્તામાં સલાડનો ઉપયોગ સારો રહે છે. જ્યાં તાજો સલાડ મળતો હોય ત્યાં પ્રથમ તેનો જ ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં સલાડ ખાવાની પ્રથા ન હતી. પશ્ચિમવાળાના સંસર્ગથી હવે થોડી થોડી આવવા લાગી છે. મેં જગદીશભાઈ જગડુશાને કહ્યું કે તમારે ત્યાં કોઈ મહેમાન આવે અને તમે કોબી વગેરેનાં પાંદડાં ડિશ ભરીને નાસ્તો કરવા આપો તો કેવું લાગે? બધાં હસી પડ્યાં. અહીંના લોકોની ચામડી ચળકતી કેમ છે? ઘી-દૂધથી નહિ પણ આ સલાડ પણ તેમાં ભાગ ભજવે છે. મેં ઘણા ચીનાઓને બપોરે લંચ લેતાં ડિશ ભરીને સલાડ ખાતાં જોયા છે. કબજિયાત તો રહે જ નહિ. પેટ હળવું અને પકવાશયને ભાર નહિ. મને લાગે છે કે આપણા કરતાં દક્ષિણ ભારતના લોકોને સારું ખાતાં આવડે છે. તેલ ઘણું ઓછું વાપરે, ઘીનું નામ નહિ પણ ભોજન સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક. આપણે બાયપાસ કરાવવી પડે. તેમને નહિ. કારણ કે કોલોસ્ટ્રોલ નહિ. તે ભલે કાળા હોય પણ ચામડી અને વાળ ચળકતા હોય. અડદનો ઉપયોગ વધારે કરે. જે માંસાહારી ન હોય તેમણે વધુમાં વધુ અડદ ખાવા જોઈએ. અડદનું નામ જ સંસ્કૃતમાં માષા છે. પંજાબ-હરિયાણામાં રોજ અડદની દાળ (માં દીદાલ) બનાવે છે. પ્રવાસ પહેલાં અજિતને મેં કહ્યું કે મારા ફોર્મ્યુલા પ્રમાણેના થોડા ખાખરા બનાવી લેજો. ફોર્મ્યુલા આ પ્રમાણે છે: 20% અડદ, 20% સોયાબીન અને 60% ઘઉં. આ ત્રણેના લોટને ભેગો કરીને ખાખરા બનાવવાના. અજિતનાં ધર્મપત્નીએ ઘરે જાતે જ થેલો ભરીને ખાખરા બનાવ્યા છે, જેનો ઉપયોગ અમે સૌ અવારનવાર કરીએ છીએ. બિસ્કિટ બનાવનારા પણ અડદ અને સોયાબીનનો ઉપયોગ કરે તો બાળકોનું આરોગ્ય સુધારી શકાય.

આ નગરમાં ભૂમિટ્રેન શરૂ કરવાની છે. ઘણી જગ્યાએ કામ ચાલે છે. પણ ક્યાંય રસ્તો અવરોધાતો નથી. બધો વ્યવહાર બરાબર ચાલે છે. જર્મનીથી મશીનો મંગાવેલાં છે. ભૂમિટ્રેન માટે જે ભારે મહેનત કરનારા મજૂરો છે તે તાઈવાની નથી. બર્મા, થાઈલેન્ડ, વિયતનામ વગેરે દેશોથી આવેલા છે. જેમ જેમ પ્રજા સુખી થતી જાય તેમ તેમ તે હાર્ડવર્કથી છૂટતી જાય. વિશ્વભરનો આ નિયમ છે. સુખી પ્રજા ઓછી મહેનત કરીને વધુ કમાય, જ્યારે દુઃખી પ્રજા કાળી મજૂરી કરીને ઓછું કમાય. ગુજરાતમાં રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, યુ.પી. ઊડિસાથી મજૂરો આવે છે. હવે ગુજરાતીઓ કાળી મજૂરી નથી કરતા. એક સમય હતો જ્યારે ગુજરાતીઓ કાળી મજૂરી કરતા હતા. ગુજરાત મજૂરો ઉત્પન્ન કરનારો પ્રદેશ નથી રહ્યો. આજુબાજુના પ્રદેશોના મજૂરોને રોજી આપનારો પ્રદેશ થઈ ગયો છે. આવું જ અહીં પણ છે. અહીં વેતન વધારે મળે છે. કોન્ટ્રાક્ટરો બાજુના દેશોમાંથી મજૂરોની ભરતી કરી લાવે છે. અહીં બેન્કોનો સમય સવારે નવથી સાડા ત્રણનો છે. બપોરે રિસેસ નહિ. ચા-પાણી, બીડી પીવાની પણ છૂટ નહિ. માત્ર કામ જ કરવાનું. અમે નગરમાં ફરી રહ્યાં છીએ. અહીં પુષ્કળ આંબાનાં વૃક્ષો છે. દાડમિયા કેરી જેવી કથ્થઈ રંગની કેરીઓ લચી રહી છે. આ ભાગમાં તમાકુ ઘણી થાય છે. પોલ્ટ્રી ઉદ્યોગ

પણ ઘણો મોટો છે. અહીં ગરમ પાણીનાં ઝરણાં પણ ઘણાં છે.

અહીંથી માત્ર 2 કિ.મી. દૂર જ આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથક આવેલું છે. આ બધા સરસ ફ્લેટો દેખાય છે તે કામગારો માટે બંધાયેલા છે. અહીં ક્યાંય ઝૂંપડપટ્ટી નથી. ભારતમાં ઝૂંપડપટ્ટીનું મૂળ ભાડાનો એકપક્ષીય કાયદો છે. જો હિસાબ વિનાનું નાણું મકાનોમાં રોકવાની છૂટ અપાય તથા મકાનમાલિકના હકો પણ સ્વીકારાય તો ઝૂંપડપટ્ટીઓ સમાપ્ત થઈ જાય. અહીં વિદેશના લોકો કામ કરવા ઘણા આવે છે. તેઓ મહેનતુ, ગરજવાન, આજ્ઞાંકિત હોવાથી લોકો તેમને પસંદ કરે છે. જેમ ભારતના લોકો અમેરિકામાં જાય છે અને અમેરિકાનો ભારતીયોને વધુ પસંદ કરે છે, તેમ જ લોકો કામચોર, ઝઘડાળુ, શિસ્ત વગરના હોય છે તેમને જલદી કામ મળતું નથી. આવા લોકોની બેકારી તથા ગરીબાઈમાં તે પોતે સ્વયં પણ કારણ બનતા હોય છે. ઘણા મજૂરો ફિલિપાઈન્સથી પણ આવે છે. તેઓ રોજ આવ-જા કરે છે. ચારે તરફ ઓવરબ્રિજોનાં માળખાં દેખાય છે. અમે ક્યારનાંયે સતત ઓવરબ્રિજ ઉપર ચાલી રહ્યાં છીએ. આટલા ઓવરબ્રિજો બીજા કોઈ દેશમાં જોવા ન મળે. એક સરસ કબ્રસ્તાન આવ્યું. આને કબ્રસ્તાન કહેવું ઠીક ન કહેવાય. કારણ કે અહીં મુસ્લિમ પ્રજા ખાસ છે જ નહિ. આ બૌદ્ધ લોકોનું સ્મશાન છે. બૌદ્ધો ભૂમિદાહ અને અગ્નિદાહ એમ બન્નેને સ્વીકારે છે. ગરીબ લોકો અગ્નિદાહ કરે છે પણ સમૃદ્ધ લોકો ભૂમિદાહ કરે છે. શબને દાટીને તેના ઉપર સરસ મજાની સમાધિ બનાવે છે. વચ્ચે ફોટા મૂકે છે. લગભગ પાંચેક વીઘા જમીનમાં હજારો સમાધિઓ બને છે. છ વર્ષથી 15 વર્ષ સુધીનું શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે. અહીં કોઈ પ્રકારની અનામત નથી. જે છોકરું ન ભણતું હોય તેનાં મા-બાપને પોલીસ જેલમાં પૂરી દે છે. આના કારણે અહીં 96% શિક્ષણ છે. ઇંગ્લિશ અને જાપાનીઝ બે ભાષાઓ હવે અનિવાર્ય બનાવી દેવાઈ છે. તાઈવાની પોતાની ચીની-મેન્ડોરિન ભાષા બોલે છે. પહેલાં માતા-પિતા લગ્નો કરતાં, હવે છોકરા-છોકરીઓ જાતે જ લગ્ન કરી લે છે. કોર્ટમાં જાવ, સાત ડૉલર ફી ભરો, લગ્ન નોંધાઈ જાય. પૂર્વે કલ્યાં તેમ અહીં વર્ણવ્યવસ્થા કે જ્ઞાતિપ્રથા ન હોવાથી 92% પ્રજા એક જ હાનવંશની છે જેથી પરસ્પરનાં લગ્નોમાં વાંધો આવતો નથી. એક નદી પાર કરી. ખેતરોનાં ખેતરો પાણીથી ભરેલાં છે. વચ્ચે પાણીને પંપ દ્વારા ઉછાળવામાં આવે છે. તે શા માટે પાણી ઉછાળે છે તે સમજાયું નહિ.

રસ્તામાં રેસ્ટરૂમ ઉપર બસ ઊભી રહી. અજિતની આજે લગ્નતિથિ હોવાથી તેણે બધાને હેટ ભેટ આપી. આવા પ્રવાસમાં માથું ઢાંકવા છાજલીવાળી હેટ બહુ ઉપયોગી બને છે. આ બાજુ ડુંગળીનાં ખેતરો છે. લસણ, ડુંગળી જેવું મોટું અને ડુંગળી, નાળિયેર જેટલી મોટી. બધું જ મોટું. અહીંનું વિશ્વસનીય બિયારણ વિશ્વભરમાં જાય છે. ભારતમાં પણ. અહીં ટીકવૂડ પણ ઘણું થાય છે. અમે માઓ પી ટોઉ નામના ભ્રમણસ્થળે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં ખાસ કાંઈ જોવાનું ન લાગ્યું. ટેકરા ચઢવાના હતા. બાદશાહે એક રેસ્ટોરાં ખોળી કાઢ્યું. દાળભાત શાક વગેરે બનાવ્યું. બાદશાહને અંગ્રેજી આવડતું નથી. જરૂર પણ નથી. તે ગમે ત્યાં ગમે તેની સાથે પ્યારી ગુજરાતીમાં વાતો કરે છે અને પોતાનું કામ કઢાવી લે છે. વળી પાછી ઉદારતા પણ પૂરી. માગે તેના કરતાં ડબલ આપી દે. પેલો ખુશખુશ થઈ જાય. બધાં જમ્યાં. અમે જમતાં હતાં તેવામાં કોઈ શિક્ષણસંસ્થામાંથી 17 બસો વિદ્યાર્થીઓને લઈને ભ્રમણ માટે આવી. બધાં યુવાન છોકરાં ઊતર્યાં. છોકરા-છોકરીઓ સાથે હોય એટલે ધિંગામસ્તી તો હોય જ. છોકરા-છોકરીઓ સાથે ભણે એ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ છે. આપણી નથી. હવે જ્યારે યુવાનો સાથે ભણે અને તેમને યૌવનની કશી જ અસર ન થાય તેવું બની શકે નહિ. થાય જ. એટલે મિત્રતા પાંગરે અને કદાચ તે દેહસંબંધ સુધી પહોંચી જાય. તેને રોકી શકાય નહિ. પશ્ચિમમાં તે વાંધાજનક નથી. પણ આપણા માટે તે અસહ્ય છે. એટલે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભણતરપદ્ધતિ પશ્ચિમી અને સંસ્કૃતિ આપણી – આ બન્નેનો મેળ જામે નહિ. કાં તો બન્નેને જુદાં જુદાં ભણાવો અને કાં પછી લગ્ન વિશેની માન્યતાઓ બદલો. આપણે એકે કરી શકતા નથી. એટલે ખાનદાન કુટુંબોની છોકરીઓ ને કોલેજમાં ભણાવનારાં મા-બાપ ચિંતામાં અડધાં થઈ જતાં હોય છે. વળી આપણે ત્યાં એક શિકારીવર્ગ પણ ઊભો થયો છે. જે કોલેજોમાં ભણવા નહિ પણ છોકરીઓનો શિકાર કરવા આવે છે. હજાર-બે હજાર છોકરી-ઓમાં બેપાંચ તો વીક મગજની, મુઠ્ઠા છોકરીઓ હોય જ છે. આવી છોકરીઓ પેલા શિકારીઓનો શિકાર થઈ જતી હોય છે, જેથી તેમનું તો જીવન બરબાદ થઈ જતું હોય છે. સાથે સાથે ખાનદાન પરિવાર પણ પારાવાર પીડા અનુભવે છે. આ નૃશંસપણાથી બચવું ઘણું કઠિન હોય છે. દુર્બળ શાસન આંખ આડા કાન કરે છે જેથી નૃશંસપણું વકરે છે.

આ છાત્રોની ટૂરમાં આવી ચિંતાનો પ્રશ્ન નથી. આમાં કોઈ શિકારી નથી. બધાં એક જ વંશના છે. કદાચ પ્રેમ થઈ જાય તો લગ્ન કરી લેવામાં કોઈને વાંધો નથી.

આ માઓ પી ટોઉનો અર્થ સમજવા જેવો છે. માઓ એટલે બિલાડી, પી એટલે નાક અને ટોઉ એટલે મોઢું. આવો આકાર આ ભાગનો હોવાથી આ સ્થાનનું નામ માઓ પી ટોઉ પડ્યું છે.

મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે 17 બસોનાં જુવાન છોકરા-છોકરીઓ જેટલો ઘોંઘાટ કરતાં હતાં તેથી વધારે અમારી એક બસનાં વૃદ્ધો કરતાં હતાં. આપણે કોલાહલ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. તેમાં પણ બહેનોની તો વાત જ શી કરવી? ખાસ કાંઈ જોયા વિના જ અમે વિદાય થયાં.

22-6-07

13.

અર્થહીન ભ્રમણ

અમે કેન્ટિનનગરમાં ફરી રહ્યાં છીએ. ટૂરિસ્ટો માટે આ સારું સ્થાન છે. અમે એક દીવાદાંડી જોવા ગયાં. લાંબું ચાલીને ઢાળ ચઢીને છેક ઉપર પહોંચ્યાં. ત્યારે જાણવા મળ્યું કે દીવાદાંડીનો દરવાજો બંધ છે. ઉપર કોઈને જવા દેતા નથી. મહેનત માથે પડી. બધાં પાછાં ફર્યાં. અહીં રસ્તામાં બેસીને નાની-મોટી વસ્તુઓ વેચનારા ઘણાં છે. મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે.

એક વિચિત્ર વાત બની. રસ્તામાં સ્મશાન આવે છે. બહુ જ ભવ્ય સમાધિઓ જતી વખતે અમે જોઈ હતી. ત્યાં ઊભા રહીને ફોટા લેવાની અમારી ઇચ્છા હતી. પણ ગાઈડે બસ ઊભી ન રાખી. તેનું કહેવું છે કે તમે બધા સ્મશાનમાં જઈને ફરી પાછા બસમાં બેસો તો બસ અભડાઈ જાય. મારે આખી બસ ધોવી પડે. અમને સૌને નવાઈ લાગી. આ દેશમાં આટલું બધું ભણતર હોવા છતાં પણ કેવી ધારણાઓ કામ કરી રહી છે!! તેનું કહેવું છે કે કોઈ ભૂત જો ડ્રાઈવર ઉપર સવાર થઈ જાય તો કદાચ અકસ્માત થઈ જાય. માટે બસ ઊભી રખાશે નહિ. ડ્રાઈવર પણ આ મતમાં સંમત હતો. ગાઈડનું કહેવું છે કે પહેલાં ઘણી વાર આવું બન્યું છે. એટલે અમે સાવધાન રહીએ છીએ. સ્મશાનભૂમિ આવી પણ બસ સડસડાટ ચાલી ગઈ. બાદશાહની માફક તેમના સુપુત્ર કપિરાજ પણ કલાકાર છે. તે બહુ સરસ અદાકારી કરી શકે છે. તેને કશું શીખવવું પડતું નથી. સ્વયંભૂ વિષયને ન્યાય આપે છે. પોપટલાલની જગ્યાએ ખાવા-પીવાનું તથા મુખવાસની વહેંચણી ચાલુ બસે તે જ કરે છે.

શાકભાજી ફળફળાદિ વગેરે પુષ્કળ થતું હોવાથી રોડ ઉપરની દુકાનોએ પશ્ચિમ પદ્ધતિનાં પેકિંગ કરીને સરસ રીતે વેચવા ગોઠવી દીધેલાં છે. અહીં અમારે જૂનાં ખંડેર જોવાનાં છે. બસને ઊભી રહેવા દેતા નથી તેમ છતાં બસ ઊભી કરી પણ જલદી જલદી લોકો ઊતરી ન શક્યાં તેથી ગાઈડ ખિજાયો. ગાઈડ જરા તિતાલી માણસ લાગે છે. બધાં ઊતર્યાં તો ખરાં પણ પગે ચાલીને જતાં થોડાંક બીજી ગલીમાં ચઢી ગયાં. કોઈને ભાષા આવડે નહિ. ખાસ જોવાનું તો હતું નહિ. પણ અમે તો સમયસર આવી ગયાં પણ થોડાંક ક્યાંક અટવાઈ ગયાં. રાહ જોઈ પણ ન આવ્યાં. શોધાશોધ થઈ, માંડ મળ્યાં. પ્રવાસમાં શિસ્તમાં ન રહેનારાં મનમુખી માણસો ઉપાધિ કરતાં હોય છે. ફરી પાછાં અમે કોહોર પીંગ તરફ ઊપડ્યાં. છેક રસ્તા સુધીની જમીનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ખેતી માટે કરાયો છે. ખેતી જ ખેતી છે. પુષ્કળ કેરીઓ લટકી રહી છે. અને શાકભાજીનો તો પાર નથી. પ્રત્યેક કેરીને કાગળની થેલી બાંધી છે. કદાચ પક્ષીઓ કોચે નહિ તેટલા માટે કે પછી સારું ફળ કરવા માટે. એક તરફ દૂર દૂર સુધી પર્વતાળ પ્રદેશ છે. અને તેમાં પણ માઈલો સુધી આંબા અને કેરીઓ ચમકી રહી છે. મકાનો છેક રોડ સુધી અડીને બંધાયેલાં છે. પણ તેની અસર ટ્રાફિક ઉપર થતી નથી. હોર્ન તો જાણે કે છે જ નહિ. ક્યાંય ઢોરાં, કૂતરાં કે છોકરાં વચ્ચે આવતાં નથી. ચારમાર્ગી રસ્તો ધમધમી રહ્યો છે. કાર્યાલયો છૂટ્યાં છે. એટલે સ્કૂટરો ઘણાં છે પણ કશા અવરોધ વિના તેઓ પોતાની ટ્રેક ઉપર ચાલી રહ્યાં છે. હેલ્મેટ સૌના માથે છે. ચાર રસ્તાની ચોકડીઓ મોટી બનાવાઈ છે જેથી વાહનો દૂર ઊભાં રહે.

તાઈવાનમાં સૌથી ઊંચું મકાન 86 માળનું અહીં છે. આ પેલું દેખાય. તેમાં કાર્યાલયો તથા હોટલો પણ છે. મકાનવ્યવસ્થા આકાશ તરફ ઊંચા વધીને જ ઉકેલી શકાય છે તે અહીં જોઈ શકાય છે. ચોકડીઓ ઉપર યુવતીઓ સાઈડ આપે છે. આપણા કરતાં થોડી જુદી પદ્ધતિ છે. વધુમાં વધુ વાહનો થોડા સમયમાં પસાર થાય તેવી ઝડપી સાઈડ આપે છે. સર્કલ બનાવાયાં નથી. નીચે નમીને વાહનોને બોલાવે છે અને વિદાય કરે છે.

અમે લવ નદીના કિનારે પહોંચી ગયાં છીએ. બધાં કિનારે બેસી ગયાં છે. નદી ચોખ્ખી છે. બન્ને કિનારા પાકા છે. કિનારા ઉપર બાંકડા મૂકેલા છે. લોકો હરીફરી શકે તેવાં પ્લેટફોર્મો પણ છે. અમદાવાદની સાબરમતીમાં પણ આવું જ કરવાનું છે પણ થાય ત્યારે ખરું. આપણે નદી-તળાવોને ક્યાં ચોખ્ખાં રાખી શકીએ છીએ? પણ સાબરમતીના તટ બાંધવાથી જળસ્તર ઊંચો આવશે. બન્ને તરફના કૂવાઓનું પાણી ઊંચું જરૂર આવશે.

એક હોટલમાં બધાં જમવા ગયાં. હું ન ગયો. મારી જમવાની ઇચ્છા ન હતી. તેથી બહાર ફૂટપાથ ઉપર જ ખુરશી નાખીને બેસી રહ્યો. જમીને ભરત ગજેરા આવ્યા. મને કહે કે “તમે ત્રિકાળજ્ઞાની લાગો છો. આજે જમવાની કોઈને મજા ન આવી. સારું થયું તમે ન આવ્યા.” ભરત ગજેરા વારંવાર મારા ચમત્કારો ગણે છે. ચારેક ચમત્કારો તેમણે પ્રવાસમાં ગણ્યા. લોકો સામાન્ય બાબતને પણ ચમત્કારમાં કેવી રીતે ગોઠવી દે છે તે જાણવા મળ્યું. પણ એટલી વાત નક્કી કે બધા પ્રભાવો કરતાં ચમત્કારોનો પ્રભાવ તરત ફળદાયી બને છે. હા, પ્રચારતંત્ર જબરદસ્ત હોવું જોઈએ. ખરેખર તો ચમત્કાર હોતો જ નથી. દરેક ઘટનાને કાર્યકારણભાવ હોય જ છે.

ફરી પાછાં અમે અમારી હોટલે પહોંચ્યાં અને થાક્યાંપાક્યાં સૂઈ ગયાં. આજે ખાસ કંઈ જોવાનું ન મળ્યું. નિષ્ફળતાનો થાક ભારે હોય છે, કારણ કે નિષ્ફળતા નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. નિરાશાનો ભાર તનને નહિ, મનને થકવી દે છે. તનના થાક કરતાં મનનો થાક વધારે પીડાદાયક બની જાય છે.

22-6-07

14. કોહોસ્યુંગ બંદર

આજે તા. 31-5-07 છે. સવારે ચાનાસ્તો કરીને અમે બધાં બંદર જોવા નીકળી પડ્યાં. નજીકમાં જ બંદર આવેલું છે. એક જગ્યાએ બસ ઊભી રહી અને અમને બંદર જોઈ આવવા કહ્યું. ગાઈડ સાથે જ હતો. 34 વર્ષ પહેલાં અહીંથી વિશ્વભરમાં કેળાં મોકલવામાં આવતાં. આ કન્ટેનરોનું ટર્મિનલ છે. ટનલમાંથી જવાય છે. ચાર-ચાર કન્ટેનરોની થપ્પીઓ કરેલી સેંકડો હારમાળા દૂર દૂર સુધી જોઈ શકાય છે. અધધધધ... આટલાં બધાં કન્ટેનર!! આમાં આપણું કયું હશે તેની કલ્પના જ ગૂંચવી નાખે. પણ બધું વ્યવસ્થિત છે. એકસાથે હજારો કન્ટેનરો થપ્પીબંધ પડ્યાં છે. અમે બંદરમાં પ્રવેશ કર્યો. ક્યાંય કોઈ પોલીસ નથી. કોઈ રોકટોક નથી. જેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની છૂટ છે. અહીં હજી આતંકવાદી બોમ્બ ફૂટ્યા નથી એટલે આટલી છૂટ દેખાય છે. સામે જ એક ભારતનું જહાજ ‘દરિયામંથન’ ઊભું છે. જહાજ કારગોનું છે. જોઈને આનંદ થયો. પ્રવાસીઓ માટે બેસવાના પ્લેટફોર્મ ઉપર ઘણી ખુરશીઓ છે. તેમાં જઈને બેઠા. ફટફટ ફોટા પડવા માંડ્યા. કશી રોકટોક નથી. અત્યારે આ પોર્ટ ઉપર 86 જહાજો ઊભેલાં છે. 89 જેટીઓ છે અને 27 કિ.મી. લાંબું બંદર છે. ક્યાંય પોલીસ નથી. ડાંખરાનું કહેવું છે કે આપણા બંદરમાં આમ બિન્દાસ્ત પ્રવેશાય નહિ અને ફોટા તો પાડી જ ન શકાય. કેમેરા વગેરે જમા કરાવી દે. અહીં આવું કશું જ નથી. કદાચ અહીં રામરાજ્ય આવી ગયું હશે.

અમે નીચે ઊતર્યાં. ફરવા લાગ્યાં. પેલા ‘દરિયામંથન’ પાસે ગયાં. તે ખાતર લઈને ચીન ગયું હતું. ત્યાંથી સોયાબીન ભરીને અહીં આવ્યું છે. હવે અહીંથી આગળ જવાનું છે. આમાં ગુજરાતી ખારવાઓ પણ છે. બધા ડેક ઉપર ઊભા ઊભા અમને જોઈ રહ્યા છે. અમે હાથ હલાવીને સૌનું અભિવાદન કર્યું. દેશનો માણસ જોવા પણ ક્યાંથી મળે! કેટલાક નીચે ઊતર્યાં. મળ્યા. બન્ને પક્ષે બહુ આનંદ થયો. આ ખલાસી-ઓ હમણાં ગુજરાત જવાના નથી. અહીં દરિયો ખોદવાનું કામ ચાલે છે. નોકરી ધંધાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય: પતિ-પત્ની-પરિવારને સાથે રાખીને નોકરી-ધંધો કરતા હોય, ઘરના આગળના ભાગમાં દુકાન હોય અથવા વાડીમાં જ મકાન હોય અને ખેતી કરતા હોય અથવા પતિ-પત્ની સાથે નોકરી કરતાં હોય. સતત સાથે રહીને કામધંધો કરનારાં ભાગ્યશાળી કહેવાય. પણ આ લોકો પ્રેમની તીવ્રતા અનુભવી શકતાં નથી. કારણ કે સતત પાસે રહેવાથી તીવ્રતા આવતી નથી. તીવ્રતા વિયોગથી આવતી હોય છે. આ લોકોને વિયોગ હોતો જ નથી એટલે ઘણી વાર તો “અતિ સામિધ્યાત્ ભવતિ અવશા” જેવી દશા થાય છે. કેટલીક વાર અતિ સમીપ રહેવાથી થોડો અણગમો પણ થાય.

એક બીજો વર્ગ છે: જેમના નોકરીધંધામાં 10-12 કલાકનો વિયોગ હોય છે. સવારે નોકરી ધંધે ગયેલો માણસ સાંજે આવે. રાત્રે આવે, મોડો આવે. પત્ની રાહ જોતી રહે. પછી મિલન થાય. આમાં પ્રેમની માત્રા વધે છે. પ્રતીક્ષા અને વિયોગથી પ્રેમ વધે છે. પણ પતિ જો આવવાના સમયે પણ ન આવે, ઘણું મોડું કરે, પત્ની રાહ જોઈ જોઈને થાકી જાય, કદાચ કાંઈ શંકા-કુશંકા પણ થાય. પ્રેમ શંકા વિનાનો હોતો નથી. આવું એક દિવસ નહિ, રોજે થાય તો કાંઈક વલણ પણ બદલાયેલું દેખાય. પત્નીનો બોધ તૂટી પડે. તે શંકા-કુશંકા વ્યક્ત કરે. મારઝૂડ પણ થાય, સંસાર સળગવા માંડે. પુરુષ 10-12 કલાક દૂર રહીને કામ-ધંધો ભલે કરે પણ હજાર કામ પડતાં મૂકીને પણ તેણે સમયસર ઘરે આવી જ જવું જોઈએ. મિત્રો કરતાં પત્ની અને પરિવારને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પ્રેમની અભિવ્યક્તિ માટે કાંઈ ને કાંઈ લઈ આવવું અને આપવું, જેથી મન ભરાયેલું રહે. લુખ્ખા ન થવું. પત્નીએ પણ પતિના આવવાના સમયે ઘરમાં હાજર રહેવું. તેનું આગત-સ્વાગત કરવું, જેથી પ્રેમને પુષ્ટિ મળે.

એક ત્રીજો કામધંધો હોય છે, જેમાં પતિ, મહિનાઓ સુધી બહાર રહે છે. સેનાનો સિપાહી, વિદેશમાં નોકરી-ધંધો કરનારા વગેરે. આ લોકોનું જીવન બહુ જ સંત્રાસમાં ગુજરતું હોય છે. એક પ્રકારથી આ તપસ્યા જ કહી શકાય. વર્ષમાં એકાદ વાર કે પછી બેવાર માંડ થોડા દિવસ માટે મળવાનું થાય. ઘણા વિયોગ પછી મિલન થાય એટલે પ્રેમનો ચંદ્ર સોળેકળાએ ખીલી ઊઠે. પ્રેમસાગરમાં મોટી ભરતી આવે. તરંગો ઊછળવા માંડે, પણ થોડા જ દિવસોમાં ફરી પાછો વિયોગ. સામાન્ય લોકો આવી વિયોગી કે વિજોગણની પીડાને સમજી શકતા

નથી. પણ એક ખાસ લક્ષ્ય માટે ઘણાં લોકોને આવું જીવન જીવવું પડતું હોય છે. આ તપસ્યા છે. કેટલીક વાર લાંબો સમય દૂર રહેવાથી બન્નેનાં કે પછી બન્નેમાંથી એકના જીવનમાં ખોટો વળાંક આવી જાય છે. જેમાં નવા સંબંધો બંધાઈ જાય છે અને જૂના સંબંધને આગ લાગી જાય છે. ત્યારે મહાદુઃખી સ્થિતિ થઈ જતી હોય છે. લાંબો સમય દૂર રહેવાથી પ્રેમ સુકાવા લાગે છે અને સતત સમીપમાં રહેવાથી શ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગે છે. નજીકના જીવનમાં વ્યક્તિના બેક્ટેરિયા દેખાવા લાગે છે, જેથી શ્રદ્ધા ઘટવા માંડે છે. પ્રેમ નજીકથી અને શ્રદ્ધા દૂરથી વધુ પ્રભાવશાળી રહી શકે છે. શ્રદ્ધા માટે મધ્યમ માર્ગ ઉત્તમ છે. એટલા બધા નજીક ન જાવ કે વ્યક્તિના બેક્ટેરિયા દેખાવા લાગે. કદાચ અતિ સમીપ રહેવાનું થાય જ તો એમ માનીને રહેવું કે માણસમાત્રમાં કાંઈ ને કાંઈ ક્ષતિઓ હોય જ છે. નિર્દોષ માત્ર ભગવાન જ છે. મા જેમ પુત્રની ગંદકી પ્રેમથી સહન કરે છે તેમ સમીપની વ્યક્તિ પણ મા જેવું મન રાખે તો જ લાંબો સમય શ્રદ્ધા સાચવી શકે.

પ્રેમનું સામીપ્ય હોય જ નહિ તો પ્રેમ સુકાવા લાગે. કદાચ પ્રત્યક્ષ રીતે શરીરથી સામીપ્ય ન મળે તો ટપાલ-ટેલિફોન વસ્તુનું આદાન-પ્રદાન કરીને પણ પ્રેમને સુકાતો બચાવી શકાય. વર્ષોના વિયોગ પછી પણ જેનો પ્રેમ સુકાતો નથી હોતો, તેવો ને તેવો જ રહે છે. તે દૈવી પ્રેમ છે. ઝૂરી-ઝૂરીને દાડા પાર કરનારો પ્રેમ ઈશ્વરીય પ્રેમ છે. તેનો નાશ ન હોય. તે જીવે તોય અમર છે અને મરે તોપણ અમર છે.

આ ખલાસીઓ મહિનાઓથી ઘરેથી નીકળી પડ્યા છે. બાળબચ્ચાં વિના તેઓ પેટ માટે રખડી-ભટકી રહ્યા છે. આમાંથી કદાચ કોઈ ગેરમાર્ગે પણ દોરવાઈ જાય. કારણ કે સ્ત્રી પુરુષનું રક્ષણ કરે છે અને પુરુષ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે. એકબીજાના અભાવમાં જો કુસંગ મળી જાય તો સારો માણસ પણ ખોટા રસ્તે ચઢી જઈ શકે છે. પરમેશ્વરે નર-નારીના આખા શરીરમાં 100-100 ગ્રામનાં બે જનનાંગો એવી માટીમાંથી બનાવ્યાં છે કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા આવેગોને કોઈ રોકી શકતું નથી. 100-200 કિ.મી.ની ગતિવાળા ટોર્નેડો કરતાં પણ એમની ગતિ પ્રબળ હોય છે. ટોર્નેડો જેમ મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ઉખાડીને ફેંકી દે છે તો પાંદડાંનો તો શો હિસાબ! એઈડ જેવા રોગો આવા અવરોધાયેલા અને પછી ખોટી દિશામાં ફેંટાઈ ગયેલા આવેગોમાંથી પેદા થતા હોય પણ જીવન એટલે જીવન, બધું કાંઈ આપણા હાથમાં નથી હોતું. લાચાર થઈને પણ ઘણું કરવું કે સ્વીકારવું પડતું હોય છે. ઘણી વાર ઘરથી પરિવારથી સતત દૂર રહેનાર વ્યક્તિ આર્થિક રીતે તો સુખી હોય છે, પણ કામના ક્ષેત્રમાં ભારે દુઃખી હોય છે અને પરિવારને દુઃખી કરતી હોય છે. આવા દૂર રહેનારા માણસોના પ્રશ્નોને લોકો સમજી શકતા નથી.

‘દરિયામંથન’ના ખલાસીઓ સાથે ખૂબ વાતચીત થઈ. અડધા ઉપરના ગુજરાતી હતા. આત્મીયતા દેખાઈ. મેં બસ ઉપરીથી પેંડાનાં બોક્સો મંગાવીને બધાંને આપ્યાં. બધા રાજી થયા. હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય થયા. હવે અમે બંદર ઉપરથી વિદાય થઈ રહ્યા છીએ. આટલી મુક્તતા બીજે ક્યાંય નહિ હોય. આ ટાપુ ઉપર પોર્ટુગીઝ, સ્પેન, ડચ, અંગ્રેજ અને છેલ્લે જાપાને રાજ્ય કર્યું. જાપાને તેનું નામ ‘ફાર્મોસા’ પાડ્યું હતું જે હવે તાઈવાન કરી દીધું છે. અહીં બધી પ્રજાઓનું થોડું ઘણું મિશ્રણ થયું છે. બંદર ઉપર ઘણાં જહાજો પડ્યાં છે. આ બધી ફેરી બોટો છે. અહીંથી જુદા જુદા ટાપુઓ ઉપર આ બોટો પ્રવાસીઓને લઈ જવા-લાવવાનું કામ કરે છે. 19મી શતાબ્દીનું બ્રિટિશ એમ્બેસીનું મકાન હજી અકબંધ છે. ઘણાં પગથિયાં ચઢવાનાં હોવાથી અમે ઉપર જવાનું માંડી વાળ્યું. પેલી દીવાદાંડી દેખાય છે. તે નેવીની છે. તાઈવાનની રક્ષા માટે અમેરિકાએ ચારે તરફ ભારે વ્યવસ્થા કરી છે. વચ્ચે એક એવી અફવા હતી કે ચીન 20 હજાર યુદ્ધ-નૌકાઓ સાથે તાઈવાન ઉપર ત્રાટકવાનું છે. આવા ઓચિંતાના આક્રમણને પહોંચી વળવા અહીં પૂરતી વ્યવસ્થા કરી છે. છતાં પ્રત્યક્ષ કશું દેખાતું નથી. બધું જોઈને પાછાં અમે બસમાં આવીને બેસી ગયાં.

બસમાં બેઠા પછી બાદશાહે એક સરસ વાત સૌને કરી: “સવારે બ્રેકફાસ્ટ કરતી વખતે લોકો ઘણો બગાડ કરે છે. વગર જરૂરની વસ્તુઓ લાવે છે. ખાતા નથી અને બગાડ કરે છે. આપણા ભારતીયોની આથી ખોટી છાપ પડે છે. એટલે જરૂર પૂરતી જ વસ્તુઓ લેવી, બગાડવી નહિ.” સૌને તેમની વાત ગમી. અપલક્ષણોથી માણસ તિરસ્કૃત થતો હોય છે, અને સુલક્ષણોથી સન્માનિત થતો હોય છે. આપણે આપણાં અપલક્ષણોને દૂર કરવાં જોઈએ. હવે કોઈએ કશો બગાડ ન કરવો.

અહીં મીટરગેજ ચાલે છે. શિપયાર્ડમાં માલની હેરાફેરી કરવા માટે રેલવે બિછાવી છે. 16 લાખની વસ્તીવાળું આ મોટું નગર છે. ચાલુ

બસે ડાંખરાએ મારા પ્રવચનની નકલ કરી સંભળાવી. બધાંને પ્રવચન ગમ્યું. પ્રવાસમાં મનોરંજન જરૂરી છે, જે અવારનવાર બાદશાહ, ડાંખરા, કવિરાજ અને ગેન્જના દ્વારા લોકોને મળી રહે છે.

ચીન-તાઇવાનમાં કન્ફ્યુશિયસ ધર્મ પણ ચાલે છે, જે જ્ઞાનપ્રધાન છે. તેઓ મૂર્તિ કે કર્મકાંડને વધુ મહત્ત્વ આપતા નથી. ધ્યાન-ધારણા દ્વારા શાન્તિ ચાહનારા બૌદ્ધ ધર્મમાં જાય છે. ભોગ-વિલાસ-સુખ-સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારા તાઓ ધર્મમાં જાય છે. અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-સમજણનો વિકાસ ઇચ્છનારા કન્ફ્યુશિયસમાં જાય છે. આમનો વર્ગ નાનો છે કારણ કે બુદ્ધિપ્રધાન છે. ડાંખરા મને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તમે નિરાશ ન થશો. આપણી સંખ્યા ભલે થોડી હોય પણ કન્ફ્યુશિયસની માફક તેમાં વાસ્તવિકતા અને સમજણ છે. આજ નહિ તો કાલે લોકો વિચારોને સમજશે. અમે કન્ફ્યુશિયસ મંદિર જોઈ રહ્યાં છીએ. અહીં મૂર્તિ નથી પણ પગલાં જેવું છે, જ્યાં બધાં નમસ્કાર કરે છે. આ પરંપરામાં સાધુ-સાધ્વીઓ નથી હોતાં. પ્રાચીનકાળમાં લોકોના શિક્ષણ માટે આ ધર્મ કાર્ય કરતો. આ માનવતાવાદી ધર્મ છે. મંદિરમાં કોઈ દાનપેટી નથી, પૂજારી નથી. કર્મકાંડ નથી એટલે ભીડ પણ નથી. બસ શાન્તિ છે. સમજણનું ટોળું ન હોય. ટોળું કરવા ઘેલછા કે વેવલાઈ વધારવી જરૂરી છે.

22-6-07

15. હુલિયન તરફ

કન્ક્યુશિયસ મંદિર જોઈને હવે અમે જળના દેવતાનું મંદિર જોઈ રહ્યાં છીએ. વરુણ દેવની બહુ મોટી પ્રતિમા છે અને તેમની રક્ષા કરનારાઓની લાંબી લાઇન છે. હજારો વર્ષ પહેલાં પૂરા વિશ્વમાં બહુ દેવવાદ હતો. જુદાં જુદાં કાર્યો કરનારા અનેક દેવોની માન્યતા પ્રચલિત હતી. ક્રમે ક્રમે એકેશ્વરવાદ પરિશુદ્ધ થયો. બૌદ્ધ ધર્મ, જ્યાં જ્યાં વિસ્તર્યો ત્યાં ત્યાં તેણે જૂની માન્યતાઓનો ઉચ્છેદ ન કર્યો. તેને સ્વીકારીને સાથે સાથે બુદ્ધને પણ જોડી દીધા. એટલે તે ધ્વંસ કરનારો ન બન્યો. લાંબા સમયે તેમાંથી આપોઆપ જે અસ્વીકાર્ય હતું તે છૂટતું ગયું અને માત્ર બુદ્ધ જ રહી ગયા. જે ધર્મો ધ્વંસવાદી હતા તેમણે પોતાનું તત્ત્વ સ્થાપિત કરવા કરતાં જૂનું ઉખાડી ફેંકવામાં વધુ જોર લગાવ્યું, એનાથી તેમની પ્રકૃતિ જ પ્રધ્વંશવાદી બની ગઈ. આ મંદિરમાં ઘણી પ્રતિમાઓ છે અને ઘણાં વાહનો પણ છે. પહેલાં અહીં તળાવો હતાં, કમળો હતાં એટલે નામ પડ્યું કમળોનું સરોવર. 18 મીટર ઊંચું મંદિર છે. પણ પ્રતિમા ખરેખર ભવ્ય છે. જળદેવતાનું મંદિર જોઈને હવે અમે ફૂટપાથ ઉપર ચાલીને બીજું મંદિર જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. ફૂટપાથ ઉપર બેસીને અમે બધાંએ તડબૂચ, પાઈનેપલ, લીચી, કેળાં વગેરે અનેક ફળો આરોગ્યાં. બધો કચરો લઈને કચરાપેટીમાં નાખ્યો જેથી ચોખ્ખાઈ સારી રહે. ફરીથી થોડું ચાલીને અમે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો.

ચિત્રાવલિમાં એક સાધુ હૃદય ચીરીને અંદર બુદ્ધ બતાવે છે. જેમ આપણે ત્યાં હનુમાનજી રામ બતાવે છે. મંદિરમાં જવાનો માર્ગ વિચિત્ર છે. એક વિશાળ અજગરના વાંકાયૂંકા શરીરમાંથી અમારે પસાર થવું પડ્યું. અજગર 8-9 ફૂટ જાડો હોવાથી સરળતાથી પસાર થવાયું. અજગરના પેટની બન્ને બાજુની દીવાલો ઉપર ચિત્રો ચીતરેલાં છે. ભગવાનના નિજ મંદિરમાં એક શ્રદ્ધાળુ બહેન ભગવાન ઉપર વીજળીના પંખાથી હવા નાખતી હતી. તે પોતાના ઉપર સાદા પંખાથી હવા નાખતી હતી. તેનો ચહેરો શ્રદ્ધાના તેજથી ચળકી રહ્યો હતો. આવાં શ્રદ્ધાળુઓને તર્કોની કર્કશ કરવતથી લોહીલુહાણ કરવા જોઈએ નહિ. દર્શન કરીને ફરી પાછા અમે અમારી બસમાં જઈને બેઠાં. બપોરનો સૂર્ય તીવ્રતાથી તપી રહ્યો છે. પાંચ દિવસથી દેશના કશા સમાચાર મળતા નથી. રેડિયો સ્ટેશનો પકડાતાં નથી. તેવામાં મહેશભાઈએ સમાચાર આપ્યા કે દેશમાં રાજસ્થાનમાં અનામત નિમિત્તે ભયંકર તોફાનો થયાં છે અને ઘણાં લોકો માર્યા ગયાં છે. અનામતનું રાજકારણ ભારતને ત્રણ રીતે બરબાદ કરી નાખશે: 1. ફરીથી તે જાતિવાદ ઊભો કરી રહ્યું છે. 2. દેશની સર્વોચ્ચ પ્રતિભાને તિરસ્કૃત કરી દેશને પ્રતિભાહીન બનાવી રહ્યું છે. અને 3. અનામતના ખરા હકદારોમાં નવી નવી જાતિઓનો ઉમેરો કરીને તેમને અન્યાય કરી રહ્યું છે. ખરેખર તો ખરા હકદારો પાસેથી આ નવા ઉમેરાતા સમર્થ લોકો અનામતનો લાભ ઝૂંટવી લઈ રહ્યા છે. સાંભળવા પ્રમાણે રાજસ્થાનની ગુજ્જર જાતિએ પોતાને અનામત આપવા માટે આંદોલન શરૂ કર્યું છે. ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા વામન નેતાઓ પ્રત્યેક ચૂંટણી વખતે અનામતનું ભૂત ઊભું કરે છે અને ધુણાવે છે. પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે વિખવાદ કરાવે છે. રાષ્ટ્રને અસ્થિર કરીને વાતાવરણ હોળી નાખે છે.

રસ્તામાં બહુ જ મોટી હોસ્પિટલ આવી છે. કોઈ ઔદ્યોગિક ગ્રૂપ દ્વારા આ હોસ્પિટલ સંચાલિત થઈ રહી છે. એક બહુ મોટું તળાવ છે. આ બાજુ મધ્યમ આવકવાળા લોકો માટેના ફ્લેટો છે. ઘણા સારા દેખાય છે. ‘રોટી-કપડા ઓર મકાન’ ત્રણે પ્રશ્નો અહીં ઉકેલાઈ ગયા છે. તાઇવાનનો વસ્તીવિસ્તાર સમજવા જેવો છે, 85% વસ્તી તાઇવાનના પશ્ચિમ કિનારે રહે છે. બાકીના 15% વસ્તી તાઇવાનના પૂર્વસમુદ્રી કિનારે રહે છે. જ્યાં ધંધા-ઉદ્યોગ અને રોજીઓ હોય ત્યાં વસ્તી આપોઆપ ખેંચાઈ આવે. ગુજરાતમાં પાલનપુરથી વાપી સુધીની પટ્ટીમાં ભરચક વસ્તી છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં ઓછી વસ્તી છે. તાઇવાનનો વચ્ચેનો ભાગ પર્વતોવાળો છે.

અમારે કોહોસ્ચુંગ – કાહોસિંગથી વિમાન દ્વારા તાઇપેઇ જવાનું છે. અમારી બસ પર્વતાળ માર્ગે ચાલીને 7 કલાકે તાઇપેઇ પહોંચી જશે. બધો સામાન લઈને અમે વિમાન મથકે ઊતર્યાં. ક્યાંય કશું ચેકિંગ નહિ. કોઈ પોલીસ નહિ. કોઈ અવરોધ નહિ. ગમે તે આવે, ગમે તે જાય. ભગવાન કરે ને અહીં આતંકવાદની કાળી છાયા ન આવે, જેથી અત્યારની ખુલ્લી વ્યવસ્થા ચાલુ રહે. પોતપોતાનો સામાન લઈને બધાં કાઉન્ટર ઉપર પહોંચી ગયાં. ગ્રૂપ ચેકિંગ થયું, ઘણો સામાન હોવા છતાં કશી અડચણ ન થઈ. વિમાન એક કલાક મોડું આવવાનું

છે. અમારામાંનાં વૃદ્ધ પ્રવાસીઓને જોઈને ઘણાં તાઈવાની ભાઈબહેનો પોતપોતાની ખુરશી ઉપરથી ઊભાં થઈ ગયાં અને અમને બેસાડ્યાં. હવાઈ મથક બહુ મોટું છે. અંદર દુકાનો પણ ઘણી છે. બાદશાહે ઝવેરાતવાળા મોંઘા દાગીના ખરીદ્યા. પણ અડધા કલાક પછી અનુકૂળ ન આવવાથી પાછા આપ્યા તો દુકાનદારે 80 હજારનાં નાણાં પાછાં આપી દીધાં. પ્રજાની મહત્તાથી દેશ મહાન બનતો હોય છે. અંતે અમારું વિમાન આવ્યું. વિમાન ઊડ્યું અને પર્વતમાળાને ચીરતું આગળ વધવા લાગ્યું. અમે તાઈપેઈ પહોંચી ગયાં છીએ. વિમાની મથકની ચારે તરફ દૂર દૂર ઘણાં હેંગરો છે. જેમાં F/6 જેવાં યુદ્ધવિમાનો વિશ્રામ કરી રહ્યાં છે. બબેનાં જોડકાં હેંગરો એટલા માટે છે કે કદાચ શત્રુ ઓચિંતાનો હુમલો કરી બોમ્બવર્ષા કે મિસાઈલ ફેંકે તો બે વિમાનો જ નષ્ટ થાય. બાકીનાં બચી જાય. તાઈવાન પણ ઇઝરાયેલની માફક સતત શત્રુપ્રહારના ભયથી જીવી રહ્યું છે. વિમાનોની બાજુમાં જ મિસાઈલો પણ પડ્યાં છે, જેથી તરત જ લોડ કરી શકાય. અહીંથી સાત કિલોમીટર દૂર નગર છે. સામાન વગેરે લઈને અમે સીધા સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયાં છીએ. આર્મીનું મથક હોવાથી બસને દૂર ઊભી રાખી. પગે ચાલીને બધાં આર્મીની કાંટાવાળી વાડની સાથેની પગદંડીથી સમુદ્રકિનારે પહોંચ્યાં. આર્મીના કેમ્પની આટલી નજીક અમારા જેવાં અજાણ્યાં માણસોને પણ આવ-જા કરવા દે છે તે જોઈને નવાઈ લાગી. અમે પેસિફિક સમુદ્રના કિનારે ઊભા છીએ. લોકો સમુદ્રનાં મોજાંનો આનંદ લઈ રહ્યાં છે. સાથેના ભાથાનો ઉપયોગ કર્યો. સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો છે. થોડો થોડો વરસાદ પણ શરૂ થઈ ગયો છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે ચાલો, જલદી બસમાં બેસી જઈએ. ઉપરથી અમેરિકાનો ઉપગ્રહ આપણને જોઈ રહ્યો છે. અહીં આર્મીની સજ્જડ વ્યવસ્થા છે. અમે બધાં બસમાં ગોઠવાયાં. ચારે તરફ ફેક્ટરીઓની હારમાળા છે. અહીં મારબલની ખાણો હોવાથી મારબલોની ફેક્ટરીઓ ઘણી છે. અમે એક ફેક્ટરી જોઈ. અદ્ભુત કલાકૃતિઓ બનાવેલી હતી. કેટલીક તો કદાચ કરોડ-કરોડ રૂપિયાની હશે. બધું જોઈને હોટલે આવ્યાં. હોટલમાં જ અમારે માટે શાકાહારી ભોજનની વ્યવસ્થા થઈ છે. મસાલા વિનાનાં બાફેલાં શાક, દાળ વગેરે બધાંને ખૂબ ભાવ્યાં. ખાસ કરીને બ્રૉકલીનું શાક વધુ ગમ્યું. માર્શલ હોટલમાં સૂઈ ગયા.

24-6-07

16. તાઈવાનમાં ભ્રમણ

આજે તા. 1-6-07 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બધાં તૈયાર થઈ ગયાં છે. હુલિયનનગર માર્બલ માટે પ્રસિદ્ધ છે. અમે બસ દ્વારા માર્બલ પથ્થરોની ખાણવાળા પર્વતો ઉપર જઈ રહ્યાં છીએ. ઊંચા ઊંચા પર્વતોની વાંકીચૂંકી સડકો ઉપર સર્પાકાર રસ્તો છે. અમારા જમણા હાથે એરફોર્સનો ઓજિજ છે. કાલે જોયાં હતાં તે બબ્બે વિમાનોનાં હેંગરો દૂર દૂર સુધી ઘણાં દેખાય છે. રક્ષા માટે સેના અને શસ્ત્રો જરૂરી છે. સેનાની સફળતા માટે સતત જાગૃતિ જરૂરી છે. આટલાં વર્ષો થયાં હજી અહીં યુદ્ધ થયું નથી. હા, ચીને ધમકીઓ ઘણી આપી છે. યુદ્ધ ન થવાનું કારણ પ્રચંડ તૈયારી અને પૂરી જાગૃકતા છે. ચીન જાણે છે કે યુદ્ધનું પરિણામ કેવું આવશે? જે લોકો પ્રચંડ તૈયારી નથી રાખતા અથવા પૂરી જાગૃકતા નથી રાખતા, તે યુદ્ધનો શિકાર થઈ શકે છે અને હારી શકે છે. અહીં સતત શસ્ત્રો સાથે વિમાનો ઊડ્યા કરે છે. સમૃદ્ધિ શત્રુ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. સમૃદ્ધિની સાથે સાવધાની જરૂરી છે.

ચાલુ બસે બાદશાહની કોમેડી ચાલી રહી છે. 'શિવ ધનુષ્ય'ની કોમેડી ચલાવી પણ બરાબર જામી નહિ. અમે વાંકાચૂંકા ઊંચાઈવાળા રસ્તે અને એક નદીના કિનારે મોટા પ્લેટફોર્મ ઉપર પહોંચી ગયાં. નીચે એકદમ નિર્મળ નદી ખળખળ કરતી વહી રહી છે. નદીની પેલે પાર એક આશ્રમ છે. મંદિર જેવું દેખાય છે. તેનાથી પણ ઘણે ઊંચે વળી પાછું મંદિર છે. આટલે ઊંચે કોણ આવતું હશે? અને કેમ આવતું હશે?

આ તરફનો સપાટ-ઊંચો પર્વત, પર્વતારોહીઓ માટે આરોહણ શીખવા માટે છે. લોકો કેવા છે! કામધંધો છોડીને આવી વિકટ ચઢાઈઓ ચઢવા અહીં આવે છે. કેટલાક તો પછડાય છે અને માર્યા પણ જાય છે. પશ્ચિમની પ્રજા પાસેથી સાહસવૃત્તિ શીખવા જેવી છે. આ પર્વતારોહણમાં સ્ત્રીઓ પણ ખરી જ. મારી પાસેનો કાજુદ્રાક્ષનો મેવો ઉપયોગી થઈ રહ્યો છે. બીજા પ્રવાસીઓને પણ કાજુદ્રાક્ષ તો ભાવે જ. વૃદ્ધ ડોસીઓ – ફેરિયા – અહીંનાં ચિત્રો વેચી રહી છે. પ્રસાદ મેળવીને તેઓ પણ ધન્યતા અનુભવે છે.

આ નદીની કુલ લંબાઈ માત્ર 36 કિ.મી. છે. કારણ કે આ દેશ નાનો છે. જાપાનીઓ વગેરે અહીં સોનાની ખાણોના આકર્ષણથી આવેલા. ઘણું ખોદા પછી ખબર પડી કે અહીં સોનું નહિ પણ માર્બલ જ વધારે છે. પોટેશિયમ પણ ઘણો નીકળે છે. નદીના કિનારે અમે ફરી એક મંદિરમાં આવ્યાં. અહીં ઘણી ઊંચી ઊંચી મીણબત્તીઓ સળગી રહી છે. 7થી 8 ઇંચના ગોળાકારવાળી પ્લાસ્ટિકની પાઇપમાં મીણબત્તીને પાંચેક ફૂટ ઊંચાઈએ વાટ જલાવવાની, પછી જેમજેમ મીણ બળે તેમતેમ રોજ પ્લાસ્ટિકને કાપતા રહેવાનું. આટલી અસંખ્ય મીણબત્તીઓ અહીં ઝળહળી રહી છે. એક ભાઈ વધારાનું પ્લાસ્ટિક કુશળતાથી કાતર દ્વારા કાપી રહ્યા છે. આ નદી ઉપર ડેમ બાંધીને નાનું પાવર સ્ટેશન પણ બનાવાયું છે. ડાંખરાને સૌરાષ્ટ્રમાં ચેકડેમની હારમાળા કરનારા શ્રી મથુરભાઈ સવાણી યાદ આવી ગયા. લોકહિતનાં પાયાનાં કામો કરનારા કાર્યકર્તાઓને હંમેશાં યાદ રાખવા જોઈએ.

જ્યારે જાપાને આ દેશનો કબજો કરેલો ત્યારે આ પર્વતોમાં પણ ઘણી ટનલો લગાવેલી જે છુપાઈ જવામાં તથા ગુપ્ત માર્ગો ભાગી જવામાં કામ આવતી. તેવી ટનલો દેખાય છે. નદી ઉપર ઘણા ઝૂલતા પુલો આવે છે. માણસો પગે ચાલીને પાર કરી રહ્યા છે. પક્ષીઓએ પણ પોતપોતાને રહેવા માટે જગ્યાઓ બનાવેલી છે. એક પથ્થર ઉપર લખ્યું છે, ઇન્ડિયન હેડ અર્થાત્ ભારતીય માથું. પથ્થરનો આકાર ભારતના નકશા જેવો લાગે છે.

આ પ્રતિમાને નમન કરવા જેવું છે. આ વિકટ રસ્તાનું નિર્માણ કરનારા એક પ્રસિદ્ધ એન્જિનિયરની આ પ્રતિમા છે. તેણે ઘણી મહેનતે અને ઘણી કુશળતાથી આ પહાડી માર્ગનું નિર્માણ કર્યું હતું. પણ છેલ્લે છેલ્લે તેના ઉપર પથ્થર પડ્યો અને તેનું મૃત્યુ થયું. તેની યાદમાં અહીં પૂતળું મુકાયું છે. પ્રત્યેક ભવ્ય સ્થાપત્યમાં કેટલાક એન્જિનિયરોનાં બલિદાન લેવાતાં જ હોય છે. વીર સૈનિકના બલિદાન જેવું જ તેનું બલિદાન હોય છે. કારણ કે તેનાં સાહસ-શૌર્યથી જ આવી ભવ્ય કૃતિઓનું નિર્માણ થઈ શકતું હોય છે. સરદાર સરોવરમાં અમે બધા

એન્જિનિયરોનું ભવ્ય સન્માન કરાવેલું, કારણ કે લગભગ બધે જ આ પાયાના પથ્થરોની ઉપેક્ષા થતી હોય છે. અમે લગભગ બે કિલોમીટરથી ચાલી રહ્યાં છીએ. હવે અમારે આ ટનલ પાર કરીને પેલી તરફ ઊભેલી બસમાં બેસવાનું છે. ‘લ્યુ આ’ નદી છે. અમે પગે ચાલી રહ્યાં છીએ. માર્બલ કાઢી રહેલા કામદારોને પ્રસાદ આપ્યો. બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

બાદશાહની કોમેડી ચાલતી રહે છે. એક ભિખારી હતો. તે મોટા મંદિરના પગથિયા આગળ કતોરો લઈને ભીખ માગવા બેઠો. સાંજ પડી ગઈ પણ કોઈએ કતોરામાં કશું નાખ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈને આગળ ચાલ્યો. દારૂનું પીઠું આવ્યું. દરવાજામાં કતોરો લઈને બેસી ગયો. તેને જરાય આશા ન હતી, કારણ કે ભગવાનના ભક્તોએ કશું આપ્યું નહોતું તો આ દારૂડિયા તો શું આપવાના હતા? તોપણ કતોરો લઈને બેસી ગયો. લથડિયાં ખાતાં ખાતાં જે દારૂડિયો નીકળે તે કતોરામાં કંઈનું કંઈ નાખે. થોડી વારમાં કતોરો રૂપિયાથી ભરાઈ ગયો. ઊઠતી વખતે ભિખારી આટલું બોલ્યો: “અરે ખુદા, તું રહેતા હૈ કહીં ઓર, ઓર ઠીકાના દેતા હૈ કહીં ઓર જગહ કા!” અર્થાત્ તું અહીં (દારૂના પીઠા આગળ) રહે છે અને સરનામું મંદિરનું આપે છે. મંદિરમાં કશું ન મળ્યું અને અહીં કતોરો ભરાઈ ગયો.

અજિત જૂનાં ગીતોની સી.ડી.ઓ લાવ્યો છે. અવારનવાર વગાડે છે. ઘણાંને ગમે છે. એક ગીતે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“સાહીદ શરાબ પીને દે મસજીદમેં બેઠકે,
યા એસી જગહ બતા જહાં ખુદા ન રહેતા હો.”

શાયરો પણ ગજબ કરતા હોય છે. ઘણી વાર દારૂડિયા કે જુગારિયા પ્રત્યે લોકો તીવ્ર ઘૃણા કરતા-કરાવતા હોય છે, પણ ઘણી વાર આવા લોકોમાં પણ ઉદારતાનો ગુણ ઘણો મોટો હોય છે. એક દોષ આવે એટલે બધા જ દોષો આવી જાય તેવું માનવું યોગ્ય નથી. એમ વ્યસન વિનાના માણસો બધા સજ્જન જ બની ગયા હોય છે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી.

અમે બધાં ટનલ પાર કરીને સામે ઊભેલી બસમાં બેઠાં. બસ અમને લઈને હુલિયન રેલવે સ્ટેશને પહોંચી ગઈ છે. બપોરે ત્રણ વાગ્યાની ટ્રેનમાં અમારે તાઈપેઈ પાછા જવાનું છે. અમારી ટ્રેન સરસ છે. જુદા જુદા બે ડબ્બાઓમાં અમને સીટો મળી છે. બરાબર સમયસર ટ્રેન રવાના થઈ ગઈ. સમયની પ્રતિબદ્ધતાથી તમે પ્રજા અને રાષ્ટ્ર સ્તરનું માપ કાઢી શકો છો. ટ્રેન સમુદ્રકિનારે કિનારે દોડી રહી છે. વારંવાર પર્વતોને કોચીને બનાવેલાં બોગદાં આવે છે. સામે પણ લાંબી પર્વતમાળા દેખાય છે. ટિકિટ ચેકર આવ્યો. પણ અમારી ટિકિટો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સમજી ગયો કે ટૂરિસ્ટો છે. રેલવેના પાટા સુધી વાવેતર કરેલું છે. જમીનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. ઘણાં વૃક્ષોને ઓળખી શકાતાં નથી. ડિજિટલ પટ્ટીના દ્વારા સતત ટ્રેનની સ્થિતિની સૂચનાઓ અપાઈ રહી છે. ટિકિટમાં ગાડી ક્યારે ઊપડશે તથા ક્યારે પહોંચશે તે પણ લખેલું હોય છે અને તે જ પ્રમાણે થાય છે. લોકોનાં ઘરો પાટાને અડીને બાંધેલાં છે. ધમધમાટથી લોકો ટેવાઈ ગયેલા હશે. પણ કોઈ દીવાલ ઉપર કોઈ જાહેરખબર નથી લખાઈ. ટ્રેન બરાબર સમયસર પહોંચી. અહીં અંગ્રેજોનું પ્રચલન ન હોવાથી થોડી તકલીફ રહે છે. વળી અમારી પાસે ભારે ભારે બેગો છે. ઘણો સામાન છે. પણ જેવું સ્ટેશન આવ્યું કે તરત જ ઘણા તાઈવાની લોકોએ, ખાસ કરીને મહિલાઓએ, ફટફટ સામાન ઉતારવામાં મદદ કરી, જેથી બધો સામાન ઊતરી ગયો. અમને સૌને વારંવાર અનુભવ થયો કે આવા પ્રવાસમાં મોટી મોટી બેગો લેવી સારી નહિ. ભલે એકની બે બેગો થાય પણ નાની હોવી જોઈએ. તાઈવાની ભાઈઓનો આભાર કે તેમણે જલદી જલદી અમારો સામાન પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊતરાવી દીધો.

પાછો હતો એ જ કોચ આવી ગયો. અમારો ડ્રાઈવર વિચિત્ર છે. નથી કોઈની સામે જોતો, નથી હસતો, નથી ગુડમોર્નિંગ કરતો – તે તેનામાં જ સમાયેલો રહે છે. બધાંને નવાઈ લાગે છે. આવો રુક્ષ માણસ પણ હોઈ શકે છે.

શહેરની વચ્ચે આવેલા એક વિચિત્ર મંદિરમાં દર્શન કરવા પહોંચ્યાં છીએ. એકદમ ભીડવાળી ચોકડી ઉપર જ આ ત્રણ માળનું મંદિર આવેલું છે. તેના નાના સરખા પ્રાંગણમાં એક મોટી ચીમનીવાળી ભઠ્ઠી છે. જેમાં સતત કાગળો બળ્યા કરે છે. ધુમાડો લોકોને હેરાન ન કરે તે માટે ઊંચી ચીમની છે. આ કાગળો દાનની પાવતીઓ છે. અહીં આવનારા દર્શકો ભાવિકો પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાન આપે છે. તેની પાવતી-હૂંડી વગેરે લઈ જઈને આ ભઠ્ઠી આગળ બેઠેલા માણસોને આપે છે. તેમની પાસે આવા કાગળોનો ઢગલો પડ્યો છે. તેઓ

ધીરે ધીરે એ કાગળોને ભઠ્ઠીમાં હોમે છે, તે બળી જાય છે. જાણવા મળ્યું કે આ રીતે દાન સીધું ભગવાનને પહોંચી જાય છે. શ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધા. પ્રતિદિન કદાચ એકાદ ટન આવા કાગળો હોમાતા હશે. એટલું સારું છે કે આ ભઠ્ઠીમાં સીધા પૈસા હોમાતા નથી. પૈસા આપો તેના બદલામાં આ કાગળો તથા સામગ્રી આપે છે, જે હોમાય છે.

અમે મંદિર જોઈ રહ્યાં છીએ. ચીનમાં લાલ કલર વધુ વપરાય છે. તેમાં પણ મંદિરોમાં તો લાલ કલર પ્રચુર વપરાય છે. મંદિરમાં પેસતાં જ બે ભવ્ય પિલ્લરો છે. એક જ પથ્થરમાંથી બનાવેલા આ વીસેક ફૂટ ઊંચા પિલ્લરો કલાનો ભંડાર છે. તેમાં એટલું બધું કોતરકામ છે કે જોયા જ કરો. ઉપસાવેલી પ્રતિમાઓ છે, જેમાં કથાઓ અને પ્રસંગો સમાયેલાં છે.

આ પૃથ્વીના દેવ છે. પૃથ્વીનું નિયંત્રણ કરે છે. ત્રણ મુખ્ય પ્રતિમાઓ છે. એક પૃથ્વીનું નિયંત્રણ કરનારાં માતાજી છે. ઘણા ભોગની સામગ્રી ધરાવેલી છે. તેમાં ઈંડાં ભરેલું વાસણ પણ છે. માણસ જે ખાય તે ભગવાનને પણ ખવરાવે. અહીં બૌદ્ધ ધર્મ હોવા છતાં દેવ-દેવીઓનું પણ પ્રચલન ભરપૂર છે. ઘણાં દયાળુ નર-નારીઓ આંખો બંધ કરીને તન્મય થઈને પોતપોતાના ભોગો કે અગરબત્તીઓ ધરાવી રહ્યાં છે. શ્રદ્ધાળુ માણસનો ચહેરો બહુ નિર્મળ થઈ જાય છે.

આ જળના દેવ છે. વરુણ કહી શકાય. અને આ ધનના દેવ છે. કુબેર કહી શકાય. છત ઉપર એટલું બધું ઊપસાવેલું કલાકામ છે કે અહોભાવ થઈ જાય. શું કલા છે! શું કારીગરી છે!

આ દયાની દેવી છે. જે વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલો કોલેજોમાં ભણે છે તે પાસ થવા માટે પોતાના કાગળોની ઝેરોક્ષ કરાવીને અહીં માતાજી આગળ મૂકે છે, જેથી તે પાસ થઈ શકે. આ વિદ્યાની દેવી છે.

બુદ્ધની પ્રતિમા પણ છે. બધા ધર્મોનું અહીં સારું સમીકરણ થયું છે.

આ કાળા ભગવાન ખેતીના દેવ છે. બધી વસ્તુઓ ખાતાં ખાતાં એક ઝેરી વસ્તુ ખવાઈ જવાથી તે કાળા થઈ ગયા હતા. ત્રણ માળના આ ભવ્ય મંદિરને જોઈને અમે બહાર નીકળ્યાં. અમારા કોચના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ ત્યાં બે ભારતીયો મળી ગયા. એક હિમાચલ પ્રદેશનો છે અને બીજો અહીં જ પેદા થયેલો ભારતીય છે. બન્ને સારી હિન્દી બોલે છે. બન્નેનું કહેવું છે કે પૈસા કમાવા માટે આ સારો દેશ છે. પણ જીવન જીવવું હોય તો ભારતમાં રહેવાનું. પૈસો અને જીવન મોટા ભાગે સાથે નથી રહી શકતાં. જીવન લાગણીઓમાંથી મળતું હોય છે. અર્થપ્રધાન જીવનમાં લાગણીઓની ન્યૂનતા થવા લાગતી હોય છે. બન્નેને પ્રસાદ આપ્યો. ટ્રાફિક વધુ છે. પણ શાન્તિ છે. ક્યાંય કોઈ હોર્ન નથી વગાડતા.

અમે બસમાંથી ઊતરીને ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં ગયાં. અને અમારા માટે બનાવેલી ભારતીય શાકાહારી વાનગીઓ જમીને હોટલમાં આવી ગયાં અને આરામ કર્યો.

17. તાઈપેઈથી વિદાય

આજે તા. 2-6-07 છે. ચાઈના ટ્રસ્ટ હોટલમાં રાત રોકાયા અને સવારે ચા-નાસ્તો કર્યો. આજે અમારે તાઈવાનથી વિદાય થવાનું છે. વિદાય થતાં પહેલાં હજી અમારે તાઈપેઈનાં કેટલાંક સ્થળો જોવાનાં છે.

આ તાઈપેઈ નદી છે. પર્વતોમાંથી નીકળીને સમુદ્રમાં ભળે છે. સામા કિનારે સમૃદ્ધ લોકોના બંગલા દેખાય છે. પ્રજાને આર્થિક રીતે સમાન કરી શકાય નહિ. હા, ધાર્મિક અને સામાજિક રીતે સમાન કરી શકાય છે. જે ધર્મો પાસે ધાર્મિક સમાનતા નથી હોતી તે પોતાના જ અસંતોષથી નષ્ટ થઈ જતા હોય છે. બાહ્ય અસંતોષ કરતાં આત્મીય-સ્વકીય અસંતોષ ઘણી વેદના પેદા કરે છે. સામ્યવાદીઓએ આર્થિક સમાનતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ રહ્યા, ઉપરથી કંગાળ થઈ ગયા. તાઈવાને ક્ષમતા પ્રમાણે આર્થિક પ્રગતિ કરવાની છૂટ આપી જેથી આ દેશ સવાયો અમેરિકા થઈ ગયો છે. રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ કરવો હોય તો મબલક મૂડીનું રોકાણ કરાવવું જોઈએ. પ્રજાને સામાજિક રીતે સમાન કરવી હોય તો લગ્નસંસ્થાને ઉદાર બનાવીને કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ વ્યક્તિને પરણી શકે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાતિવાદ સમાપ્ત કરવો જોઈએ. પ્રજાને ધાર્મિક સમાનતા આપવી હોય તો સ્થાપિત હિંતવાળા ધર્મગુરુઓને દૂર કરવા જોઈએ. પ્રજામાં ભેદ નથી હોતો. ભેદ કરાવવામાં આવે છે. ભેદ કરાવનારા ગુરુઓથી ધર્મને મુક્ત કરાવવો જરૂરી છે. આ ત્રણે કામ અઘરાં છે. પણ અઘરાં કામ જ કરનારા મહાપુરુષ બનતા હોય છે. ચીલાચાલુ જીવનપ્રવાહમાં તણાનારા કદી મહાપુરુષ બની શકતા નથી. તેમની પાસેથી બહુ અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ.

અહીંનો જીવનસ્તર ઘણો ઊંચો છે. ઊંચો જીવનસ્તર આર્થિક સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. પણ આવી સમૃદ્ધિને ટકાવવા તથા ભોગવવા પતિ-પત્ની બન્નેએ કામ કરવું પડતું હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની માફક કમાય છે. બલકે વધુ કમાય છે, આ દેશનું અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ છે તેમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો ઘણો છે. મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ જ્યાં બહાર નથી નીકળી શકતી કે કામ નથી કરી શકતી તે લોકો ભાગ્યે જ સમૃદ્ધ થઈ શકતા હોય છે.

આ પૂતળું ડો. સન યાત સેનનું છે. આ માનવતાવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી મહાપુરુષે મૂળ ચીનની ધરતી ઉપર ઘણાં કામો કર્યા હતાં. આ એક પ્રકારની પ્રતિમાપૂજા છે. લોકોને સ્મૃતિ અને પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાચા મહાપુરુષોની પ્રતિમાઓ મૂકવી જરૂરી છે. પહેલાં આ પ્રતિમાને પ્રતિદિન વંદન-સલામી અપાતી પણ હવે બધું બંધ થઈ ગયું છે. તેનો અર્થ એવો નહિ કે માન ઓછું થઈ ગયું છે. પણ લોકો કહે છે કે રોજરોજ આ કામમાં સમય બગાડવો ન જોઈએ.

અમારી બસ નગરમાં ચાલી રહી છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ અહીં સ્કૂટરો ઘણાં છે. પણ તેમના માટેનો માર્ગ પણ જુદો છે. કારમાર્ગ અને સ્કૂટર-માર્ગ વચ્ચે દોઢેક ફૂટ જેટલું ઊંચું ચણતર કરી લીધું છે, જેથી કોઈ સ્કૂટરવાળો આ તરફ આવી ન જાય. આવી વ્યવસ્થાને કારણે અકસ્માતો થતા નથી. આ નગર તાઈપેઈ સીધા વાટકા જેવું છે. ચારે તરફના પર્વતોનું પાણી અહીં આવે છે અને સરોવરો બનાવે છે. આ કચરાને રિસાઈકલિંગ કરવાની ફેક્ટરી છે. આ નદી 67 કિ.મી. લાંબી છે.

અમે રાષ્ટ્રપતિભવન પહોંચી ગયાં છીએ. અત્યારે તેને સંગ્રહ-સ્થાન બનાવાયું છે. ગાઈડને મેં વર્તમાન રાષ્ટ્રપતિનું નામ પૂછ્યું તો કહે કે “તે માણસ એટલો બધો ખરાબ છે કે અમે તેનું નામ પણ લેવા માગતા નથી. અમે ચૂંટણીઓની રાહ જોઈ રહ્યા છીએ, આ વખતે તેને જરૂર પછાડવો છે.” ગાઈડની વાતથી મને નવાઈ લાગી. કદાચ વર્તમાન રાષ્ટ્રપતિ પ્રત્યે તેને અણગમો હોય તોપણ વિદેશી પ્રવાસીઓ આગળ બળાપો કાઢવો ન જોઈએ. તે આંતરિક ઘરની વાત છે. ડાહ્યા માણસો ઘરનો અજંપો બહાર કાઢતા હોતા નથી.

અમે રાષ્ટ્રપતિભવનમાં સંગ્રહસ્થાન જોઈ રહ્યાં છીએ. 1990માં આ ભવન બનાવવામાં આવ્યું હતું. તે પહેલાં અહીં જાપાનીઓનું કાર્યાલય હતું. આપણા રાષ્ટ્રપતિભવન આગળ તો આની કોઈ કક્ષા જ ન કહેવાય. અહીં ચાંગ કાઈ શેકનાં ચિત્રો અને સ્મારક પણ છે.

ચાંગ કાઈ શેક ચીનમાંથી ભાગીને અહીં આવી ગયેલા અને અમેરિકાના રક્ષણમાં તેમણે 35 વર્ષ સુધી અહીં રાજ કર્યું હતું. તાઈવાનની જાહોજલાલી ચાંગને આધીન કહેવાય. તેણે સામ્યવાદી શાસનથી બચાવીને આ દેશને મૂડીવાદી દેશ બનાવ્યો હતો જેથી આટલો બધો વિકાસ થઈ શક્યો. 1975માં તેમનું અવસાન થયું હતું. તેમણે આ નાના સરખા ટાપુને પણ એટલો બધો સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત બનાવ્યો કે આજે તાઈવાનના લોકો પૂજ્ય અને અહોભાવથી તેમને નમન કરે છે. આ રાષ્ટ્રપિતા છે. અહીં ઘણાં ચિત્રો છે. તેમાં મ. ગાંધીજીની સાથે પણ ચાંગ કાઈ શેકનું એક ચિત્ર છે. ચાંગ ભારત આવ્યા હશે ત્યારે ગાંધીજીને મળ્યા હશે. ગાંધીજીએ ઢીંચણથી પણ ઉપરનું વસ્ત્ર પહેર્યું છે અને ઉપર એવું જ બીજું વસ્ત્ર ઓઢ્યું છે. બન્ને લઘરવઘર દેખાય છે. માણસ ભલે સસ્તાં તથા સાદાં કપડાં પહેરે પણ વ્યવસ્થિત પહેરે. લઘરવઘર વસ્ત્રો પહેરવાથી શિસ્ત ઉપર પ્રભાવ પડે છે. જોકે ગાંધીજી શિસ્તમાં માનનારા હતા પણ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી આવાં અવ્યવસ્થિત કપડાં પહેરવાનો એક પ્રવાહ ચાલ્યો અને બંધ થઈ ગયો.

રાષ્ટ્રપતિભવન જોઈને અમે બહાર નીકળ્યાં. અમારી સામે જ એક ચાર માળનું મકાન રિપેર થઈ રહ્યું છે. કડિયો ચોથા માળની દીવાલને પ્લાસ્ટર કરી રહ્યો છે પણ પાલખ નથી બાંધી. જે.સી.બી. લાવ્યા છે. તેના મોટા છાબડામાં બેઠો બેઠો કડિયો કામ કરી રહ્યો છે. જરૂર પ્રમાણે છાબડું ઊંચુંનીચું થઈ રહ્યું છે. ચાર માળ સુધી પાલખ બાંધવો તેના કરતાં આ જે.સી.બી. સરળ રહેતું હશે.

અમે ચાંગની સમાધિ જોવા ગયાં છીએ. વિશાળ ભવ્ય ક્ષેત્રમાં સ્મારક-સમાધિ બનાવાઈ છે. મોટા મોટા ભવ્ય દરવાજા જોઈને અહોભાવ થાય છે. પોતાના મહાન નેતા માટે ખરેખર આવી જ ભવ્ય ઇમારત શોભે. તેમનાં પત્નીને કેન્સરનો રોગ હતો. તેમને ચાર પત્નીઓ હતી. ચાંગ માટે અમેરિકનોએ આપેલી 4 કેડિલક કારો પડી છે. બધી બુલેટપ્રૂફ છે. જેના અસ્તિત્વમાં હજારો-લાખોનાં જીવન હોય તેના જીવનને સાચવવું જોઈએ. એવી સાદાઈ ન હોય જે આત્મઘાતી હોય. કારો 50 વર્ષથી વધારે જૂની છે પણ તેની મજબૂતાઈ તથા ભવ્યતા જોવા જેવી છે. અહીં આ તરફ ચાંગને મળેલા એવોર્ડો સાચવેલા મૂક્યા છે. આપણે સાદાઈના નામે ગાંધીજીને સાચવી ન શક્યા. આ પાલખીઓ પડી છે, જેમાં એક માણસ બેસે ને 2-4 માણસો ઉપાડીને થોડે દૂર જવું હોય તો લઈ જાય. મોગલોના સમયમાં પણ પાલખીઓનું પ્રચલન હતું. અમીર લોકો પાલખી ઉપર આવ-જા કરતા. તેમની પત્નીઓ પણ પાલખીમાં આવજા કરતી. ફરક એટલો કે તેમની પાલખીઓમાં પલાંઠી વાળીને બેસવાનું રહેતું. જ્યારે આ પાલખીઓમાં ખુરશીની માફક બેસવાનું છે. ઘણી વસ્તુઓ જોઈ. અમારી જમણી બાજુ આર્મીનું ટ્રેનિંગ સેન્ટર છે. અહીં સતત સૈનિકોને તૈયાર કરવામાં આવે છે. ચાંગે પોતાના દેશને જરાય કમજોર ન થવા દીધો. તે સત્ય અને અહિંસાના દાવેદાર ન હતા. રાજકારણમાં રાષ્ટ્રરક્ષા માટે ઘણી વાર હિંસા જરૂરી થઈ જતી હોય છે. જડ અહિંસાવાદીઓ ઘણી વાર હિંસાવાદીઓનો શિકાર થઈ જતા હોય છે. અમે તાઈપેઈમાં ભ્રમણ કરીને તેના આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથકે પહોંચી ગયાં.

18. હોંગકોંગ તરફ

અમે બધાં તાઈપેઈના આંતરરાષ્ટ્રિય વિમાની મથકે પહોંચી ગયાં છીએ. ખાસ કાંઈ જાંચપડતાલ વિના જ અમે બધાં અંદર પહોંચી ગયાં છીએ. સારું છે કે આતંકવાદીઓને આવી સરળતાની ખબર પડી નથી. કાંઈક ઘટ્યા પછી જ સાવધાની આવતી હોય છે. અમે બધાં વિમાનની પ્રતીક્ષામાં બેઠાં છીએ. મારી સામે જ એક મા-દીકરી બેઠાં છે. દીકરી જુવાન છે અને બીમાર છે. બિચારી મા, બહુ જ સેવા કરે છે. તેનું માથું, બરડો, પેટ વગેરે ભાગોને માલિશ કરી કરીને તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માની મમતાનાં પણ દર્શન કરવા જેવાં હોય છે. મા સિવાય આટલી મમતા કોણ બતાવે? અમે બધાંએ નાસ્તો કર્યો, કારણ કે આજે આ જ લંચ છે. અમારું વિમાન આવ્યું અને અમને બધાંને લઈને હોંગકોંગ જવા ઊપડી ગયું. તાઈવાનની ધરતી છૂટી ગઈ. સૌને તાઈવાન પ્રત્યે ગજબનું આકર્ષણ થઈ ગયું હતું. મેં ઘણા દેશો જોયા છે પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મને તાઈવાન દેશ લાગ્યો. બીજાં પ્રવાસીઓની પણ આવી જ પ્રતિક્રિયા હતી.

હોંગકોંગનું વિમાની મથક આવે એટલે રવિ ત્રિવેદી યાદ આવે. રવિ ત્રિવેદી કપડવંજના મારા પરિચિત બ્રાહ્મણ છે. તેમનાં પત્ની પણ પરિચિત છે. બન્ને અવારનવાર મળતાં રહે છે. આ વિમાની મથકના તેઓ ડિઝાઇનર છે. શું અદ્ભુત રચના કરી છે! જોતા જ રહી જાવ. તેમના ઉપર સ્વામી માધવપ્રિયદાસજીની નજર પડી. છારોડી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળની ડિઝાઇન તેમની પાસે બનાવડાવી. આજે આ ભવ્ય ઇમારત રોડ ઉપરથી પણ જોતા જ રહી જાવ તેવી ભવ્ય અને આકર્ષક દેખાય છે. શ્રી રવિભાઈએ મને વાત કરી કે હોંગકોંગથી આવીને મેં દેશમાં સેવા આપવાનો વિચાર કર્યો. એક ભવ્ય હવાઈ મથક થવાનું હતું. મેં શાસકવર્ગને મફત સેવા આપવાની ઓફર કરી. નફટાઈપૂર્વક જવાબ મળ્યો કે “તમે મફત સેવા આપો તેમાં અમને શું મળે?” હું નિરાશ થયો. મારો દેશ આવો છે! સમસમીને આવતો રહ્યો. મેં કહ્યું કે તમે સમજ્યા નહિ. એક સમય હતો જ્યારે મહાવીરે સંદેશો આપ્યો હતો કે “જીવો અને જીવવા દો.” હવે એક નવો સંદેશો પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે: “ખાવ અને ખાવા દો.” જે લોકો આ માહોલમાં ફિટ થઈ શકે છે તેમના માટે આ દેશ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગ છે.

અમારો વધારાનો સામાન હોટલે પહોંચી ગયો અને અમે બધાં એક કોચમાં સવાર થઈને મકાઉ જવા રવાના થઈ ગયાં છીએ. અમારી પાસે સમય નથી. ફેરી ઊપડે તે પહેલાં ત્યાં પહોંચી જવાનું છે. જો ફેરી ચૂક્યા તો પછી રાત્રે વારો આવે. અમે તો ફટાફટ ઇમિગ્રેશનમાં ગોઠવાઈ ગયા. ફટાફટ સિક્કા વાગ્યા અને રવાના થયાં. પણ ભારે સામાનવાળાં બહુ હેરાન થયાં. કોઈ મજૂર નહિ. જાતે જ ઊંચકો અને ફરો. અમે કોચમાં બેસીને જેટી તરફ જઈ રહ્યાં છીએ.

હોંગકોંગ (અને મકાઉ પણ) પાસેથી ભારતે ઘણું શીખવાનું છે. હોંગકોંગને 260 ટાપુઓનું ઝૂમખું છે. સો વર્ષ ઉપર બ્રિટિશરોએ ચીન પાસેથી 99 વર્ષના પટ્ટે આ ટાપુઓ ખરીદેલા. પછી તો તેનો બહુ જ વિકાસ થયો. ચીનમાં ક્રાન્તિ થઈ. સત્તાપલટો થયો, પણ હોંગકોંગમાં કશું ન થયું. કારણ કે ક્રાન્તિનું મૂળ ગરીબાઈમાં રહ્યું છે. અહીં ગરીબાઈ ન હતી. પ્રજા અતિ સમૃદ્ધ હતી. સરકારનો ત્રાસ પણ ન હતો. અંગ્રેજોનું શાસન – કાયદોવ્યવસ્થા સજ્જડ હતાં. આ પહેલાં બે વાર હું અહીં આવી ચૂક્યો છું. અને મને કાયદાવ્યવસ્થાનો અનુભવ થયો છે. એટલે અહીંની પ્રજા જ ચીનમાં ભળવા માગતી ન હતી. બ્રિટનની સાથે જ રહેવા માગતી હતી. પણ લીઝ ઉપર લીધેલા આ ટાપુઓની મુદત પૂરી થતી હોવાથી બ્રિટને આ ટાપુઓ છોડી દેવા સિવાય કોઈ રસ્તો નહોતો. છોડવાની શરતો નક્કી કરવા દશ વર્ષ પહેલેથી ચીન-બ્રિટન વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલુ થઈ. દશ વર્ષ સુધી આકરી વાટાઘાટો કરીને બ્રિટને નિર્ધારિત તારીખે હોંગકોંગ છોડી દેવાનું સ્વીકારી લીધું. જે અનેક શરતો નક્કી થઈ તેમાં ‘એક નેશન અને ટુ સિસ્ટમ’ની સંધિ થઈ. અંગ્રેજોને જેવી સંધિ કરતાં આવડે તેવી કોઈને ન આવડે. મુખ્ય શરતો આવી હતી:

1. હોંગકોંગમાં સામ્યવાદી પદ્ધતિ અપનાવાશે નહિ. જેમ ચાલે છે તેમ મૂડીવાદી અર્થતંત્ર ચાલવા દેવામાં આવશે.
2. હોંગકોંગનો પોતાનો અલગ ઝંડો રહેશે.

3. હોંગકોંગની અલગ કરન્સી રહેશે.

4. હોંગકોંગની અલગ નાગરિકતા રહેશે. આ નાગરિક ચીનમાં ગમે ત્યાં જઈ શકશે, પણ ચીનનો નાગરિક વિસા વિના અહીં આવી શકશે નહિ, વસી શકશે નહિ કે મિલકત વસાવી શકશે નહિ, વગેરે. આ સંધિ આજે પણ ચાલુ છે.

ભારતમાં ડાહ્યા રાજનેતાઓએ કાશ્મીરને 370મી કલમ આપીને આના જેવી સંધિ કરેલી પણ પછી પ્રૌઢતા વિનાના રાજનેતાઓએ 370મી કલમ કાઢી નાખવાનાં આંદોલન કરીને કાશ્મીરના પ્રશ્નને બગાડી નાખ્યો. આ ભાવુક પણ પ્રૌઢતા વિનાના રાજનેતાઓને કોણ સમજાવે કે જાવ હોંગકોંગ અને મકાઉ જઈને જુઓ કે આ બે ટાપુઓ ચીન સાથે કેવી રીતે જોડાયેલા રહે છે? દાના દુશ્મન કરતાં અનાડી મિત્ર ખોટો જેવી દશા કાશ્મીરમાં ભાવુક પણ અનાડી નેતાઓએ કરી મૂકી છે.

જેમ તાઈવાનમાં ઓવરબ્રિજો ઘણા છે તેમ અહીં હોંગકોંગમાં ટનલો ઘણી છે. પૂરા સમુદ્રની નીચે એકબીજા ટાપુઓને જોડતી ટનલો છે. પર્વતોમાં પણ ઘણાં બોગદાં છે. આ બધું અંગ્રેજોના સમયમાં થયું હતું. આ ટાપુ એટલો બધો સમૃદ્ધ હતો અને છે કે અબજો ડોલરનાં વિકાસ કામો કરી શકાયાં. જો માત્ર ચરખાતંત્ર ચલાવવામાં આવે તો સરકારને રેવન્યૂ ન મળે. ઊલટાનું ચરખાના ઉત્પાદનને વેચવા માટે સબસિડી આપવી પડે. રેવન્યૂ વિના વિકાસ ન થઈ શકે. જ્યારે ભારત પાસે માત્ર 2-4 જ અબજોપતિઓ હતા. ત્યારે હોંગકોંગ પાસે હજારો અબજોપતિઓ હતા. તેમના મૂડીરોકાણથી હોંગકોંગ સમૃદ્ધ થયો. આપણે સમૃદ્ધિને ઉપેક્ષિત કરી, તિરસ્કૃત કરી. પરિણામે મૂડીરોકાણ ન થઈ શક્યું. વિશ્વનો સૌથી ભારે ઇન્કમેટેક્સ આપણે નાખ્યો. સો રૂપિયામાંથી 85 સરકારને આપી દેવાના. કમાનારને માત્ર પંદર જ મળે. આવું કરવા જતાં ટેક્સચોરીનું મોટું દૂષણ ઊભું થયું. પછી સરકાર પાસે રેવન્યૂ આવે ક્યાંથી? અને તેમાં પણ વિદેશી હૂંડિયામણની તો જાણે કોઈ આવક જ નહિ. આ રીતે આ દેશને ગરીબ બનાવાયો. આ અર્થતંત્રના બીજા અનાડી રાજનેતાઓ હતા. જો કાશ્મીરીઓને બંધારણે આપેલી વિશેષતાઓ ચાલુ રાખવાની બાંહેધરીઓ અપાતી રહી હોત તો કદાચ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન આવો અને આટલો વિકટ ન થાત. હોંગકોંગ પાસેથી આ શીખવા જેવું છે.

હોંગકોંગ પાસે મકાનવ્યવસ્થા પણ શીખવા જેવી છે. પૂરા ટાપુઓ ઉપર 25-50 માળનાં જ મકાનો. જાણે કોંક્રીટનું જંગલ જોઈ લો. 60 લાખની વસ્તીને વગર ઝૂંપડપટ્ટીએ અહીં સમાવાય છે. વાહનવ્યવહાર માટે ઘણા પુલો છે. અમે કિંગ ઈ આઈલેન્ડથી હોંગકોંગ ટાપુ ઉપર જઈ રહ્યા છીએ. બે કિલોમીટર લાંબી ટનલ પાર કરી. આ સામે 88 માળનું ઊંચું ભવ્ય ભવન દેખાઈ રહ્યું છે. અને આ બાજુ જુઓ. સેંકડો નહિ હજારો કન્ટેનરોની થપ્પીઓ લાગી છે. કેટલો બધો માલ આવતો-જતો હશે? પેલા 88 માળના બિલ્ડિંગનું નામ ઇન્ટરનેશનલ ફાઇનાન્સ હાઉસ છે. પચાસ માળનાં તો ઘણાં મકાનો છે. અમે સમુદ્રની અંદર બનાવેલી ટનલમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ. ઉપર દરિયો ઘૂઘવાટી રહ્યો છે. અમે બધી વિધિઓ પતાવીને ફેરીમાં જઈને બેઠાં. જે ઝડપથી અહીંના કર્મચારીઓ કામ કરતા હતા તે જોઈને માન ઊપજ્યું. આટલી ઝડપ આપણા કર્મચારીઓમાં આવી જાય તો દેશ ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. સમયસર ફેરી ચાલુ થઈ. ચારે તરફ સમુદ્ર અને ટાપુઓ છે. થોડી જ વારમાં અંધારું થઈ ગયું એટલે હવે કશું દેખાતું નથી. રાતના આઠેક વાગ્યે અમે મકાઉ પહોંચ્યા. અહીં પોર્ટુગીઝોનું રાજ હતું એટલે હજી પણ પોર્ટુગીઝ ભાષાનું ચલણ છે. બધાં બોર્ડમાં ચીનીની સાથે પોર્ટુગીઝ ભાષા પણ હોય જ. મકાઉની ખાસિયત કેસિનો અને વીજળીકરણ છે. ચારે તરફ પુષ્કળ લાઇટિંગ દેખાય છે. અમેરિકામાં જે સ્થાન લોસ વેગાસનું છે તે સ્થાન અહીં મકાઉનું છે. કેસિનો જ કેસિનો જોવા મળે છે. આ નગર ચોવીસ કલાક જાગતું છે. અમે ભારતીય ભોજન લેવા જઈ રહ્યાં છીએ. અમારી ગાઇડ હોશિયાર છે. તેણે અમારા આવતાં પહેલાં જ રૂમોની ચાવીઓ વગેરે લઈ રાખી છે, જેથી સમય ન બગડે. અમે સૌ ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં શાકાહારી ભોજન જમ્યાં અને પછી હોટલમાં આવીને થાક્યાંપાક્યાં સૂઈ ગયાં.

19. મકાઉ ટાવર

આજે તા. 3-6-07 છે. ગઈ રાત્રે હું તો ચુપચાપ સૂઈ ગયો હતો પણ સાથેના બીજા કેટલાક પ્રવાસીઓને મકાઉની લાઈટિંગ જોવાની ઇચ્છા હતી તેથી કેટલાક લાઈટિંગ જોવા નીકળી પડ્યા હતા. તેઓ ખાલી જોવા માટે પણ કેટલાક કેસિનોમાં ગયા હતા. તેમનું કહેવું છે કે ક્યાંય કોઈ પોલીસ જોવા ન મળી. ક્યાંય કોઈ ઝઘડા-ઝઝટ જોવા ન મળ્યાં. અનેક કેસિનો હોવા છતાં કશી જ અરાજકતા કે ગુંડાગીરી દેખાયાં નહિ. અમને તો આ જ વિશેષતા દેખાઈ.

હવે આજે અમે મકાઉ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. યુરોપમાં 15મી 16મી શતાબ્દી બહુ મહત્ત્વની હતી. ત્યારે ત્યાંના ઘણા લોકો જહાજો લઈને સાહસ કરવા દરિયો ડખોળવા નીકળી પડ્યા હતા. જેની શરૂઆત પોર્ટુગીઝે કરી હતી. રાણી ઇઝાબેલાએ પોતાના દાગીના વેચીને વાસ્કો દ ગામાને 13 જહાજો બનાવી આપ્યાં હતાં અને વાસ્કો જન્મટીપના કેદીઓને સાથીદાર બનાવીને એક વર્ષ ચાલે તેટલું સીધું-સામાન લઈને પોર્ટુગીઝથી નીકળી પડ્યો હતો. આ સીધું કેટલું હશે તેનો અંદાજ એક જ વાત ઉપરથી આવશે કે તેણે સિત્તેર હજાર લિટર દારૂનાં પીપો લીધાં હતાં, જેમાંથી પ્રતિવ્યક્તિ ખલાસીને માપસરનો આપવાનો હતો. ત્યારે સમુદ્રનો કોઈ નકશો ન હતો. કિનારાથી થોડે દૂર કંપાસની અને ધ્રુવતારા-સૂર્યની મદદથી દિશા નક્કી કરીને આ લોકો ચાલતા હતા. 13 જહાજોનો કાફલો એકી સાથે રહે તે પણ કઠિન હતું. ચાંચિયાઓનો ડર તો ખરો જ પણ કશી પરવા કર્યા વિના તેઓ નીકળ્યા અને નવ મહિને ભારત પહોંચ્યા. રસ્તામાં કેપ ઓફ ગુડ હોપમાં ભયંકર તોફાનમાં કેટલાંક જહાજો અને ખલાસીઓ ડૂબી ગયા. તોપણ મક્કમતાથી આગળ વધ્યા અને અંતે કોચીન પહોંચી ગયાં. પણ વાત આટલેથી અટકી નહિ. કિનારે કિનારે આગળ વધતા રહ્યા અને ચીનની ભાગોળે આવેલા આ મકાઉ ટાપુનો કબજો કર્યો. હોંગકોંગમાં અંગ્રેજો અને મકાઉમાં પોર્ટુગીઝો વર્ષો સુધી રહ્યા અને રાજ કર્યું. 1997માં હોંગકોંગમાંથી અંગ્રેજોએ વિદાય લીધી અને 1999માં મકાઉમાંથી પોર્ટુગીઝોએ વિદાય લીધી. પણ ચીન સાથે જે સંધિ થઈ તે પ્રમાણે વન નેશન થ્રી સિસ્ટમ અર્થાત્ એક રાષ્ટ્ર ત્રણ પદ્ધતિઓ. મકાઉનો પોતાનો ધ્વજ છે. પોતાની કરન્સી છે. પોતાના કાયદા છે. બધું જ પોતાનું છે. મકાઉનો નાગરિક ચીનનો નાગરિક ગણાય છે. પણ ચીનનો નાગરિક મકાઉનો નાગરિક નથી થઈ શકતો. તેને વિસા લેવા પડે છે. અહીં સામ્યવાદ નથી પણ પૂંજવાદી પદ્ધતિ છે. એટલે તો આટલા બધા કેસિનો ચાલે છે. ચીનની વિદેશનીતિ અને સેનાની બાબતમાં સર્વોપરિતા છે. મકાઉ પૂર્ણ સ્વાયત્તશાસી પ્રદેશ છે. કાશ્મીરમાં તો કરન્સી આપણી હતી. જો તે પદ્ધતિ ચાલુ રહેવા દીધી હોત તો કદાચ કાશ્મીરમાં જે થયું તે ન થયું હોત. પણ અપ્રૌઢ રાજનેતાઓએ ઈમોશનલ બનીને કાશ્મીરનો પ્રશ્ન બગાડી મૂક્યો છે.

આજે અહીં પોર્ટુગીઝ ભાષા ચાલે છે. બધાં સ્થળે તેમાં જ બોર્ડ હોય છે. હોંગકોંગની માફક આ ટાપુ પણ અત્યંત સમૃદ્ધ અને સુખી છે. સુરક્ષા તો પૂરેપૂરી. પોલીસ વિના પણ રાત્રે એક વાગ્યે સ્ત્રી-પુરુષો બિન્દાસ્ત હરીફરી શકે છે. ક્યાંય ખિસ્સાકાતરુથી સાવધાન થવાનાં બોર્ડ નથી.

સર્વપ્રથમ અમે મકાઉ ટાવર જોવા જઈએ છીએ. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની પાસે પ્રવાસીઓને બતાવવા જેવી વસ્તુઓમાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમય-સમય ઉપર પ્રજાએ જે સ્થાપત્યો રચ્યાં તે તેને ગૌરવ અપાવનારાં બની જતાં હોય છે.

અહીં એક બુંગીજમ્પ પણ કરાવાય છે. ટાવરના ઊંચા ભાગથી માણસ નીચે કૂદી પડે છે. 200 કિ.મી. પ્રતિ કલાકની ઝડપે તે જમીન તરફ પડે છે અને 30 મીટર બાકી રહે એટલે અટકી જાય છે. આવા બુંગીજમ્પ વિશ્વમાં બીજે પણ ઘણી જગ્યાએ થાય છે. પણ આ જમ્પ સૌથી ઊંચો છે. મોટા ભાગે ગોરી પ્રજા જ આવા જમ્પ લગાવે છે. તેમની નસોમાં સાહસવૃત્તિ સમાયેલી છે. અમે પૂછ્યું પણ અમારામાંથી કોઈ આવો કૂદકો મારવા તૈયાર ન થયું. છેવટે બધાંની પસંદગી ગેન્જી ઉપર ઊતરી. સૌએ આગ્રહ કર્યો કે તમે જમ્પ લગાવો. અમે તાલીઓ વગાડીને જોઈશું. પણ ગેન્જીનું કહેવું છે કે છોકરાંઓને પૂછ્યા વિના મારાથી આત્મહત્યાનું પગલું ન ભરાય. વાત અટકી ગઈ. સાહસી પ્રજાનો ઇતિહાસ હોય છે. 223 મીટરથી કૂદકો મારવાનો છે.

આવી જ રીતે 223 મીટર ઊંચે એક ચાલવાનો ટ્રેક છે. તેના ઉપર ચાલવાથી સ્પેસ જેવો અનુભવ થાય છે. આ ટાવર વિશ્વના સર્વોચ્ચ 10 ટાવરોમાંનું એક છે. અમને માત્ર 105 મીટર સુધી જ ઊંચે લઈ જવાશે. 2002થી અત્યાર સુધી 20 લાખ લોકોએ આ જમ્પ વગેરેમાં ભાગ લીધો છે. પણ હજી સુધી એક પણ અકસ્માત થયો નથી. એટલી સચોટતા રખાઈ છે. સાહસની સાથે પણ સુરક્ષાની ચોકસાઈ રાખવી જરૂરી છે. માત્ર આંધળું સાહસ કરવાનો કશો અર્થ નથી. મોટી મોટી કેટલીયે લિફ્ટો પ્રવાસીઓને ઉપર લઈ જઈ – લાવી રહી છે. અમે બધાં 61મા માળે પહોંચી ગયાં. ટાવરનું ગોળ ચક્કર એટલું બધું મોટું છે કે હજારેક માણસો શાન્તિથી ભ્રમણ કરી શકે છે. અમારામાંથી કેટલાકે સ્પેસવોકમાં ભાગ લીધો. વિશ્વના જુદા જુદા ટાવરોની ઊંચાઈને સમજાવે.

કેનેડાના ટોરન્ટોમાં સી. એન. ટાવર	553 મીટર
યુરોપનો	321 મીટર
સીડની	304 મીટર
ટોકિયો	333 મીટર
કવાલાલંપુર	421 મીટર
ઓરિયન્ટલ	468 મીટર
મકાઉનો	338 મીટર

મને લાગે છે કે હજી આપણે આવો કોઈ ટાવર બનાવ્યો નથી. કદાચ આવતાં વર્ષોમાં બનાવીશું. અહીંથી દૂર દૂર સુધી બધું દેખાય છે. ચીનની તળભૂમિ પણ દેખાય છે. અમે બધાં હજી 58મા માળે આવીને બેઠાં બેઠાં બધું જોઈ રહ્યાં છીએ. આ ટાવર પોતાની ઊંચાઈથી દેશને ગૌરવ આપે છે અને હજારો લોકોને રોજી આપે છે. ટાવર જોઈને અમે બધાં નીચે ઊતર્યાં.

એવું કહેવાય છે કે 16મી શતાબ્દીમાં એક ભરવાડની દીકરી જંગલમાં ઘેટાં-બકરીઓ ચારતી હતી, તેને એક દેવી મળ્યાં. તેણે મા – અમા નામ આપ્યું. તેના ઉપરથી આ ભાગનું નામ મકાઉ પડ્યું છે. અમે બધાં મા અમાનું મંદિર જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. અહીં જૂનાં મંદિરો ઘણાં છે. આ ટાપુ ઉપર માણસોનો વસવાટ માત્ર 400 વર્ષથી જ થયો છે. પહેલાં આ નિર્જન ટાપુ હતો. ત્યારે માત્ર થોડાક ભરવાડો જ પોતાના માલ સાથે રહેતા. અમારી સાથે એક ભરવાડકપલ પણ છે. બન્ને વૃદ્ધ છે. પણ છેક અહીં ભરવાડની દીકરીની વાત સાંભળીને જ્ઞાતિગૌરવ થઈ આવ્યું. આપણે માનીએ કે ન માનીએ, જ્ઞાતિગૌરવ રહેતું જ હોય છે. અમે તો મા અમાના મંદિરમાં પહોંચી ગયાં. અહીં મંદિરની છતમાં કેટલાંય અગરબત્તીઓનાં ગૂંચળાં લટકી રહ્યાં છે. જેમાંથી સુગંધિત ધુમાડો નીકળી રહ્યો છે. આવી અગરબત્તીઓ આ ભાગમાં જ જોવા મળે છે. કદાચ સોએક ફૂટ લાંબી અગરબત્તીને શંકુ આકારનું ગોળ ગોળ ગૂંચળું બનાવી દેવાય છે જે ત્રણથી પાંચ ફૂટ જેટલું ઊંચું થાય છે. તેના એક છેડાને સળગાવવાથી કલાકો નહિ, દિવસો સુધી ધુમાડો નીકળ્યા કરે છે.

આવાં 25-50-100 જેટલાં ગૂંચળાં છત ઉપર લટકતાં રહે છે. આવી અગરબત્તીનો પ્રચાર ભારતમાં કરવા જેવો ખરો. સૌ પોતપોતાની બાધા-બંધણી માટે આવી અગરબત્તીઓ ધરાવે છે. માતાજીનાં દર્શન કરીને અમે પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં. એક છેડે એક વિચિત્ર દૃશ્ય જોયું. પ્લાસ્ટિકના મોટા ટબમાં પાણી ભર્યું છે. અને તેમાં કેટલીયે કરન્સી નોટો ડુબાડેલી પડી છે. સેંકડો ડોલર હશે. પૂછવાથી જાણવા મળ્યું કે આ પણ મા અમાને બાધારૂપે ચઢાવેલા પૈસા છે. પાણીમાં ડુબાડવા છતાં પૈસા નષ્ટ થતા નથી. સાંજે કાઢી લઈને સૂકવી દેતા હશે. શ્રદ્ધાને તર્ક હોતો નથી.

અહીં આ વૃક્ષનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને શુદ્ધ કરવામાં કામ આવે છે. શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના વિચારમાં વિશ્વભરમાં લગભગ બધા ધર્મોએ કોઈને કોઈ રીતે સ્ત્રીને અશુદ્ધ માની છે. આ વૃક્ષનાં પાંદડાં આવી અશુદ્ધિથી લોકોને બચાવે છે. જેમ ગંગાજળ, ગોમૂત્ર વગેરે.

ભરવાડોની દીકરી દેવી હોવાથી ઝીણાભાઈ ભરવાડ તરફથી બધાને એક એક આઈસક્રીમ ખવડાવ્યો. પછી ખબર પડી કે એક આઈસક્રીમ 90 રૂપિયાનો આવ્યો હતો. અમારી ગાઈડે કદાચ કોઈ ચમત્કાર કર્યો હતો. કારણ કે તે ચબરાક ધનપ્રેમી વધુ લાગે છે. રામુમાની જય બોલાવીને અમે વિદાય થયા.

પૂર્વે જણાવ્યું તેમ આ મકાઉ ટાપુ ઉપર પોર્ટુગીઝો આવ્યા હતા. અંગ્રેજો અને પોર્ટુગીઝોમાં મહત્ત્વનો ભેદ એ હતો કે અંગ્રેજો પોતાની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ લાવ્યા હતા પણ ઝનૂની ન હતા, જ્યારે પોર્ટુગીઝો ધર્મઝનૂની પણ હતા. તેઓ વધુમાં વધુ લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવી દેવા માગતા હતા. તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સાધુ-સાધ્વીઓ પણ અહીં આવતાં હતાં. ધર્મપ્રચારથી એક તો પોતાના ધર્મનું બળ વધે છે. અને બીજું જો તમે કોલોની સ્થાપી હોય તો પોતાની ધર્મની પ્રજા થઈ જવાથી રાજકીય સ્થિતિ મજબૂત બને છે અને પોતાની સુરક્ષા વધે છે. આપણી પાસે આ બે હેતુઓમાંથી એક પણ નથી. નથી તો આપણે કોલોનીઓ બનાવી શકતા, નથી આપણે બિનહિન્દુઓને હિન્દુ બનાવીને પોતાનું બળ વધારી શકતા, હા, પોતાની જાતને ઘટાડી શકીએ છીએ. બ્લૂ-પ્રિન્ટ જ એવી છે તેથી હિન્દુઓ કમજોર પ્રજા બની છે. પોર્ટુગીઝોએ જેસ્યુઇટ સંપ્રદાયના ધર્મગુરુઓ દ્વારા અહીં ભવ્ય ચર્ચ બંધાવેલું, જે ત્રણવાર નષ્ટ થઈ ગયું છે. એનાં ખંડેર માત્ર રહી ગયાં છે તેને જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. સેન્ટ ડોમિનિક ચર્ચ ઊંચા ટેકરા ઉપર છે. એટલે અમે ટેકરો ચઢી રહ્યાં છીએ. ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થાનો બનાવતાં પહેલાં તેના માટેની યોગ્ય ભૂમિ પસંદ કરવી એ મહત્ત્વની બાબત છે. મોટા ભાગે ટેકરા ઉપર કે પછી ઊંચાણવાળી જગ્યાએ દીર્ઘજીવી મકાનો બાંધ્યાં હોય તો તે શોભા અને સ્થિરતા બન્ને વધારે છે. રસ્તામાં થોડાં મહારાષ્ટ્રીયન પ્રવાસીઓ મળી ગયાં. બહુ આનંદ થયો. દેશી માણસનું આકર્ષણ વિદેશમાં વધુ થતું અને રહેતું હોય છે. અમે ઢાળ ચઢીને છોક ઉપર ચર્ચ સુધી પહોંચી ગયાં. હવે તો ચર્ચનું થોડું ખંડેર માત્ર રહી ગયું છે. આ ચર્ચ બેથી ત્રણ વાર અગ્નિથી બળી ગયું હતું અને ફરી ફરીને બનાવાયું હતું. પછી તો તેને કોલેજમાં રૂપાંતરિત કરાયું અને હવે અત્યારે બચેલા થોડા ભાગમાં મ્યુઝિયમ ખોલેલું છે, જે જૂની વસ્તુઓનો સંગ્રહ બતાવે છે.

ખ્રિસ્તી ચર્ચમાં, મસ્જિદમાં અને આપણાં મંદિરમાં પાયાનો ભેદ સમજવા જેવો છે. ચર્ચ અને મસ્જિદમાં એકસાથે ઘણાં માણસો બેસી શકે તેવી વ્યવસ્થા હોય છે. કારણ કે અહીં સમૂહ છે. જ્યારે આપણાં મંદિરોમાં તેવી મોકળાશ હોતી નથી. કારણ કે અહીં સમૂહ નહિ, વ્યક્તિ હોય છે. જે શક્તિ સમૂહમાંથી થાય છે તે વ્યક્તિમાંથી નથી થતી. એટલે ચર્ચો અને મસ્જિદો જેવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી મંદિરો નથી કરી શકતાં, કારણ કે અહીં સમૂહ જ નથી. કદાચ છે તો તે ભીડ છે, જે અવ્યવસ્થિત થઈને ધક્કાધક્કી કરે છે. આ બ્લૂપ્રિન્ટ છે. ચર્ચ જોઈને અમે બીજી તરફથી ટેકરો ઊતરી રહ્યાં છીએ. જેમાં પાકાં પગથિયાં બનેલાં છે. આ ચર્ચ બેત્રણ વાર તૂટ્યું છે. પણ કુદરતી અગ્નિથી બળીને નષ્ટ થયું છે. પણ જો તેને વિધર્મીઓ દ્વારા નષ્ટ કરાયું હોત તો આ જ ખંડેરો જોઈને હૃદયમાં આગના તણખા ઝરવા લાગ્યા હોત. ધર્મ, કુદરતી નુકસાનને તો સહન કરી શકે છે પણ માનવીય નુકસાનને સહન કરી શકતો નથી.

ટેકરા નીચે બજારો છે, પણ માણસોની એટલી બધી ભીડ છે કે છાતીથી છાતી દબાય છે. અમે એક બીજા ચર્ચને જોયું અને પછી પગથિયે બેઠાં. સહપ્રવાસીઓની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ. ઘણી પ્રતીક્ષા પછી બાદશાહ આવ્યા. પુષ્કળ માણસો પુષ્કળ ખરીદી કરી રહ્યાં છે તેથી ઘણી રોજીઓ ઉત્પન્ન થઈ રહી છે. એક ચોકમાં જ્યોર્જ આવેનું પૂતળું છે. આ માણસે પ્રથમ અહીં પગ મૂકેલો એટલે તેણે જ આ ટાપુ શોધી કાઢેલો. માત્ર ધાર્મિક પૂતળાં જ નહિ, રાષ્ટ્રીય સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિકોનાં પણ પૂતળાં મુકાવાં જોઈએ. જુદાં જુદાં બજારોમાં ફરીને ઇચ્છા પ્રમાણે ખરીદી કરીને અમે હવે થાક્યાં છીએ. સાંજના 7 વાગી રહ્યા છે. હવે બધાં શાકાહારી ભારતીય ભોજન જમવા નેપાલી - ઇન્ડિયન હોટલમાં પહોંચી ગયાં, વ્યવસ્થાપક સારા છે. અમને જોઈને રાજી થયા. ખૂબ પ્રેમથી બધાં જમ્યાં.

અમારી સામે જ એક ટ્રક માલ ભરી રહી છે, પણ કોઈ મજૂર નથી. ટ્રકનું પાછળનું બારણું ઊતરીને જમીન બરાબર થઈ જાય છે. પાસે જ પડેલો માલ તેમાં ગોઠવાય છે. હાઇડ્રોલિક સિસ્ટમથી બારણું ઊંચું થાય છે અને ટ્રકના લેવલે આવીને અટકી જાય છે. ગરગડીઓ ઉપર માલ ધકેલાય છે અને ગોઠવાય છે. એકલો ડ્રાઇવર બેઠો બેઠો બધું કરી રહ્યો છે. મજૂર પ્રોબ્લેમ સોલ થઈ ગયો, કારણ કે મજૂરો નથી. ભારતમાં મજૂરો તો ઘણા છે પણ કામચોરી પણ ઘણી છે. એટલે ઘણી જગ્યાએ મજૂરત્રાસ પણ થવા લાગ્યો છે. આ ત્રાસમાંથી યાંત્રિકીકરણ ઉત્પન્ન થાય છે. મજૂરો બેકાર બને છે. બેકારીનો નવો પ્રોબ્લેમ ઊભો થાય છે. આપણે પણ યાંત્રિકીકરણ તરફ વળ્યા જ

છીએ. છૂટકો જ નથી. કેન ઉપર બેસીને પેલો કડિયો ચોથા માળની દીવાલે પ્લાસ્ટર કરતો હતો તે અહીંનો નમૂનો છે.

શ્રી ડાંખરાએ સૌને જણાવ્યું કે આપણે વધારાના પૈસા આપીને રાત્રિની લાઇટ જોવાનું ગોઠવ્યું છે. બે કલાક સુધી આખા મકાઉમાં ફેરવી ફેરવીને લાઇટ બતાવશે. મકાઉ ક્યારેય ઊંઘતું નથી. સતત જાગતું જ રહે છે. મારે તો લાઇટિંગ જોવું નહોતું. એટલે અમે કેટલાંક લોકો સૂઈ ગયાં. બાકીનાં કેટલાંક લાઇટ જોવા ગયાં. આટલા બધા બલ્બોની લાઇટો બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળશે. આ રોડ ઉપરથી પ્રતિવર્ષ કાર રેસ થાય છે. પૂરપાટ કારોને દોડતી જોવી એ પણ જીવનનો લહાવો છે. અહીં અપરાધનું પ્રમાણ નહિવત્ જ છે. સરકાર પ્રવાસીઓને ખૂબ સુરક્ષા આપે છે. કારણ કે પ્રવાસીઓની સુરક્ષા ઉપર પ્રવાસ-ધંધો ચાલતો હોય છે. મકાઉની પણ હાંગકાંગની માફક બે સિસ્ટમ પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલે છે. આ ત્રણે ભાગમાં ત્રણે કરન્સીઓ ચાલે છે. જેનો ભાવ લગભગ સરખો જ હોય છે અને બધે બધું ચાલે છે. અમારી ગાઇડ વિનીઅન ચાળીસેક વર્ષની હશે. ડાંખરાએ આ રંગીલા નગર માટે પૂછ્યું કે અહીં બળાત્કારના કેસો થાય છે? તો જવાબ મળ્યો કે ના, મને 40 વર્ષ થયાં છે. વર્ષોથી આ ગાઇડનો ધંધો કરું છું. પણ આવો કોઈ કડવો અનુભવ મને થયો નથી. રેપના સમાચાર જ નથી હોતા. અમે બધાં મનોમન વિચારીએ છીએ કે ત્યાં સતયુગ આવ્યો કહેવાય! જ્યાં સ્ત્રી સુરક્ષિત ન હોય, જ્યાં પૈસો સુરક્ષિત ન હોય ત્યાં સતયુગ ન હોય. ભલેને હજારો ધર્મસ્થાનોમાં લાખો માણસો ઊભરાતાં હોય, અહીં ધનભૂખ નથી, કારણ કે બેકારી નથી. બધાને પર્યાપ્ત રોજી મળી રહે છે. અને ક્યાંય કામભૂખ નથી. કામભૂખ્યાં માણસો અનર્થ કરતાં હોય છે. નરનારીનો રેશિયો સરખો જ છે. એટલે અને એક જ લગ્ન કરવાની છૂટ હોવાથી સેક્સ પ્રોબ્લેમ સોલ્વ થઈ ગયા છે. આના કારણે રામરાજ્ય છે. આ ટાપુ ઉપર પાંચેક લાખ માણસો સ્થાયી ભાવે રહે છે. પણ પ્રતિ વર્ષ બે કરોડ પ્રવાસીઓ અહીં આવે છે, જેથી પેલાં પાંચ લાખ માણસો માલામાલ થઈ જાય છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગને આપણે વિકસાવી શક્યા નથી, જેથી ગરીબીનું પ્રમાણ ઓછું કરી શકાતું નથી. રોજીઓ, શ્રીમંતોથી વધતી હોય છે. શ્રીમંતોની વધુમાં વધુ આવશ્યકતાઓ ગરીબો માટે રોજીની શક્યતાઓ વધારે છે. આ ટાપુની મુખ્ય આવક પ્રવાસન, કેસિનો, બેન્કો વગેરે છે. જરા વિચિત્રતા જુઓ કે અહીં લાઇટો ઝળાંહળાં થઈ રહી છે તો પેલી તરફ ચીન દેખાય છે ત્યાં અંધારું છે. લાઇટો નથી. કારણ કે વીજળી નથી. કારણ કે વીજળી ઉત્પન્ન કરનારા અને વાપરનારા શ્રીમંતો નથી. જેમ જેમ શ્રીમંતો વધે તેમ તેમ ગરીબી ઓછી થાય તે સૂત્ર ભુલાવું ન જોઈએ. અહીં જૂનું મકાઉ શહેર પણ છે. અમે જૂનું શહેર જોયું, તે પણ ભવ્ય લાગ્યું. હા તેમાં ઊંચાં ઊંચાં મકાનો નથી. બધાં બેત્રણ માળનાં જ મકાનો છે. મકાઉમાં પણ પાંચ દિવસનું અઠવાડિયું છે. બે દિવસ રજા હોય છે. વ્યાપારીઓ રજા રાખતા નથી. કારણ કે પ્રવાસીઓ પ્રતિદિન હોય છે. આ ટાપુ માત્ર 28 ચો. કિ.મી.નો છે. આવાં 30 મકાઉ ભેગાં થાય ત્યારે એક હાંગકાંગ થાય. નાનો ટાપુ હોવાથી થોડા સમયમાં જ પ્રવાસી પૂરો ટાપુ ફરી શકે છે. પોલીસ તો ક્યાંય દેખાતી નથી. છતાં લોકો પૂરાં સલામત છે. કેસિનોમાં હારેલા કે જીતેલા માણસો બિન્દાસ્ત રીતે બહાર નીકળી શકે છે અને પૈસાની સાથે ફરી શકે છે. ચીલ ઝડપવાળા નથી. અમે બજારમાં ફરતાં હતાં ત્યારે એક તદ્દન નાનો 8 ઈંચી પંખો મને ગમી ગયો. પણ લીધો નહિ. પ્રવાસમાં ક્યાં સાચવવો? પણ પછી જગડુશા મને પૂછ્યા વિના જ લઈ આવ્યા. આ નાનો પંખો આજુબાજુમાં તો ફરે છે, ઉપરનીયે પણ ફરે છે, જેથી બધે સરખો પવન આવે છે. ગેન્જીએ પંખો છેક અમદાવાદ સુધી પહોંચાડી દેવાની જવાબદારી લીધી છે તેથી જીવની માફક સાચવીને તે બધે ફરે છે. ખરેખર તેમણે પંખાને અમદાવાદ પહોંચાડી દીધો અને આ પુસ્તક તેની હવા ખાતાં ખાતાં જ લખાયું છે. ગેન્જીને ધન્યવાદ.

મકાઉથી અમે વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ. બસ નાની છે. સામાન વધારે હોવાથી જેમતેમ સીટો ઉપર ઢગલા કર્યા. અહીં પણ ઓવરબ્રિજો વધારે છે. પણ તેની ખાસિયત એ છે કે નીચે એકાદ ફૂટ ઊંચું વિશેષ પ્રકારનું ઘાસ ઊગેલું છે, જે લીલુંછમ સુંદર દેખાય છે. ક્યાંય ઝૂંપડાં, માણસો કે ભિખારીઓ જોવા મળતાં નથી. ફેરી ઉપર મોટા મોટા સામાનનો વાંધો પડ્યો. જેમતેમ સમજાવી-પટાવીને અમે સામાન ફેરી ઉપર ચઢાવી દીધો. અમે આવ્યા ત્યારે રાત હતી એટલે સમુદ્ર દેખાતો નહોતો. અત્યારે બપોરના બાર વાગ્યા છે એટલે સમુદ્ર અને નાના-મોટા ટાપુઓ જોતાં જોતાં, અજિતના ખાખરા અને જગડુશાના બુંદીના લાડુ ખાતાં ખાતાં અમે હાંગકાંગ પહોંચી ગયાં. બધી વિધિ પતાવીને અમે બસમાં ગોઠવાયાં. અમારે હોટલે જતાં પહેલાં થોડી સિટી ટૂર કરી લેવાની છે.

21. હોંગકોંગમાં

અમે ફરીથી હોંગકોંગ પહોંચ્યાં છીએ. હજી દિવસ આથમવાને ઘણો સમય બાકી છે એટલે જોવાય તેટલું હોંગકોંગ ફરીથી જોઈ લેવાનું છે. આજે પણ હોંગકોંગમાં ટ્રામ ચાલે છે. સસ્તામાં સસ્તું તે વાહન છે. 1888માં અહીં ઘોડાગાડીઓ વધુ પ્રચલિત હતી પણ પછી સમયની સાથે અહીં પ્રગતિ થતી ગઈ અને ઘોડાગાડીઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ. અમે માન મા મંદિર પહોંચી ગયાં છીએ. મંદિરના શિખર ઉપર માછલીઓનાં પ્રતીકો મૂક્યાં છે. એવી માન્યતા છે કે મંદિરમાં અગ્નિ લાગે તો આ માછલીઓથી બચાવ થાય છે. આ મંદિરની ખાસ વિશેષતા એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તીર્ણ થવા માટે અહીં બાધા-બંધણી થાય છે. આવી જ રીતે પોલીસની નોકરીમાં પ્રગતિ કરવી હોય તોપણ અહીં બાધા રખાય છે. 1847માં આ મંદિરનું નિર્માણ થયું હતું. આમ તો અત્યારે પણ નવું બાંધકામ ચાલી રહ્યું છે. આ મંદિરની આવકમાંથી લોકો માટે રાહતનાં કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે પૂર કે બીજી કુદરતી આફતો આવે છે ત્યારે ત્યારે આ મંદિર રાહતનાં કાર્યો જરૂર કરે છે. આ તેનું જમા પાસું પણ છે. વિશ્વભરનાં ધર્મસ્થાનોમાં સામર્થ્ય પ્રમાણે આવક થતી જ હોય છે. તેનો ઉપયોગ માનવતાનાં કાર્યોમાં કરાય તો ઘણો ફાયદો થાય.

અમે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં પણ અગરબત્તીનાં ગોળ-ગોળ ઝૂમખાં લટકી રહ્યાં છે. અમાના મંદિર કરતાં પણ અહીં વધારે ઝૂમખાં લટકે છે. ઘણાં માણસો શ્રદ્ધાથી દર્શન કરી રહ્યાં છે. મંદિરમાં એક કુદરતના ભગવાન છે. બીજા શક્તિના ભગવાન છે. આ ત્રીજા એક સજ્જન છે, જે બહુ જ પ્રામાણિક હતા, અમે હવે તેમને ભગવાન તરીકે માનીએ છીએ. આ ભગવાન જીવાત્માઓને દંડ આપવાનું કાર્ય કરે છે, યમરાજ. ઘણાં લોકો યમરાજને સારા નથી માનતા પણ ખરેખર તો યમરાજથી જ સંસારવ્યવસ્થા ચાલે છે. જો યમરાજ ન હોય તો કોઈ કોઈનાથી ડરે નહિ અને બધાં મનફાવે તેમ કરનારા મનમુખી થઈ જાય.

આ માછીમારોના દેવ છે. આમની કૃપા હોય તો જાળમાં ઘણાં માછલાં પકડાય. જેમની રોજી માછીમારીની છે તેમના માટે આ ભગવાન કલ્યાણકારી છે. પહેલાં વિશ્વભરમાં આવા અનેક દેવો હતા. પછી આ બધાં કામો એક જ ભગવાનને આપવામાં આવ્યાં, જેથી એકેશ્વરવાદ પ્રચલિત થયો. હોંગકોંગ પહોંચી ઉપર વસેલું છે જેથી નીચેથી ઉપર જવા માટે એસ્કેલેટર મુકાયેલાં છે. કદાચ આ એક જ એવું નગર હશે કે જ્યાં નીચેની સ્ટ્રીટમાંથી ઉપરની સ્ટ્રીટમાં જવા માટે એસ્કેલેટર મુકાયેલાં હોય. આ તેની સમૃદ્ધિમાંથી આવેલી સગવડ છે. ફરી પાછું 88 માળનું બિલ્ડિંગ આવ્યું. 1997માં બ્રિટને જ્યારે હોંગકોંગને ચીનને પ્રત્યાર્પિત કર્યું ત્યારે તેની ઉજવણી આ સામે દેખાય તે વિશાળ ચોકમાં કરવામાં આવેલી. હોંગકોંગના નિવાસીઓ ત્યારે રડતા હતા. તેઓ ચીન સાથે ભળવા માગતા ન હતા. બ્રિટનની સાથે જ રહેવા માગતા હતા. પણ બ્રિટન લાચાર હતું. લીઝ પૂરી થઈ રહી હતી. એવું કહેવાય છે કે બ્રિટને જ્યારે હોંગકોંગ પાછું સોંપ્યું ત્યારે ખજાનો અબજો ડોલરથી ભરેલો હતો. બ્રિટને ભલે વિશ્વના ઘણા દેશોને ગુલામ બનાવ્યા અને સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ કર્યું પણ મોટા ભાગે તે અળખું નથી થયું. પ્રત્યેક જગ્યાએ તેણે વિકાસનાં કામો કર્યાં. કાયદોવ્યવસ્થા સજ્જડ બનાવી અને પ્રજાને અરાજકતામાંથી છુટકારો આપ્યો. ભારતમાં હમણાં હમણાં 1857નાં દોઢસો વર્ષ ઊજવાઈ રહ્યાં છે. 1857માં જે વિદ્રોહ થયો અને ઉત્તર ભારતમાં વ્યાપક થયો, તે પ્રથમ આઝાદીની લડાઈ હતી તેવું માનવામાં આવે છે. આ વિદ્રોહને અંગ્રેજોએ કચડી નાખ્યો અને દિલ્હીના બાદશાહને રંગૂન મોકલી આપ્યો. દિલ્હી ઉપર બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપિત થઈ ગઈ. આ બાબત એક વિચાર કરવા જેવો છે.

માનો કે 1857નો વિદ્રોહ સફળ થયો હોત અને આ દેશમાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હોત તો શું થાત? શું દેશ આઝાદ થઈ જાત? તો ફરી પાછું બાદશાહી રાજ થાત. કારણ કે વિદ્રોહ બાદશાહ બહાદુરશાહ જફરના નામે લડાયો હતો. માનો કે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બાદશાહ બેઠો હોત તો આ દોઢસો વર્ષ ભારતનાં કેવાં હોત? ભારતમાં જે રેલવે, રોડ બન્યાં, શૈક્ષણિક ઔદ્યોગિક વગેરે વિકાસ થયો તે થઈ શક્યો હોત? ભારતના સીમાડા છેક કાબૂલથી રંગૂન અને લ્હાસાથી કોલંબો સુધી વિસ્તર્યા તે વિસ્તારાઈ શક્યા હોત? છેલ્લાં સો વર્ષ સુધી રજવાડાંઓનાં યુદ્ધો અટકી ગયાં અને પ્રજાએ શાન્તિનો દમ લીધો તે લઈ શકાયો હોત? પીંઢારાઓનો નાશ થયો તે થયો

હોત કે પીઠારા વધી ગયા હોત? મને લાગે છે કે આવું કશું ન થઈ શક્યું હોત. દોઢસો વર્ષ પહેલાં ભારતની જે દશા હતી તેવી જ ચાલતી રહેત.

એક બીજો મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો ખરો, શું મોગલ બાદશાહોના રાજને પૂરી આઝાદી કહી શકાય? આ ગાળામાં હિન્દુઓનાં મંદિરો તૂટ્યાં તથા બીજા જે અત્યાચારો થયા તે બંધ થાત કે વધી જાત? અંગ્રેજોના સમયગાળામાં ન તો મંદિરો તૂટ્યાં ન ધર્મોત્તરણ થયું. હિન્દુઓ ધાર્મિક રીતે વધુ સ્વતંત્ર થયા અને ધર્મ-સંસ્કૃતિનું જતન થયું. આવું જતન બાદશાહી રાજમાં થઈ શક્યું હોત? અંગ્રેજોના સમયમાં જે શિક્ષણનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થયો, ખાસ કરીને નારીશિક્ષણનો, તે બધું બાદશાહના શાસનમાં થઈ શક્યું હોત? કેટલાય કુરિવાજો બંધ થયા, જેમકે, સતીપ્રથા, બહુપત્નીપ્રથા, આભડછેટ, દાસીપ્રથા વગેરે બાદશાહના શાસનકાળમાં બંધ થઈ શક્યા હોત? 1857માં ભારતની પ્રજાએ ખાસ કરીને હિન્દુ પ્રજાએ પસંદગી કરવાની હતી કે તેમણે મોગલ સલ્તનતને ચાલુ રહેવા દેવી કે અંગ્રેજ સલ્તનતનો સ્વીકાર કરવો. મોગલ સલ્તનતના તેના અનુભવો સારા હતા કે અંગ્રેજ સલ્તનતના? એ મોગલોનું રાજ પણ આઝાદી જ હતી તો પછી છત્રપતિ શિવાજી અને ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના સંગ્રામોને શું કહેશે? એમનાં બલિદાનો શા માટે હતાં? કદાચ દોઢસો વર્ષ ફરી પાછું મોગલ બાદશાહોનું રાજ ચાલ્યું હોત તો હિન્દુ પ્રજાનું અસ્તિત્વ ટકી શક્યું હોત કે સમાપ્ત થઈ ગયું હોત? અને કદાચ ટક્યું હોત તો કેવું હોત?

વિચારવાન લોકોએ 1857ના વિદ્રોહ વિશે શાન્તિથી વિચારવા જેવું લાગે છે. મ. ગાંધીજીની ચળવળ સફળ થવામાં અંગ્રેજો પણ કારણ છે. જો તેમની જગ્યાએ મોગલો, રશિયનો, જર્મનો વગેરે હોત તો આવી ચળવળનું કોઈ જ પરિણામ આવી શક્યું ન હોત. ભારતમાંથી પણ જ્યારે અંગ્રેજો વિદાય થયા ત્યારે ખજાનામાં સારી એવી રકમ મૂકતા ગયા હતા, જે ભારત-પાકિસ્તાનમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. ભારતની એકતા અને દૂર દૂર સુધી તેની સીમા ફેલાવનારા અંગ્રેજો જ હતા. છેક આંદામાન-નિકોબાર લક્ષદ્વીપ, લદાખ-નેફા, નાગાલેન્ડ, મણિપુર વગેરે ભાગોને ભારતમાં જોડનારા અંગ્રેજો જ હતા. તેમની જગ્યાએ જો દોઢસો વર્ષ મોગલોએ રાજ કર્યું હોત તો કદાચ ભારતની આટલી એકતા ન થઈ શકી હોત. યાદ રહે કે તે સમયે સામે પડનારી બે શક્તિઓ શીખ અને મરાઠાનો પ્રભાવ ઘટી રહ્યો હતો. એટલે મોગલોને પડકાર આપનારી શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ રહી હતી. ફરીથી વિચારવાનું કે મોગલોનું રાજ 150 વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોત તો સારું કે અંગ્રેજોનું રાજ ચાલ્યું તે સારું?

હવે સમજાશે કે અહીં હાંગકાંગની પ્રજા અંગ્રેજોથી આઝાદી કેમ ઇચ્છતી ન હતી. તેમના જવાથી કેમ રડતી હતી? પ્રજાને ભય હતો કે સામ્યવાદી ચીન હાંગકાંગની જાહોજલાલીને બરબાદ કરી નાખશે. લોકો હાંગકાંગ છોડી છોડીને ભાગવા માંડ્યા હતા. પણ અંગ્રેજોએ હાંગકાંગ છોડતાં પહેલાં જે સંધિ કરી તે અદ્ભુત હતી. આ સંધિના કારણે “એક રાષ્ટ્ર અને બે પદ્ધતિઓ”નો સિદ્ધાંત અમલમાં મુકાયો, જેથી ચીનનો સામ્યવાદ હાંગકાંગમાં ન આવી શક્યો. ભાગેલા લોકો પણ પાછા ફરવા લાગ્યા. કારણ કે સુરક્ષા નિશ્ચિત થઈ હતી. જો અંગ્રેજો યુદ્ધમાં હારીને ભાગ્યા હોત તો હાંગકાંગ તહસનહસ થઈ જાત. વિજયી ચીન થોડા જ સમયમાં હાંગકાંગને સ્મશાનભૂમિ બનાવી દેત. પણ અંગ્રેજોએ યુદ્ધ ન કર્યું. દશ વર્ષ સુધી વાટાઘાટો કરીને સંધિ કરી જેથી હાંગકાંગનું ભવિષ્ય બગડતું અટકી ગયું. અત્યારે ચીનના બધા પ્રાન્તોમાં સૌથી વધુ રેવન્યૂ હાંગકાંગ કમાય છે. ખાસ કરીને વિદેશી હૂંડિયામણ. આ સંધિથી ચીનને પણ લાભ જ થયો. તેને પણ સમજાયું કે સામ્યવાદ કરતાં મૂડીવાદથી પ્રજાના જીવનસ્તરને સારી રીતે ઊંચો કરી શકાય છે. તે પછી ચીનમાં સામ્યવાદ ઢીલો થયો અને વિદેશી મૂડી આવકારાઈ, જેના પરિણામે આજે ચીન સૌથી વધુ પ્રગતિ કરી રહ્યું છે.

હાંગકાંગને કુલ નાનામોટા 260 ટાપુઓ છે. એમાં ત્રણ મહત્ત્વના છે: ક્વાયલોન, હાંગકાંગ અને ન્યૂટેરિટરી. 1090 ચો.કિ.મી. ક્ષેત્રફળ છે. (મકાઉનું માત્ર 28 ચો. કિ.મી.). અમારી ડાબી બાજુ રેસકોર્સનું મેદાન છે. ભારતમાં આવાં ઘણાં મેદાનો બનાવાયાં હતાં અને આજે પણ છે. ભારતમાં પણ ઘોડા દોડતા, દશેરાના દિવસે અમે ઘોડા દોડતા તેને જોવા જતા. આખા ગામમાં 25-50 ઘોડા રહેતા. બધા એકસરખા નહિ, આ ઘોડદોડ મફતમાં જોવા મળતી. તેમજ ઘોડા દોડાવનારને પણ કાંઈ મળતું નહિ. ઘણી વાર તો લોકો લડી પડતા. આ જ રમતને અંગ્રેજોએ કોમર્શિયલ બનાવી. ટિકિટ ખરીદીને ઘોડદોડ જોવા જવાય, પાછી શરતો લાગે. હાર-જીતમાં લાખોની હેરાફેરી

થાય. વિશ્વના સર્વોત્તમ ઘોડાઓ અને સર્વોત્તમ જેકીઓ ભાગ લે. દોડવાની જગ્યા વ્યવસ્થિત થાય. હારજીતનો નિર્ણય ન્યાયપૂર્ણ થાય, જે બધાને માન્ય રહે. આ બધાના કારણે કેટલાય લોકોને રોજીઓ મળે. ઘોડા તથા સવારનો સ્તર સુધરે અને સરકારને રેવન્યૂ મળે.

આપણી બધી રમતો મફત. ક્રિકેટ જેવી જ ગેડી દડાની રમત અમે રમતા. કશો જ ખર્ચો નહિ. જંગલમાંથી વાંકું લાકડું લઈ આવવાનું અને દડો જાતે બનાવી લેવાનો. રમત તો રમાતી પણ તેમાંથી કોઈ રોજી ઊભી ન થતી. ક્રિકેટમાં હજારો રોજીઓ ઊભી થાય છે. સ્ટેડિયમ, તેની વ્યવસ્થા વગેરે બધું જ રોજી આપનારાં. આવું બધી જ રમતોમાં, આપણું બધું મફત, પેલાનું બધું ટિકિટવાળું. તે એટલે સુધી કે આપણે ત્યાં પ્રવચનો પણ મફત સાંભળવાનાં. ઉપરથી સપ્તાહોમાં તો જમવાનું પણ મળે. જ્યારે પેલાના ત્યાં બધું જ પૈસેથી. પૈસા ખર્ચીને જે સાંભળવા આવે તે ખરેખર શ્રોતા હોય. જમવાની લાલચમાં જે ટોળાં ઊમટી પડે તેમાં શ્રોતા ઘણા ઓછા હોય.

મેં ન્યૂઝીલેન્ડનું અશ્વઉછેર કેન્દ્ર જોયું હતું. આવા રેસકોર્સ માટે ખાસ પદ્ધતિથી ઘોડા ઉછેરવામાં આવતા હતા. એમાં એકની કિંમત 50 કરોડ સુધી હતી. આ રીતે ક્વોલિટી સુધરે. મફત અને ક્વોલિટી ભાગ્યે જ સાથે રહી શકે.

અમે ફરતાં ફરતાં એક ફિશિંગ વિલેજમાં પહોંચી ગયાં છીએ. આ માછીમારોનું ગામ છે. અહીં માછીમારોને સમાજમાં બહુ જ મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. યુરોપનો પંદરમી શતાબ્દી પછીનો ઇતિહાસ સાગરખેડુઓનો રહ્યો છે. આપણે ત્યાં માછીમારોને પાપી માનવામાં આવ્યા છે. સમાજમાં તેમનું ઘણું નીચું સ્થાન છે તેથી તેમનો કોઈ ઇતિહાસ નથી. બાકી તેમનામાં પણ કેટલાય વાસ્કો-દ-ગામા અને કોલંબસ બેઠા હતા. પણ તકો જ ન હતી. ધર્મ અને સમાજની રચના એવી હતી કે તેમને તક જ ન મળે.

1982માં શરૂ કરાયેલી પર્વત કોતરવાની ટનલને અમે પાર કરી રહ્યાં છીએ. બે કિલોમીટર સુધી પર્વતને કોતરીને સામે નીકળાય છે. રસ્તો ટૂંકો અને સરળ થઈ ગયો. અમે ટનલ પાર કરી, અધધધધ... સમુદ્રમાં કેટલી બધી માછીમાર નાવો પડી છે. તેમાં જ ઘણા તો ઘર બનાવીને રહે છે. દુકાનો પણ છે. આ નાવો છેક ભારત સુધીનો સમુદ્ર ખેડે છે અને સમુદ્ર-ખેતી કરે છે. અહીંનો કાયદો સમજવા જેવો છે. જૂન-જુલાઈમાં માછીમારી કરી શકાય નહિ. કારણ કે આ સમયમાં માછલીઓ ઈંડાં મૂકતી હોય છે અને તેમાંથી નાનાં નાનાં બચ્યાં થતાં હોય છે. આ બચ્યાં મોટાં થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની. એટલે પ્રતિબંધ મુકાય છે.

અને આ જુઓ, બધી ફેક્ટરીઓ જ ફેક્ટરીઓ છે. હાઉકાઉંગની સમૃદ્ધિનું મૂળ અહીં છે. જે દેશો ખેતીપ્રધાન હોય છે તે બહુ બહુ તો રોટલો ખાતા થઈ શકે છે, સમૃદ્ધ નથી થઈ શકતા. સમૃદ્ધિ તો ઉદ્યોગોથી આવતી હોય છે. ઉદ્યોગો પણ આધુનિકતમ ટેકનોલોજીથી ચાલતા અને વિશ્વનું મહત્ત્વનું નિકાસલક્ષી ઉત્પાદન કરનારા હોય તો; માત્ર ગ્રામીણ ઉદ્યોગો કે માત્ર હાથથી થતા ઉદ્યોગોથી નહિ. ઉદ્યોગો મૂડીરોકાણથી થતા હોય છે. મૂડીરોકાણ કાયદાની સ્થિરતાથી થતું હોય છે. કાયદાની સ્થિરતા ઉત્તમ રાજશાસનથી થતી હોય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જ્યાં ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા હોય છે ત્યાં જ સમૃદ્ધિ આવતી હોય છે. આ સમુદ્રની ખાડી છે. અહીં બોટિંગ થાય છે. હજારો બોટો પ્રવાસીઓની રાહ જોઈને ઊભી છે. અમે તો મકાઉનો પ્રવાસ બોટમાં જ કર્યો હોવાથી અમારું બોટિંગ તો થઈ ગયું છે એટલે બોટિંગ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

આ ફિશિંગ માર્કેટ છે. અહીં હજારો ટન માછલાં વેચાય છે. પણ તેની નિકાસ કરી શકાતી નથી, કારણ કે હાઉકાઉંગની પ્રજા માટે પણ તે પૂરતો જથ્થો નથી હોતો. બહારથી આયાત કરવી પડે છે. પૂર્વ કલ્હું તેમ આ સમુદ્રની ખેતી છે. જે પ્રજા આવી ખેતી નથી કરી શકતી તે એક તો મહાન સાહસિક નાવિકો પેદા નથી કરી શકતી અને બીજી તરફ આવકનો માર્ગ રોકી દેવાથી ગરીબ થાય છે. જેમ ધરતી દૂઝે છે તેમ સમુદ્ર પણ દૂઝે છે. સમુદ્રના દૂધને અવરોધીને માત્ર ધરતીના દૂધ ઉપર જ જીવનારા એક આંચળના દૂધથી જીવન જીવે છે. અંગ્રેજોએ 1841થી હાઉકાઉંગનો કબજો કર્યો હતો. પછી તેમાં આજુબાજુના ટાપુઓ ઉમેરાયા. 1984માં વિશેષ સંધિ થઈ અને હાઉકાઉંગને વિશેષ દરજ્જો અપાયો. 1997ના રોજ હાઉકાઉંગ ચીનને પાછું સોંપાયું પણ એક રાષ્ટ્ર બે પદ્ધતિની સંધિ કરીને. ચીનની તળભૂમિ સાથે તેની 30 કિ.મી.ની સીમા છે. 733 કિ.મી. સામુદ્રી સીમા છે. 1092 ચો.કિ.મી.નું ક્ષેત્રફળ છે. અહીં ઘણા પર્વતો પણ છે. લીલોછમ પ્રદેશ છે. અહીં માત્ર એક ટકો જમીન જ ખેતીવાડી માટે છે. અહીં વારંવાર વાવાઝોડાં આવે છે. અત્યારે 70 લાખની વસ્તી અહીં વસે છે.

અહીં 45 વર્ષે લોકો લગ્ન કરે છે. જન્મદર 7 ટકા અને મૃત્યુનો દર 6 ટકા છે. સ્થળાંતર કરનારા 4 ટકા છે. હજાર પુરુષે 956 સ્ત્રીઓ છે. સામાન્ય રીતે અહીં એક જ બાળકની એવરેજ છે. અહીં બે રાષ્ટ્રીયતાઓ છે: 1. ચાઇનીઝ અને 2. હાંગકાંગની. બે ધ્વજો છે અને બે કરન્સીઓ ચાલે છે. અહીં ચીનાઓનું પ્રમાણ 94% છે, ફિલિપિન 2% અને બાકીના પરચૂરણ છે. અહીં બૌદ્ધ 90% અને બાકીના ખ્રિસ્તી. મુસ્લિમ વગેરે છે. 89% લોકો ચાઇનીઝ ભાષા બોલે છે. અંગ્રેજી 3% બોલાય છે. બાકીની મિશ્રિત ભાષાઓ ચાલે છે. 15 વર્ષ સુધીનું શિક્ષણ મફત છે. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 97% છે. અહીં મર્યાદિત સ્વતંત્રતા છે. અહીં બે જ રાષ્ટ્રીય રજાઓ છે. 1. ચીનનો સ્વતંત્રતા દિવસ અને બીજો, હાંગકાંગ અંગ્રેજો-થી છૂટું થયું તે દિવસ. અહીં ચાઇનીઝ કાયદા કરતાં ઇંગ્લિશ કોમન કાયદો વધુ પ્રચલિત છે. 18 વર્ષે મતદાન કરવાનો હક મળે છે. હાંગકાંગનો પોતાનો રાષ્ટ્રપતિ છે (ગવર્નર નહિ), જે સરકારનો વડો હોય છે. અહીં ગરીબી રેખા નીચે જીવનારો વર્ગ ઝીરો છે. આ ટાપુની વાર્ષિક આવક 35 મિલિયન (અબજ) ડોલરથી વધુ છે, જે ચીનના બધા પ્રાન્તોમાં સર્વોચ્ચ કહી શકાય, 70 લાખની વસ્તીમાં ચાલીસ લાખ ટેલિફોનો છે અને એસી લાખથી વધુ મોબાઇલો વપરાય છે. આ નાના સરખા ટાપુ ઉપર 55 ટી.વી. સ્ટેશનો છે અને પાંચ A.M. રેડિયો સ્ટેશનો તથા 9 F.M. સ્ટેશનો છે. ત્રણ હવાઈ મથકો છે, હાંગકાંગ પાસે 924 જળજહાજો છે, જે કારગોમાં વપરાય છે. હાંગકાંગની પોતાની સેના નથી પણ ચીનની સેના એ જ અહીં કામ કરે છે. અહીં સૈનિક સેવા અનિવાર્ય નથી. અહીં મોટું દૂષણ ડ્રગ છે. સમૃદ્ધિની સાથે આવનારું આ દૂષણ છે. હાંગકાંગને કોઈ રાષ્ટ્ર સાથે કશો વિરોધ નથી. અહીંથી સીધી બેજિંગ ટ્રેન ચાલે છે, જે 25 કલાકે બેજિંગ પહોંચે છે. અમે જ્યાં ફરી રહ્યા છીએ તે સમૃદ્ધ વિસ્તાર છે. બધે ફરીને અંતે અમે અમારી હોટલ ઉપર પહોંચી ગયાં. રાત પડી ચૂકી છે એટલે બધાં સૂઈ ગયાં.

29-6-07

હોંગકોંગમાં ભ્રમણ-1

અમે સમુદ્રકિનારે ભ્રમણ કરવા જઈ રહ્યાં છીએ. બસમાંથી નીચે ઊતરીને સમુદ્ર સુધી પહોંચવા માટે ચાલી રહ્યાં છીએ. બન્ને તરફનાં મકાનો ભવ્ય છે. બહાર દીવાલે પણ ચળકતો ગ્રેનાઈટ લગાવ્યો છે તેથી મકાનો સ્વચ્છ અને ચળકાટભર્યાં લાગે છે. અમે સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયાં છીએ. એક બહુ મોટું વડનું વૃક્ષ છે. તેના થડમાં ફરતે કપડું બાંધેલું છે. જેમ આપણે ત્યાં મહિલાઓ વૃક્ષને સૂતરના તાંતણા વીંટે છે તેમ. મને લાગે છે કે આવી જ કોઈ વિધિ અહીં પણ થતી હશે. અહીં બુદ્ધ ભગવાનની ઘણી પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે. ચારે તરફ લાઈનસર બુદ્ધ જ બુદ્ધ દેખાય છે. બૌદ્ધો, એકાદ બહુ મોટી ભવ્ય બુદ્ધ પ્રતિમા મૂકે છે. પણ પછી નાની નાની અથવા મોટી મોટી બીજી કેટલીયે પ્રતિમાઓ ચારે તરફ ગોઠવે છે. જૈનો પણ દેરાસરોમાં ઘણી વાર આવું જ કરે છે. અહીં ઘણાં પ્રવાસીઓ આવેલાં છે. એટલે કચરો પડે જ. એમ માનીને એક નાની ટેમ્પી ફરી રહી છે, જે કચરો ભેગો કરી રહી છે. મને લાગે છે કે તે બેટરીથી ચાલે છે. કાળી બેગોમાં કચરો ભરેલો હોય છે તે ઉપાડી ઉપાડીને ટેમ્પીમાં નાખે છે. અહીં ભંગી નામની કોઈ જ્ઞાતિ નથી. સફાઈનું કામ કોઈ પણ કરી શકે છે. એક બીજું ટેન્ક જેવું વાહન દેખાય છે, જે પગથિયાં ઉપર પણ સડસડાટ ચઢી જાય છે. તેને રબરની ચેનલથી ટેન્ક જેવો આકાર અપાયો છે. કારણ કે અહીં ઘણી ચઢ-ઊતર કરવાની છે એટલે સામાન્ય વાહન ચાલી શકે નહિ. તે માટે આવું નાનું પણ ટેન્ક જેવું વાહન બનાવાયું હશે. અમે ચારેતરફ ભ્રમણ કરીને સમુદ્રકિનારે બેઠાં, હરવાફરવાની આ સુંદર જગ્યા છે. સામે જ સમુદ્ર લહેરાઈ રહ્યો છે. અમે ફરી પાછાં બસમાં બેઠાં અને જમવા માટે રેસ્ટોરાં તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. ગાઇડ હોંગકોંગ વિશે ફરીથી માહિતી આપે છે. પહેલાં આ માછીમારોનું નાનું સરખું ગામ હતું (મુંબઈની માફક). પછી તે બંદર થયું. બ્રિટિશરો અહીં અફીણ લાવતા અને ચીનને વેચતા, બદલામાં અહીંથી ચા લઈ જતા. ચીનના ગવર્નરે બ્રિટિશનો માલ જપ્ત કરી લીધો તેમાંથી મોટો કલહ થયો. જોણે આગળ જતાં યુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. એ યુદ્ધમાં આ ટાપુ જીતી લેવાયો. પછી સંધિ કરીને 99 વર્ષના પટ્ટે તેને કાયદાકીય સ્વરૂપ અપાયું. ત્યારે ચીન માટે આ ટાપુઓ કશા જ મહત્ત્વના ન હતા. અથવા તેઓ તેનું ભવિષ્યનું મહત્ત્વ જાણતા ન હતા. આ ટાપુઓમાં કેટલોક ભાગ લીઝ ઉપર હતો અને કેટલોક લીઝ વિનાનો હતો. અંગ્રેજોની મુત્સદ્દીગીરી જુઓ કે પોતે જીતેલા ટાપુઓની લીઝ કરાવી પૈસા ચૂકવી દીધા. જો લીઝ ન કરી હોત તો કદાચ ચીન સાથે સતત યુદ્ધો થયા કયાં હોત અને તેમાં કદાચ અંગ્રેજો હાર્યા પણ હોત. હારીને ભાગવું તેના કરતાં થોડા પૈસા આપીને સુરક્ષિત થવું વધારે હિતાવહ કહેવાય. રાજનીતિમાં સામ-દામ-દંડ અને ભેદ એમ ચાર ઘટકોમાં આ દામ ઘટક હતું.

આવું જ અમેરિકાએ રશિયા પાસેથી અલાસ્કા ખરીદીને કામ કર્યું હતું. અંગ્રેજો ફરીથી 50 વર્ષ સુધીની લીઝ વધારવા માગતા હતા પણ ચીન માન્યું નહિ. હવે ચીન મજબૂત થઈ ચૂક્યું હતું અને બ્રિટન પહેલાં જેવું મજબૂત રહ્યું ન હતું તેથી લીઝ વધારવા માટે તે શક્તિનો પ્રયોગ કરી શકે તેમ નહોતું. તેમ છતાં બ્રિટને એક બીજી સંધિ કરી લીધી કે પચાસ વર્ષ સુધી આ ટાપુઓ ઉપર બે સિસ્ટમવાળું રાજ રહેશે. અર્થાત્ બ્રિટનની મૂડીવાદી વ્યવસ્થા અને હોંગકોંગની સ્વાયત્તતા ચાલુ રહેશે. સાથે સાથે ચીનની સર્વોપરિતા પણ ચાલુ રહેશે. આ બીજી મુત્સદ્દીગીરી હતી. અત્યારે દશ વર્ષ પૂરાં થઈ રહ્યાં છે. 97થી 07 સુધીનાં આ દશ વર્ષ ભારે સફળ રહ્યાં. અહીંનો પાસપોર્ટ જુદો છે, જે વિશ્વભરમાં માન્ય છે. ગવર્નમેન્ટ ઓફ હોંગકોંગ તેમાં લખાય છે. ચીન કરતાં પોતે જુદું છે અને એક છે. એમ બન્ને રીતે વ્યવસ્થા ચાલે છે. 370મી કલમ હટાવી દેવાની જે મૂર્ખામીભરી ક્વાયત કાશ્મીર વિશે ચલાવવામાં આવી તે જો ન ચલાવી હોત તો કદાચ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન આટલો વિકરાળ ન બન્યો હોત. 370મી કલમ તો હોંગકોંગ – મકાઉની તુલનામાં ઘણી જ સામાન્ય છે. વિશ્વનો નવમા નંબરનો ધનિક માણસ અહીં હોંગકોંગમાં રહે છે. અહીં હજારો કરોડોપતિઓ છે, જે હોંગકોંગને સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યા છે. ભારતમાં એક એવી ધારણા પ્રચલિત છે કે “અમીર વધુ અમીર થયા છે અને ગરીબ વધુ ગરીબ થયા છે” તે બરાબર નથી. અમીર વધુ અમીર થાય તો ગરીબોનું માળખું આપોઆપ ઊંચું આવે. તે વધુ ગરીબ ન રહે. કારણ કે પૂરું માળખું એક એકમ છે. એક ઘટક છે. ઊંચકાય તો પૂરું ઊંચકાય અને નીચું બેસે તો પૂરું નીચું બેસે. જો ગરીબો વધુ ગરીબો થાય તો અમીરો આપોઆપ ગરીબ થવા લાગે. તે નીચા આવે. અહીંના લોકો પાસે ઘણા પૈસા છે એટલે હવે તેવા લોકો ચીનમાં નવી નવી ફેક્ટરીઓ ખોલી રહ્યા છે. અહીંના લોકો પાસે પૈસા છે તો

ચીન પાસે મબલક મજૂરો છે. બન્નેનો યોગ થઈ રહ્યો છે. જે લોકો પોતપોતાની મૂડી લઈને સુરક્ષિત જગ્યાએ સ્થળાંતર કરી ગયા હતા તે બધા હવે પાછા ફરી રહ્યા છે. કારણ કે દશ વર્ષના વહીવટ પછી તેમને ખાતરી થઈ છે કે વિદેશો કરતાં હાંગકોંગ સારું છે. અહીંની સરકાર તેમને આવકારે છે. કારણ કે મૂડીરોકાણ બહુ જ જરૂરી છે. અમારો ગાઇડ કેનેડા જતો રહ્યો હતો પણ પછી સુરક્ષાની ખાતરી થતાં પાછો આવ્યો છે. તેની પાસે કેનેડા અને હાંગકોંગ એમ બન્ને દેશોના પાસપોર્ટ છે. અહીં ભારતીયો અને પાકિસ્તાનીઓ પણ રહે છે. ભારતીયો મોટા ભાગે વ્યાપારીઓ છે. પાકિસ્તાનીઓ સર્વિસ કરનારા હોય છે. હું જ્યારે અંગ્રેજોના સમયમાં પહેલી વાર અહીં આવેલો ત્યારે હાંગકોંગની પોલીસમાં મોટા ભાગના પાકિસ્તાનીઓ હતા, જે પક્ષપાત વિના નોકરી કરતા હતા. હવે મોટા ભાગના પેન્શનરો થયા છે અને ઘણા દેશમાં ચાલી ગયા છે.

અમારી બસ સમુદ્ર નીચેની ટનલ પાર કરીને ક્વાયલોન ટાપુ ઉપર આવી ગઈ છે. આ ટ્રેનનું સ્ટેશન છે. અહીંથી બેજિંગ જવા માટે પહેલાં 34 કલાક લાગતા હવે માત્ર 25 કલાકમાં ટ્રેન બેઇજિંગ પહોંચી જાય છે. અને શાંઘાઈમાં 450 કિ.મી. પ્રતિ કલાકની ગતિવાળી ટ્રેન શરૂ કરી છે. કારણ કે સમયનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. આ ભાગમાં ભારતીયોની વસ્તી વધારે છે. ભારતીયો પણ સમૃદ્ધ છે. સમૃદ્ધિ નોકરીમાં નહિ, વ્યાપારમાં રહે છે. અમારી બસ નગરમાં ચાલી રહી છે. એક પાકિસ્તાની દાઢી-કુરતાવાળા ભાઈને જોઈને ગાઇડ બોલી ઊઠ્યો: “બિન લાદેન, બિન લાદેન.” આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે બિન લાદેનની પ્રસિદ્ધિ કેટલી બધી છે અને તેનાથી પૂરી મુસ્લિમ કોમ ઉપર કેવી છાપ પડી છે. રસ્તામાં એક ભવ્ય મસ્જિદ પણ આવી. નમાજીઓ નમાજ પઢવા જઈ રહ્યા છે. ધર્મસ્થાનો માણસોને સારા જીવનની પ્રેરણા આપે છે. માણસ સારો બને છે પણ ધર્મગુરુ ઉદારમતવાદી હોય તો જ. જો ધર્મગુરુ કટ્ટર અને સંકીર્ણ મનોવૃત્તિનો હોય તો અનુયાયીઓને માણસમાંથી હેવાન પણ બનાવી શકે છે. આવી સંકીર્ણતા અને કટ્ટરતાનો ઉપદેશ આપનારા સૌથી વધુ નુકસાન પોતાને જ કરતા હોય છે, કારણ કે લોકો તેમના પ્રત્યે ઘૃણા કરતા થઈ જતા હોય છે. તેમનો વ્યવહાર જ ઘૃણા કરાવનારો બની જતો હોય છે. કટ્ટરતાની સાથે ઘૃણા જોડાયેલી હોય છે. પહેલાં તમે ઘૃણા કરો છો પછી લોકો પ્રતિક્રિયા રૂપે તમારા પ્રત્યે ઘૃણા કરે છે. સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા વિનાનો ધર્મ લોકો માટે આશીર્વાદની જગ્યાએ અભિશાપ બની જતો હોય છે.

અમારી સિટી ટૂર પૂરી થઈ. અહીં મૂળ સૌરાષ્ટ્રના પણ સુરતમાં રહેતા શ્રી જીવરાજભાઈ ધારુકાવાળાની પેઢી અને ફેક્ટરી છે (જે. બી. ડાયમંડ). તેમનો આગ્રહ હતો કે બધાં પ્રવાસીઓ અમારે ત્યાં જમે. તેમને બહુ જ હરખ હતો સૌને જમાડવાનો. પણ અમે વચ્ચેનો માર્ગ કાઢ્યો. અમે 4-5 માણસો જ તેમના ત્યાં જમવા ગયા. બાકીનાં હોટલમાં જમે. યોગાનુયોગ અત્યારે ધારુકાવાળાનો મુખ્ય પરિવાર અહીં હાજર નથી તોપણ તેમના ભાગીદાર ભગવાનભાઈનો પરિવાર છે. તેમણે જમવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે. નિશ્ચિત ગોઠવણી પ્રમાણે તેમની ગાડી અમને લેવા આવી. મારી સાથે ડાંખરા, બાદશાહ, ગજેરા વગેરે આવ્યા. પ્રથમ અમે તેમની ઓફિસે ગયા. બહુ મોટી ઓફિસ. અમે બેઠા. શ્રી વિનુભાઈ સાથે વાતો કરી. જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે એક સામાન્ય ખેડૂતના દીકરાઓ ખેતી કરતા કરતા સુરત આવ્યા. હીરાના વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું. સફળ થયા. હવે હાંગકોંગમાં પણ શાખા શરૂ કરી અને અબજોનો ધંધો કરી રહ્યા છે. શ્રી જીવરાજભાઈ ધારુકાવાળા સુરતમાં પોતાનું વિમાન રાખે છે. સુરતમાં પાર્કિંગની વ્યવસ્થા ન હોવાથી તેઓ આ વિમાનનું પાર્કિંગ નાશિકમાં રાખે છે. ભવિષ્યના ઘણા સુરતી વ્યાપારીઓ પોતપોતાનાં વિમાનો વસાવવાના છે. એટલે તો સુરત હવાઈ મથકે પાર્કિંગની પૂરી વ્યવસ્થા અત્યારથી કરાય તો બન્ને પક્ષોને લાભ થાય.

મારા મનમાં અહોભાવ થઈ રહ્યો છે. આ પટેલો કેટલા ટૂંકા સમયમાં કેટલો મોટો ફૂદકો મારીને ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયા! પણ આવું પહેલાં કેમ ન થયું? કારણ કે આ પ્રજા માત્ર ખેડૂત હતી અને દબાયેલી કચડાયેલી હતી. તેમની પાસે કલમ ન હતી એટલે કલમવાળા દબાવતા, ત્રાજવું ન હતું એટલે ત્રાજવાવાળા શોષણ કરતા, તેમની પાસે તલવાર ન હતી એટલે તલવારવાળા દબાવતા. જે પ્રજા પાસે કલમ, ત્રાજવું કે તલવાર નથી હોતી તેનો ઇતિહાસ પણ નથી હોતો. તે હંમેશાં દબાયેલી – શોષિત પ્રજા બની જતી હોય છે. ઇતિહાસ, તલવારની ધારમાંથી નીકળતો હોય છે. સિંહે કેટલાં હરણાંનો શિકાર કર્યો, તેની નોંધ હોય, કેટલાં હરણાં ખવાઈ ગયાં તેની નોંધ ન હોય. કદાચ હોય તો ગૌરવ ન હોય. અમે કાર્યાલયમાંથી ભાઈશ્રી વિનુભાઈના ઘરે જમવા ગયા. બહેનશ્રી વર્ષાબહેન તથા ઉષાબહેને સરસ

રસોઈ બનાવી હતી. ઘણા દિવસે પ્યોર ગુજરાતી રસોઈ જમવા મળી એટલે સૌ પ્રેમથી જમ્યા. બહેનોએ પણ ભાવથી બધાંને આગ્રહ કરી કરીને જમાડ્યાં. વાનગીઓ અને ભાવ – બન્નેથી તૃપ્ત થઈ ગયાં.

તેમનો ડ્રાઇવર પાકિસ્તાની મુસ્લિમ છે. માણસ સારો લાગ્યો. મારો અનુભવ છે કે સર્વિસમાં મુસ્લિમો વધુ વિવેકી-વિનયી હોય છે. અમારો ઉતારો રામદા હોટલમાં છે, તે રામદા હોટલમાં ઉતારીને વિદાય થઈ ગયો. અમે જ્યારે કાઉન્ટર ઉપર ગયા ત્યારે ખબર પડી કે અહીં બે રામદા હોટલો છે. અમે આવ્યા તેમાં અમારો ઉતારો નથી પણ બીજી રામદા છે તેમાં છે. એ હોટલ અહીંથી વીસેક કિ.મી. દૂર છે. તરત જ મેંનેજરે અમારી મદદ કરી. ટેક્સીઓ મળતી નહોતી તોપણ ગમેતેમ કરીને એક ટેક્સી લઈ આવ્યા અને અમે વિદાય થયા. ખરી રામદા પહોંચ્યા. બધાંને મળ્યા. સૌને આનંદ થયો અને સૂઈ ગયાં.

30-6-07

23. હોંગકોંગમાં ભ્રમણ-2

આજે તા. 5-6-07 છે. અમારે આજે ડીઝનીલેન્ડ જોવા જવાનું છે. પહેલાં ડીઝનીલેન્ડ શું છે તે સમજાવે. જીવન વિષે મુખ્ય ત્રણ ધારણાઓ છે: 1. જીવન માત્ર આધ્યાત્મિક હેતુ - મોક્ષ માટે છે. એટલે બાકી બધું પડતું મૂકીને માત્ર મોક્ષની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. બીજી ધારણા એવી છે કે જીવન કર્તવ્યો કરવા માટે છે માટે માણસે જીવનભર કર્તવ્યો જ કરતાં રહેવું જોઈએ. ત્રીજી ધારણા એવી છે કે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય ભલે મોક્ષ કે બીજું કંઈ હોય પણ માણસે જીવનમાં વધુમાં વધુ એન્જોય કરતા રહેવું જોઈએ. એન્જોય એટલે આનંદ-પ્રમોદ. આ ત્રીજી ધારણાવાળા જીવનમાં ગંભીરતાની સાથે સાથે આનંદ-પ્રમોદને પણ મહત્ત્વ આપે છે. ચોવીસે કલાક માત્ર કામ કામ ને કામ જ કર્યા કરવું તે ઠીક નહિ, તેમાં થોડો સમય હસી-ખુશી, ગમ્મતમાં પણ વિતાવવો જોઈએ. આમ કરવાથી માણસનું આયુષ્ય વધે છે. હસી-ખુશી વિનાનું જીવન, મનહૂસ અને સોગિયું થઈ જાય છે. અમારી સાથે કેટલાક એવા માણસો છે જે જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતા જ હોય. જોકે અમારો પૂરો પ્રવાસ હાસ્ય કલબ જેવો છે. એમાં ગેંજી, કપિરાજ, ડાંખરા, બાદશાહ વગેરે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. બાદશાહ તો વારંવાર ગતકડાં મૂક્યા જ કરે છે અને સૌને હસાવે છે. એકબે માણસો એવા પણ છે કે પૂરા પ્રવાસમાં તેમનો હસતો ચહેરો દેખાય જ નહિ. નિર્દોષ હાસ્ય એ જ સ્વર્ગ છે, જે વગર પૈસે પણ મેળવી શકાય છે. હસવું કે મનહૂસ રહેવું તે તમારા સ્વભાવનું અંગ છે. પશ્ચિમની જીવનશૈલીમાં 'એન્જોય'ને મહત્ત્વનું સ્થાન માન્યું છે. તેઓ જીવનને માણવાની વસ્તુ માને છે. બીજા જન્મે નહિ, મૃત્યુ પછી પણ નહિ. આ જ જીવનમાં અત્યારે જ જીવન માણી શકાય તો માણી લો. પણ સાથે સાથે આ પ્રજા એટલી જ કર્તવ્યપરાયણ છે. કામ વખતે કામચોરી નહિ. મન દઈને કર્તવ્ય કરવાનું પણ કામ પૂરું થયા પછી નાચવું-કૂદવું-ગાવું વગેરે, રમતો રમવી એ પણ ખરું. આપણે ત્યાં રજાઓ ન હતી. થોડાક કારીગરો અમાવાસ્યાની રજા પાળતા. બાકી તો સઈનો દીકરો જીવે અને જીવે ત્યાં સુધી સીવે તેવું જીવન હતું. પશ્ચિમના લોકોએ શનિ-રવિની અઠવાડિક રજાઓ અને પૂરા વર્ષમાં વેકેશનના 10-20 દિવસો નક્કી કર્યા. બચાવેલા પૈસા રજાઓમાં અને વેકેશનોમાં એન્જોય કરવામાં વાપરી નાખવાના. સિક રજા, હક રજા કે કેઝ્યુઅલ રજા પણ આપણે ત્યાં ન હતી. ભવિષ્યની ચિંતા નહિ. કારણ કે પેન્શન યોજના પણ તેમની જ હતી. આપણે ત્યાં પેન્શનપદ્ધતિ ન હતી. વૃદ્ધાવસ્થા ભગવાનને આધીન હતી. છોકરા સારા હોય તો મા-બાપને નિભાવે પણ જો છોકરા-વહુઓ સારાં ન હોય તો માબાપની દશા દયનીય થઈ જાય, હવે ઘણા વૃદ્ધાશ્રમો થાય છે, જે યોગ્ય જ છે. આમાં ઘણા વૃદ્ધો શાન્તિથી પાછલી જિંદગી પસાર કરી રહ્યા છે.

સાધુ-સંતો-મહંતો ભક્તો વગેરેથી તો એન્જોય કરાય જ નહિ. તેમણે તો હંમેશાં ગંભીર મુદ્રામાં, ધ્યાન દશામાં કે ભક્તિ દશામાં જ રહેવાનું, કારણ કે અધ્યાત્મને અને એન્જોયને મેળ જ નહિ. અહીંથી કૃત્રિમ જીવનની શરૂઆત થાય છે, જે આયુષ્યને ટૂંકું બનાવી દે છે. અધ્યાત્મનું માન લોકોની શ્રદ્ધા ઉપર છે. શ્રદ્ધાને સાચવવા માણસે સહજ જીવનનો ત્યાગ કરીને કૃત્રિમજીવન પણ ધારણ કરવું પડતું હોય છે. જો તમે સહજ જીવન જીવો તો લોકો સહન ન કરી શકે. લોકોની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય. એક ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે. શ્રી ઝીણાભાઈ ભરવાડે બધાને આઈસક્રીમ ખવડાવ્યો. મારા માટે પણ લઈ આવ્યા. પણ મારાથી રોડ ઉપર ઊભા ઊભા સૌની સાથે આઈસક્રીમ ખાઈ શકાય નહિ. મારે બસમાં બેસીને કોઈ ન જુએ તે રીતે આઈસક્રીમ ખાવો જોઈએ. કારણ કે લોકોની શ્રદ્ધા સાચવવી જોઈએ. જેમ જેમ માણસ વધુ ને વધુ કઠોર નિયમોનું પાલન કરતો થાય છે તેમ તેમ તેણે વધુ ને વધુ લોકશ્રદ્ધાને સાચવવા કૃત્રિમ જીવન જીવવું પડે છે. જરાક નિયમ તૂટ્યો કે તરત જ તેને પતન માની લેવાય છે. કરોડનો માણસ ક્ષણ માત્રમાં કોડીનો થઈ જાય છે. એક બીજું ઉદાહરણ આપું: અમે એક બૌદ્ધ સંજ્ઞનને ત્યાં રસોઈ બનાવેલી. મારા નિયમ પ્રમાણે વિદાય વખતે મેં બધાને એક એક ડોલર આપ્યો, પણ ગૃહિણીએ ન લીધો. મને કારણ સમજાયું નહિ. તેનું માનવું હતું કે મારે ડોલર જમીન ઉપર મૂકવાનો, પછી હું લઉં. હાથોહાથ ન અપાય, ન લેવાય. આ ધાર્મિક નિયમ હતો. કેટલાંક અનિષ્ટોથી બચવા આ નિયમ કર્યો હશે. પણ જે અનિષ્ટોથી બચવા આ નિયમ કર્યો હશે તેનાથી ખરેખર બચી શકાયું નહિ. કારણ કે કુદરતી પ્રવાહને સમજ્યા વિના જ આજીવન અને નિયમ રચાયા હતા. સૌથી વધુ કડક અને કઠોર નિયમો પાળનારા સૌથી વધુ અંદરથી ખોખલા થઈ જતા હોય છે. આનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે જીવનમાં કશા નિયમો જ ન

હોવા જોઈએ. નિયમો હોવા જ જોઈએ પણ તે સહજ જીવનના સહાયક હોવા જોઈએ. જીવનને બનાવટી કે કૃત્રિમ બનાવી મૂકે તેવા ન હોવા જોઈએ.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ડીઝની નામના માણસે જોયું કે લોકોને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળે અને નિર્દોષ આનંદ પણ મળે તેવું કાંઈક કરવું જોઈએ. તેણે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાને ડીઝનીલેન્ડ બનાવ્યું. ફરીથી યાદ આવ્યું. પશ્ચિમનું બધું પૈસાથી થાય છે. આપણે બધું મફત ઇચ્છીએ છીએ. આપણી ભવાઈ મફત, રામલીલા મફત. અમારા ગામમાં કોઈ કોઈવાર રામલીલા આવતી. અમે બધાં છોકરાં રામલીલા શરૂ થાય તેના કલાક પહેલાં આગળ બેસી જતાં. રામલીલા શરૂ થાય. થોડી જ વારમાં આવતીકાલના જમણ માટે સીધું બોલાવાય જે 15-20 કલાકારો હોય તેમને જમવાનું લોકો આપે. કોઈ આટો, કોઈ દાળ, ઘી, ગોળ વગેરે. એકાદ કલાક આ સીધું બોલવામાં જાય. 5-10 દિવસ રામલીલા ચાલે. પછી ફાળો થાય. ઘરે ઘરે ફરીફરીને કલાકારો ભાઈ-બાપા કરીકરીને પૈસા ઉઘરાવે. જે મળ્યું તે લઈને વિદાય થાય. આ લોકો જીવનભર ગરીબાઈ ભોગવે. પૈસા મોકલે ત્યારે બાળબચ્ચાં ખાય. ગમે તેટલા મોટા કલાકાર હોય તોપણ માગણ જેવું જ વર્તન થાય. કોઈની કશી કદર નહિ. કારણ કે બધું મફત જોઈએ. પશ્ચિમ-વાળાએ કશું મફત નહિ, બધાંની ટિકિટ. સ્ટેજ બનાવો, થિયેટર બનાવો. જાતજાતના શો માટે પરદા બનાવો. પ્રત્યેક કલાકાર સ્વમાનથી જીવે. એવોર્ડ મેળવે, લાખો-કરોડો કમાય અને પ્રસિદ્ધિનો જયજયકાર થાય. કોઈની પાસે સીધું માગવાનું નહિ. ભાઈબાપ કરવાનાં નહિ. સ્વમાનથી જીવન જીવવાનું, જ્યાં સુધી જીવનની ધારણામાં ‘મફત’નું પ્રાધાન્ય હશે ત્યાં સુધી જીવન આત્મગૌરવથી વંચિત રહેતું રહેશે.

એટલે ડીઝનીલેન્ડમાં કરોડો રૂપિયાનું મૂડીરોકાણ કરવાનું, પૂરો દિવસ જુદી જુદી આઈટેમો જોવામાં પસાર કરો. બસ એન્જોય જ એન્જોય. મેં ઘણાં વર્ષો પહેલાં શિકાગોમાં ડીઝનીલેન્ડ જોયેલું. પૂરો દિવસ રોકાવા છતાં થોડુંક જ જોઈ શકેલો. જોતજોતામાં આ ડીઝનીલેન્ડની નકલ બીજાં શહેરોમાં થઈ ગઈ. અહીં હોંગકોંગમાં પણ ડીઝનીલેન્ડનું નિર્માણ થયું છે. લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊમટે છે. ખાસ કરીને બાળકોને બતાવવા માતા-પિતા વધારે રસ લે છે. ડીઝનીલેન્ડ જવા માટે અમે બસ દ્વારા નીકળી પડ્યા.

આ ભાગમાં કરિયાણાની ઘણી દુકાનો છે. અહીં ઊંચાં ઊંચાં ભવનોની હારમાળા છે. જાણે કે પૂરું જંગલ જ છે. તેમાં કાચનો ઉપયોગ વધારે છે, જેથી મકાન હલકું રહે. ચોરીનો ડર ન હોવાથી કાચનાં બારી-બારણાં લગાવી શકાયાં છે. આ શોપિંગમોલ છે, જેથી એક જ જગ્યાએ બધી જ દુકાનો આવી શકી છે. ભારતમાં પણ હવે આવા શોપિંગમોલો થવા માંડ્યા છે. એવું નહિ કે એક વસ્તુ શહેરના આ છેડે મળે અને બીજી વસ્તુ લેવા બીજા છેડે જવું પડે. બધું એક જ જગ્યાએથી મળી રહે. એક જ ભાવ, કશી માથાકૂટ નહિ. આ સ્ટોક એક્ષચેન્જ છે. પૂરા દેશની આર્થિક દશાનું આ મીટર છે. જ્યાં લિમિટેડ કંપનીઓ નથી હોતી ત્યાં શેરો અને શેરહોલ્ડરો નથી હોતા. ત્યાં સ્ટોકએક્ષચેન્જ પણ નથી હોતું. કંપનીની સફળતા કે નિષ્ફળતા તેના શેરોના ભાવથી મપાય છે. જે વધુમાં વધુ ડિવિડન્ડ આપે છે તે સફળ કંપની છે. તેના શેરો લેવા પડાપડી થાય છે. જ્યાં સરકાર પોતે જ વ્યાપાર કરતી થઈ જાય છે ત્યાં શેરોની વેલ્યૂ ખાસ રહેતી નથી. કારણ કે મોટા ભાગની સરકારી સંસ્થાઓ ખોટ કરતી હોય છે. વિશ્વનાં જે સૌથી વધુ મહત્ત્વનાં સ્ટોકમાર્કેટો છે તેમાં હોંગકોંગનું પણ સ્થાન છે, તે ઉપરથી અહીંના અર્થતંત્રની મહત્તા સમજી શકાય છે.

આ બાજુ સુપ્રીમ કોર્ટનું ભવન છે. હોંગકોંગ હવે ચીનનો ભાગ હોવા છતાં પણ તેની પોતાની સુપ્રીમ કોર્ટ છે અને અહીં બ્રિટિશ કાયદાઓ ચાલે છે. અહીં મુસ્લિમોની ઘણી વસ્તી છે, પણ ચાર પત્નીની છૂટ નથી. કાયદો તો સૌના માટે એક જ છે. આ ઇન્ડિયન ક્લબ છે. ભારતીયો અહીં ભેગા થાય છે. અમારો રોડ એક ભવ્ય બિલ્ડિંગની અંદરથી પસાર થાય છે. આવવા-જવાના બન્ને રસ્તા બિલ્ડિંગને ચીરીને પસાર થાય છે. દશેક માળનું બિલ્ડિંગ હશે. સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત કરેલી જમીન ઉપર આ મકાનો બંધાયાં છે. હોલેન્ડ પછી હોંગકોંગ એવું શહેર છે જેણે વધુમાં વધુ સમુદ્ર પૂરીને જમીનની પ્રાપ્તિ કરી છે. અહીં વારંવાર વંદોળિયાઓ આવે છે. છતાં આ તોર્તિંગ મકાનોને કશી આંચ આવતી નથી. સૌથી વધુ કન્ટેનરો અહીં આવે છે, જેના કારણે આ ધબકતું બંદર છે. આ ટાપુ ઉપર બ્રિટિશરોની નેવીનું કેન્દ્ર હતું. અહીંની ટેક્સ પ્રણાલીને સમજવા જેવી છે. અહીં મુખ્યતઃ ત્રણ ટેક્સ છે:

1. સેલેરી ટેક્સ. 2. પ્રોપર્ટી ટેક્સ અને 3. ઇન્કમ ટેક્સ.

નોકરી કરનારના પગાર ઉપર ટેક્સ લાગે તે સેલેરી ટેક્સ છે. ઇન્કમ ટેક્સ નથી. ઇન્કમ ટેક્સ વ્યાપારના નફા ઉપર લાગે છે. સેલેરી ટેક્સ ઘણો ઓછો છે. સેલેરી અને નફા બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેવો છે. અહીં વેટ નથી. જે લોકો નોકરીઓ કરે છે તેમના ઉપર સર્વિસ ટેક્સ લાગે છે. 35000 ડોલર સુધી માત્ર 2 ટકા જ સર્વિસ ટેક્સ લાગે છે. ઇન્કમ ટેક્સ વધુમાં વધુ 17% છે. પ્રોપર્ટી ટેક્સ 16% છે. ટેક્સની સરળતાના કારણે અહીં આટલું જંગી મૂડીરોકાણ થયું છે. વિત્તમંત્રી ધારે તો દેશને આબાદ કરી શકે છે અને ધારે તો કંગાલ કરી શકે છે. જે લોકો આંખ મીંચીને ટેક્સ લગાડે છે તે દેશને કંગાળ કરી નાખે છે. અને પોતે અળખો થઈ જાય છે. નવમા ધોરણ સુધી અહીંનું શિક્ષણ ફ્રી છે. અનામત છે જ નહિ. નવમા ધોરણ પછી ચાર્જ શરૂ થાય છે. ભણતર બહુ મોંઘું નથી. અહીં બેન્કધિરાણમાં તમે બેન્કમાં પૈસા રોકો તો 2થી 3 ટકા માંડ વ્યાજ મળે, પણ ધિરાણ લો તો 6% વ્યાજ આપવું પડે.

અમે સમુદ્રી ટનલો પાર કરી અને હવે પર્વતીય ટનલ પાર કરી રહ્યાં છીએ. અંતે અમે ડીઝનીલેન્ડ પહોંચી ગયાં. સેંકડો એકર જમીન ઉપર પથરાયેલું આ ડીઝનીલેન્ડ ખરેખર જોવા જેવું છે. એક તરફ બસ ઊભી કરીને અમે પગે ચાલતા નીકળી પડ્યા. શરૂઆતમાં જ એક ભવ્ય ફુવારો આવે છે. જ્યાં બધા પ્રવાસીઓ ઊભા રહીને ફોટા પડાવે છે. ટિકિટ લઈને પછી અંદર પ્રવેશે છે. ઘણુંબધું ફરવાનું હોવાથી વૃદ્ધ માટે વ્હીલચેર પણ ભાડે મળે છે. મેં આગ્રહ કરીને રામુબહેન માટે વ્હીલચેર લેવડાવી. સર્વપ્રથમ અમે જંગલી નદીની સહેલ કરવાના છીએ. એક પછી એક નૌકાઓ આવે છે અને પ્રવાસીઓ તેમાં ગોઠવાય છે. બધી નાવોનાં નામ વિશ્વની પ્રસિદ્ધ નદીઓ ઉપર પાડેલાં છે. ગંગા-બ્રહ્મપુત્રા પણ છે. અમે બે ભાગમાં - બે નાવોમાં વહેંચાઈ ગયાં. એક કૃત્રિમ નદી બનાવી છે, જેમાં બન્ને કિનારે જંગલી માણસો તથા જાનવરોની અદ્ભુત રચના કરી છે. કમ્પ્યુટરથી અવાજ પણ એવી રીતે ગોઠવ્યો છે કે આપણને બધું સાચું જ લાગે. હાથી, સિંહ, જિબ્રા, અર્ધનગન જંગલી માણસો વગેરે. નદી જોઈને બધા પાછા આવ્યા. ઘણી રાઈડો છે. આમ તો ઘણું જોવાનું મળ્યું પણ સૌથી વધુ યાદગાર ટૂર સ્પેસ માઉન્ટેનની રહી. બબ્બે જણાંને બોગીમાં બેસાડે. પટ્ટા બાંધી દે. કડક સૂચના હતી કે કમજોર મનના, હૃદયરોગી વગેરે આમાં ન બેસે. પછી તો અંધારા બોગદામાં પ્રવેશ્યા. જાણે કે અંતરીક્ષમાં હોઈએ તેમ ચારે તરફ તારા જ તારા દેખાય. સ્પીડ અને વળાંકો એવાં કે છઠ્ઠીનું દૂધ નીકળી જાય. ભલભલાના હાંજા ગગડી જાય. જ્યારે પ્રવાસ પૂરો થયો ત્યારે કેટલાક ડરી ગયેલા દેખાતા હતા. ખરેખર અનુભવ આવો જ હતો. મારી નવાઈ વચ્ચે રામુબહેન જરાય ડર્યા વિના સ્વસ્થ હતાં. કહેતાં હતાં કે બીજી વાર જવું હોય તો ચાલો. હું તૈયાર છું. જાણે કે અમે અંતરીક્ષમાં ફરીને આવ્યાં હોઈએ તેવું લાગતું હતું. સાંજના ચાર વાગી રહ્યા હતા. હવે એક મોટું અને વિશાળ સરઘસ નીકળી રહ્યું હતું. રોડની બન્ને તરફ દર્શકો ખીચોખીચ ઊભા હતા. સરઘસ અદ્ભુત હતું. મોટાં મોટાં તોર્લિંગ વાહનો ઉપર જુદા જુદા કલાકારો પોતપોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરી રહ્યા હતા. પાછળથી એક એવું વાહન પણ આવ્યું જે રસ્તા ઉપરની ઝીણી ધૂળને પણ ચૂસી લે, જેથી એકદમ સ્વચ્છતા લાગે.

અમે બધા પૂરી ડીઝનીલેન્ડને આંટો મારનારી ટ્રેનમાં ગોઠવાયા અને ચાલુ ટ્રેને બધું જોયું. છેવટમાં એક સિંહ (કૃત્રિમ)નો શો જોયો. હવે અમે ફરી પાછાં બસમાં આવ્યાં અને વિદાય થયાં. આ ડીઝનીલેન્ડને ચાલુ થયાને દોઢ જ વર્ષ થયું છે. અત્યારે ખોટમાં ચાલે છે. પ્રવાસીઓ પૂરા મળતા નથી. શાંઘાઈમાં આવું ડીઝનીલેન્ડનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. સામ્યવાદીઓ પણ હવે મનોરંજનને સ્વીકારતા થયા છે. આ પુલ ચાર કિ.મી. લાંબો છે. ડબલ બ્રિજ છે. ઘણો ટ્રાફિક થઈ ગયો છે. બધી ગાડીઓ ધીમે ધીમે ચાલી રહી છે પણ કોઈ હોર્ન નથી મારતું. તેમ લાઈન પણ નથી કાપતું. એક જગ્યાએ લેસર શો થાય છે. બધાના આગ્રહથી જોવા ગયા. પણ કોઈને કાંઈ મજા ન આવી. રાત પડી ચૂકી છે. આ દેખાય તે હોટલમાં અમેરિકાના પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટન ઊતરેલા. હવે ચીનના પ્રમુખ આવવાના છે. તે પણ અહીં ઊતરશે. સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ મને યોગ્ય ન લાગ્યું. કારણ કે દૂરથી કોઈ આતંકવાદી રોકેટનો હુમલો કરી શકે છે. આવા મહત્ત્વના માણસ માટે આપણા રાષ્ટ્રપતિભવન જેવો મહેલ હોવો જોઈએ. ભોજન કરીને અમે હોટલમાં આવ્યાં અને સૂઈ ગયાં.

આજે તા. 6-6-07 છે. અમે હવે હાંગકોંગમાંથી વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ. અમારે બેંગકોકથી ટ્રેન દ્વારા સીધા લાઓસ જવાનું છે. બધાં બસમાં ગોઠવાયાં અને વિદાય થયાં. અહીં કોઈ પણ ટ્રક કે ટેન્કર હોય તો તેમાં પણ A.C.ની વ્યવસ્થા છે. ડ્રાઇવર પણ A.C.માં ડ્રાઇવિંગ કરતો હોય છે. થોડો થોડો વરસાદ ચાલુ થઈ ગયો છે. હવાઈ મથકે પહોંચ્યાં. બધી વિધિ પતાવીને વિમાનમાં બેઠાં અને સમયસર એટલે કે 4 વાગ્યે બેંગકોક પહોંચી ગયાં. અમારી પાસે થોડો સમય છે. અમે શહેર તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. સુંદર માર્ગો ઉપર વાહનો સડસડાટ દોડી રહ્યાં છે. અવારનવાર મોટી મોટી મસ્જિદો જોવા મળે છે. આ ગાઇડનું કહેવું છે કે આ મુસ્લિમ ક્ષેત્ર છે. પણ અહીં કશો જ પ્રોબ્લેમ નથી. ખરો પ્રોબ્લેમ તો દક્ષિણના ત્રણ પ્રાન્તોમાં છે. ત્યાં મુસ્લિમોની બહુમતી થઈ ગઈ છે. અને મલેશિયાને અહીંને આવેલા આ પ્રાન્તો હોવાથી તેઓ જુદા થવા માગે છે. અવારનવાર બોમ્બ ફોડે છે. પણ અમારી સરકાર સખતાઈથી આતંકવાદીઓને કચડી નાખે છે. વચ્ચે એકસાથે 250 આતંકવાદીઓનો સફાયો કરી નાખ્યો હતો. તેમાં કેટલાક લાદેનવાદી છે, જે તોફાનો કરતા રહે છે. અહીં પહેલાં રોડ બને છે પછી ગાડીઓ આવે છે. આપણે ત્યાં પહેલાં ગાડીઓ આવે છે અને પછી મોડે મોડે કદાચ રોડ બને છે, જેથી ટ્રાફિકનો પ્રોબ્લેમ વિકરાળ થઈ જાય છે. તાઇવાનની માફક અહીં પણ ઘણા ઓવરબ્રિજ છે. અહીંના હવાઈ મથકનું નામ ‘સુવર્ણભૂમિ’ છે. આ દૂર દેખાય તે બિલ્ડિંગ 84 માળનું છે. નજીક ગયા પછી જોયું તો તે બેડોળ ભવન લાગે છે. તેમાં સૌંદર્ય નથી. એકસાથે અહીં દશ માર્ગો જઈ રહ્યા છે. ગાઇડનું કહેવું છે કે અહીં પોકેટયોરો છે. એટલે સાવધાન રહેવાનું. તેથી પણ વધારે પાસપોર્ટયોરો પણ છે. સમૃદ્ધ દેશના અનેક પ્રશ્નોમાં ગરીબ દેશોની પ્રજા આવા દેશોમાં ઘૂસી જાય તેનો પણ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે અહીં જીવનસ્તર ઘણો ઊંચો છે. લોકો પાસપોર્ટ ચોરીને તેનો દુરુપયોગ કરતા હોય છે. ગાઇડનું કહેવું છે કે દક્ષિણના ત્રણ પ્રાન્તોમાં મુસ્લિમો 70 % થઈ ગયા છે. તેઓ હવે ઇસ્લામિક કાયદાઓ માગે છે. શરિયત પ્રમાણે જીવન-વ્યવસ્થા માગે છે. તેથી ઝઘડા થાય છે. તેઓ જુદા થવા માગે છે.

એક શોપિંગ સેન્ટર આગળ બસ ઊભી રહી. એક કલાક સુધી બધાંએ ભ્રમણ કર્યું પણ કોઈએ ખાસ કંઈ ખરીદ્યું નહિ, કારણ કે બધું મોંઘું લાગ્યું. ખરેખર તો આપણને ભારતીયોને વિશ્વભરમાં બધું મોંઘું લાગે છે, કારણ કે આપણે ત્યાં બધું સસ્તું હોય છે. આ દેશની કુલ વસ્તીમાં 95% બુદ્ધિસ્ત પ્રજા છે. અહીંના ચલણને બાટ કહેવાય છે. અમે બધાં રેલવે સ્ટેશન પહોંચી ગયાં અને ટ્રેનમાં ગોઠવાઈ ગયાં. ટૂંક ટાપર ટ્રેનની વ્યવસ્થા સારી ન લાગી. ઇજિપ્તની ટ્રેન યાદ આવી ગઈ. અમારા માટે ટિકિટ અહીં ટ્રેનમાં જ મંગાવી લીધું છે. આના કરતાં આપણી ટૂંક ટાપરવાળી વ્યવસ્થા ઘણી સારી કહેવાય. અહીં બન્ને તરફ ઊભા સૂવાની વ્યવસ્થા છે. એટલે કે એક ખાનામાં ચાર જ માણસ સૂઈ શકે છે. જ્યારે આપણા ત્યાં 6 માણસ સૂઈ શકે છે. તે પણ સારી સગવડ સાથે. અહીં વચ્ચે પેસેજ મોટો છે. પણ સામાન પેસેજમાં મૂકવાનો હોવાથી જગ્યા રહેતી નથી. આ ટ્રેનની ગતિ પણ ઓછી છે. આખી રાત સૂતાં. હવે સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો છે. સીટોને સંકેલીને બેસવાની ખુરશી બનાવી લીધી છે. બારીમાંથી બન્ને બાજુનાં દૃશ્યો જોઈ રહ્યાં છીએ. ખેતરો જ ખેતરો છે. જમીન સારી છે. શેરડીનાં ઘણાં ખેતરો છે. ફળફળાદિ ઘણાં છે. મકાનો નાનાં નાનાં છે. પતરાનાં ઘરો નજીક નજીક છે તેથી તેમાં રહેનારની કક્ષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. નીચે પશુઓ રહે છે અને ઉપર માણસો રહે છે. આમ તો પોપટલાલ ખાવા-પીવાની વસ્તુઓને વહેંચવાનું કામ કરતા હતા, પણ હવે નાના કપિરાજે આ કામ સંભાળી લીધું છે. તે વારંવાર વસ્તુઓ વહેંચે છે અને લોકોને ખવડાવે છે. મારો ખાવાનો મોટો કટોરો લઈને તે ભિખારીની નકલ આબેહૂબ કરે છે. લોકો પણ તેના કટોરામાં પૈસા નાખે છે. બધાંને આનંદ થાય છે. સવારના દશ વાગ્યા છે. અને અમારી ટ્રેન નાંખાઈ સ્ટેશને પહોંચી ગઈ છે. અમારે અહીં ટ્રેનને છોડી દેવાની છે. અહીંથી કોચ દ્વારા લાઓસ જવાનું છે. જતાં પહેલાં અમારે એક રેસ્ટોરાંમાં ચા-નાસ્તો કરવા જવાનું છે. રેસ્ટોરાંમાં બધાંએ ચાનાસ્તો કર્યો. પશ્ચિમની પદ્ધતિ પ્રમાણે જેને જે જોઈએ તથા જેટલું જોઈએ તેટલું લઈને બ્રેકફાસ્ટ કરતાં હોય છે. અહીં માલિકને લાગ્યું કે આ તો દાટ વાળી દેશે. એટલે થોડી જ વારમાં તેણે બધી વસ્તુઓ ઉપાડી લીધી. જોકે સારું થયું કે બધાં નાસ્તો કરી ચૂક્યાં હતાં.

લાઓસમાં પ્રવેશ કરીએ તેના પહેલાં થોડી વાતો જાણી લઈએ. એક હજાર વર્ષ પહેલાં અહીં બધા હિન્દુઓ હતા. પછી બૌદ્ધ થયા.

હવે દક્ષિણના ત્રણ પ્રાંતોમાં 70% પ્રજા મુસ્લિમ થઈ ગઈ છે અને ઉપદ્રવ મચાવે છે. અમે જોયું કે રેલવે સ્ટેશનો નાનાં નાનાં છે અને માંડ 5-25 માણસો ઊભાં હોય છે. આવી જ રીતે મકાનો પણ નાનાં-નાનાં છે.

અમે મેકોંગ નદી પાર કરીને લાઓસની સીમા ઉપર ઇમિગ્રેશન સ્ટેશન આગળ આવીને ઊભા છીએ. અમારા બધા પાસપોર્ટો લઈને એક ભાઈ વિસાનો સિક્કો લગાવવા ગયો. ફોર્મ ભર્યાં. મેકોંગ નદી બહુ મોટી છે. હવે અમે લાઓસની ભૂમિ ઉપર પહોંચી ગયાં છીએ. અમારો નવો ગાઈડ ‘લટ’ આવી ગયો છે. મેં તેને સમજાવ્યું કે અમારે ત્યાં લાટ શબ્દ વિશિષ્ટ અમલદાર માટે વપરાતો હતો. “મોટો લાટ સાહેબ જોયો હોય તો?” ગુજરાતના એક ભાગને પણ લાટ પ્રદેશ કહેવાતો હતો. લટ ખુશમિજાજી માણસ છે.

લાઓસ – વિયેનટાઇન (વ્યેન્ટ્યાન)

આજે ગરમી વધારે છે. લાઓસ દેશ વનરાજીથી રળિયામણો લાગે છે. ચારે તરફ સઘન વૃક્ષો અને લીલોતરી છે. પણ અમીરી દેખાતી નથી. જેવી તાઇવાન કે થાઇલેન્ડમાં અમીરી હતી તે અહીં દેખાતી નથી. કારણ કે ઉદ્યોગો નથી. માત્ર ખેતી જ ખેતી છે. તે પણ જૂની પદ્ધતિની. આમ તો અહીં આવા મોટા કોચ ચલાવાની રજા નથી. પણ લુવાંગપ્રબાંગ (Luang Prabang) સુધી અમારો કોચ માન્ય રખાયો છે. ત્યાંથી અમારે પૂરા લાઓસમાં નાના નાના બે કોચો દ્વારા ભ્રમણ કરવાનું થશે. લાઓસનું મૂળ ઉચ્ચારણ દાઓસ હતું પણ ચીના અને મંગોલિયનોએ તેને લાઓસ બનાવી દીધું છે. અત્યારે લાઓસની વસ્તી 40 લાખની છે. (હાંગકોંગ ટાપુ કરતાં ઓછી) તેની રાજધાની વિયેનટાઇન છે અને તેની વસ્તી માત્ર ત્રણ લાખ છે. લાઓસના દક્ષિણી ભાગને ‘ઇન્ડોચાઇના’ કહેવાય છે. એક તરફ ચીન છે અને બીજી તરફ ભારત છે. તેનું ક્ષેત્રફળ 236800 ચો.કિ.મી. છે. અહીંની મુખ્ય નદીઓ ત્રણ છે: મેકોંગ, નામન્ગુમ, બેંગફાઈ. અહીં કુદરતી આવકનાં સાધનો ટીન, લાકડું અને હાઇડ્રોલિક પાવર છે. અહીં વસ્તીનું ભારણ પ્રતિ કિલોમીટરે માત્ર 18 છે. અહીંની 85% વસ્તી ગામડામાં ખેતી કરે છે જ્યારે 15% વસ્તી નગરોમાં કામ કરે છે. એક હજારે 38 બાળકોનો જન્મદર છે. સામાન્ય રીતે ઉંમરનું પ્રમાણ 48 વર્ષ છે. તેની રાજભાષા લાઓ છે. બીજી ભાષા ફ્રેન્ચ છે.

અહીં 58% લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે અને બાકીના 34% લોકો જુદા જુદા આદિવાસી ધર્મો પાળે છે. આ દેશમાં 4 પ્રકારની જાતિઓ વસે છે. તેની ટકાવારી આ પ્રમાણે છે:

લાઓ લૂમ 40%, લાઓ તાઈ 16%, લાઓ થિયુંગ 34% અને લાઓ સોડિંગ 10% છે.

પ્રતિ વ્યક્તિની આવક 110 અમેરિકન ડૉલર છે. જરા તુલના કરો. તાઇવાનમાં પ્રતિવ્યક્તિ 34 હજાર અને હાંગકોંગમાં 35 હજાર પ્રતિવ્યક્તિ આવક છે.

એક અમેરિકન ડૉલરના સાડા નવ હજાર તાઓ મળે છે. આ દેશ પાસે વધારાની હાઇડ્રોલિક વીજળી છે. કારણ કે કારખાનાં નથી એટલે તે પડોશી દેશોને વીજળીની નિકાસ કરે છે. લાકડાં તથા ટીનની પણ નિકાસ કરે છે. આ સિવાય તેની પાસે નિકાસ માટે બીજી વસ્તુઓ નથી. આ દેશ ચોખા, મકાઈ, તમાકુ, ફળો, શાકભાજી વગેરેનું ઉત્પાદન કરે છે. અહીં એક પક્ષનું રાજ ચાલે છે. ઘણી પાર્ટીઓ નથી. સર્વોચ્ચ પદ ઉપર પ્રેસિડેન્ટ રહે છે. અને સરકારનો ઉપરી પ્રધાનમંત્રી હોય છે. અત્યારે સામ્યવાદી જેવું શાસન છે.

લાઓસની બાજુમાં થાઇલેન્ડ અને વિયેટનામ છે. ત્યાં પ્રતિ કિલોમીટર 220 માણસો વસે છે. (અહીં માત્ર 18 વસે છે.) જ્યાં રોજીઓ હશે ત્યાં વસ્તી ભરચક હશે. વસ્તી ઓછી હોવાના કારણે વસ્તીવધારો કરવા ફ્રેન્ચ સરકારે પ્રોત્સાહન આપેલું જેથી પ્રત્યેક કુટુંબમાં 24-24 બાળકો હતાં. આ દેશ સતત યુદ્ધમાં ઘેરાયેલો રહેતો તેથી પુરુષો યુદ્ધમાં મરી જતા. નર-નારીનું ઇમબેલેન્સ થઈ જતું. યુદ્ધોમાં પુરુષોની જરૂર વધારે હોવાથી વધુ બાળકો પેદા કરવા પ્રોત્સાહિત કરાતાં. આ દેશમાં પા ટકો પણ મુસ્લિમો નથી. વિએટનામમાં થોડા છે. અહીં તો બૌદ્ધ અથવા આદિવાસીઓ જ વધારે છે. આ દેશને સમુદ્ર છે જ નહિ. મોટા ભાગનો વ્યાપાર થાઇલેન્ડ સાથે થાય છે. અહીં જળસ્રોતો ઘણા છે તેમ છતાં માત્ર દોઢેક હજાર ચો.કિ.મી.માં સિંચાઈ થાય છે, કારણ કે બંધ બનાવ્યા નથી અને સમતલ જમીન ઓછી છે. વાતો કરતાં કરતાં સીમાથી માત્ર ત્રીસ જ કિલોમીટર નજીક આવેલા વિયેનટાઇન અમે પહોંચી ગયાં. આ દેશ ગરીબ છે પણ હોટલ ગરીબ નથી, ભવ્ય છે. બધા કર્મચારીઓએ માથું નમાવીને નમસ્કાર કરીને બધાંનો સત્કાર કર્યો. આવતાં જ બધાંને કોકાકોલા પિવડાવ્યું. સ્વાગતથી બધાં પ્રભાવિત થયાં. આપણે આ શીખવું જોઈએ. અત્યારે નાહીધોઈને ફરવા જવાનું છે. અમે બધાં તૈયાર થઈને પાછાં મોટા આવકારહોલમાં આવી ગયાં. પણ આ શું? હોલના ખૂણામાં બેત્રણ ઝવેરાતની દુકાનો છે. મોટા ભાગની બહેનો ત્યાં ઊભી ઊભી દાગીનાઓ બતાવે છે. કોણ કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષો એકસરખાં છે. આ જુઓ, દાગીના જોયા નહિ કે મોઢામાં પાણી આવ્યું નહિ. પાછા

દાગીના પતિના પૈસે ખરીદવાના એટલે પતિદેવને રીઝવવાના. અમે બધાં બસમાં બેસી ગયાં છીએ, પણ હજી કેટલાંક લોકો આવ્યાં નથી. પ્રવાસમાં થોડાક સાથીદારો કાયમ મોડા આવીને પ્રવાસીઓને પજવવાનું પાપ કરતા હોય છે તેમ છતાં સોરી કહેતા નથી. “હમ મહાન હૈ”નો નશો ચાલુ કરે છે. અંતે રાહ જોવડાવીને બધા આવ્યા અને અમે ઊપડ્યાં.

આ નદીનો સામો જ કિનારો થાઇલેન્ડનો છે. કોઈ દોડીને પહોંચી શકે છે. પણ ભૂલથી કદાચ કોઈ પહોંચી જાય તો 30 ડોલર દંડ થાય છે. અહીંનાં મકાનો નાનાં અને માત્ર બે માળનાં જ હોય છે. ગાઇડનું કહેવું છે કે “થાઇલેન્ડમાં વસ્તીનો વધારો હોવાથી ત્યાં ઊંચાં ઊંચાં મકાનો બનાવ્યાં છે. અમારી પાસે વસ્તી ઓછી છે એટલે એવાં ઊંચાં મકાનો બનાવવાની જરૂર રહેતી નથી.” પાકાં R.C.C.નાં મકાનો પણ ઓછાં છે. આ સામે દેખાય તે રાજાનો મહેલ છે. પણ અત્યારે રાજા નથી. 1959માં સામ્યવાદીઓએ તેમને ભગાડી મૂક્યા છે. હવે અત્યારે વિશિષ્ટ રાજનેતાઓના સત્કાર-આવકાર માટે વપરાય છે. અહીં બૌદ્ધસાધુઓ ઘણા છે. આજુબાજુના દેશોમાંથી પણ વગર વિસાએ તેઓ અહીં આવી શકે છે.

અમે એક પ્રાચીન મંદિરે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિ શરૂ થઈ ગઈ છે. બધાંએ બૂટચંપલ બહાર કાઢવાનાં તથા અંદર ફોટા પાડવાના નહિ. અત્યાર સુધી આવું નહોતું. પહેલાં લાઓસની રાજધાની લુઆંગ ક્વાંગમાં હતી પણ રાજા રાજધાની બદલીને અહીં વિયેનટાઇનમાં લાવ્યા. એટલે સર્વપ્રથમ પોતાનો મહેલ અને આ બૌદ્ધ મંદિર બનાવ્યું હતું. અહીં એમરોન બુદ્ધની પ્રતિમા હતી પણ થાઇલેન્ડવાળા તેને ઉપાડી ગયા. અત્યારે થાઇલેન્ડમાં જે એમરોન બુદ્ધની પ્રતિમા છે તે અહીંથી લઈ જવાઈ છે. અમે પ્રાચીન બુદ્ધ મંદિરમાં દર્શન કરી રહ્યાં છીએ. ભવ્યાતિભવ્ય પ્રતિમાઓ છે. પ્રદક્ષિણામાં પણ ઘણી બુદ્ધ પ્રતિમાઓ છે. એક કાળા પથ્થરમાંથી કંડારેલી બુદ્ધ પ્રતિમા તો અત્યંત રૂપાળી અને ભવ્ય છે. ઘણી મીણબત્તીઓ સળગાવી છે. આપણી માફક અહીં પણ ખાલી હાથે મંદિરમાં જવાય નહિ. ફૂલ, અગરબત્તી કે પછી મીણબત્તી ધરાવાય છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ લુખ્ખાં હોતાં નથી. આ મંદિર છે. મંદિરમાં ડ્રમ, ઘંટ, હોલ, સાધુઆવાસ વગેરે હોય છે. જ્યારે શ્રાઈન (પાઠશાળા)માં માત્ર હોલ જ હોય છે. જ્યાં બૌદ્ધ સાધુઓ ભણે-ભણાવે છે. 1717માં સિયામ (થાઇલેન્ડ)વાળા અહીં ચઢી આવ્યા હતા અને મંદિરનો નાશ કરાવ્યો હતો. પછી 1932માં આનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. 1975માં અહીં સંગ્રહસ્થાન જેવું બનાવાયું છે. અમે ચોકમાં ફરી રહ્યાં છીએ. એક ભવ્ય પ્રતિમા ઉપર નાગની છત્રછાયા છે. તેને આ લોકો નાગા કહે છે. નાગા બુદ્ધનું રક્ષણ કરે છે. નાગા પાસે ડંખ છે, જે હળાહળ ઝેરથી ભરેલો છે. જો કોઈ બુદ્ધ ઉપર પ્રહાર કરવા આવે તો નાગા ડંખ મારીને તેને ઠાર રાખી મારી શકે છે. એમ કહી શકાય કે અહિંસાનું રક્ષણ હિંસા કરે છે. હિંસાની છત્રછાયામાં બુદ્ધની અહિંસા સુરક્ષિત છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાને લાઓસનું ઘણું નુકસાન કરેલું. આ મંદિર પણ નષ્ટ કરેલું. તે પછી શાન્તિકાળમાં અહીંના નેતાઓ જાપાન ગયેલા અને પશ્ચાત્તાપરૂપે જાપાને ઘણી મદદ કરેલી. અત્યારે પણ ઘણી મદદ કરે છે. આ તરફ જુઓ, બુદ્ધની સુવર્ણપ્રતિમાઓ છે. આ સોનું દુશ્મનોને ખેંચી લાવે છે. આમાંનું ઘણુંબધું જમીનમાંથી મળી આવ્યું છે. આપત્કાળમાં આ પ્રતિમાઓને જમીનમાં દાટી દેવામાં આવી હતી. મુખ્ય પ્રતિમા આગળ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નમી નમીને વંદન કરે છે. કોઈની શ્રદ્ધાને બને ત્યાં સુધી ઠેસ પહોંચાડવી નહિ. શ્રદ્ધા-દલીલોથી મુક્ત હોય છે. આ કોતરકામવાળો દરવાજો 400 વર્ષ જૂનો છે. ફાંસવાળા સત્તા સમયે લઈ ગયેલા પણ પછી આ લોકો પાછો લઈ આવ્યા છે.

મંદિર જોઈને બહાર નીકળ્યાં. અહીં વસ્તુઓના ભાવ લાખ્ખો લાઓમાં થાય છે. નોટો પણ લાખ્ખોની છે. લાઓસની પ્રજા ધાર્મિક લાગે છે. મને જોઈને બધાં હાથ જોડીને પ્રણામ કરે છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ સિયામ દેશે (થાઇલેન્ડ) આ દેશ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે અહીંના પાંચ રાજપુત્રોને તેઓ પોતાની સાથે સિયામ લઈ ગયા હતા. પાંચેને થાઇલેન્ડ પદ્ધતિથી ભણાવીને ઉછેરીને તેમાંથી એકને અહીંનો રાજા બનાવીને પાછો મોકલ્યો. તેણે આ દેશની ઘણી પ્રગતિ કરી પણ તેનું સામર્થ્ય જોઈને સિયામવાળા ગભરાયા. તેમને બીક લાગી કે કદાચ આ શક્તિશાળી થઈને આપણી સામે થશે. એટલે તેમણે તેને સિયામમાં બોલાવીને મારી નાખ્યો. આ પ્રાચીન મંદિર જેવાં 19 મંદિરો હતાં. તેમાંથી 18નો નાશ સિયામવાળાએ કરી નાખ્યો હતો. તેમની પ્રતિમાઓ વગેરે અહીં ભેગી કરવામાં આવી છે.

લાઓસ અને સિયામ એક જ ધર્મનાં હોવા છતાં યુદ્ધો થતાં રહેતાં અને મંદિરોને હાનિ પહોંચતી હતી. આ વિયેનટાઇનમાં 119 મંદિરો છે. પણ આ એક જ જૂનું અને પ્રમાણિત મંદિર છે. અમારી પાસે આ એક જ જૂની વસ્તુ બચી છે એટલે પ્રવાસીઓને બતાવીએ છીએ. કંબોડિયાનો ખ્મેર રાજા શ્રીલંકામાંથી બુદ્ધની સોનાની પ્રતિમા અહીં લઈ આવ્યો હતો ત્યારથી અહીં બૌદ્ધધર્મનું પ્રચલન શરૂ થયું. ત્યારે 14મી શતાબ્દી ચાલતી હતી. તેની પહેલાં લોકો પાસે કોઈ વ્યવસ્થિત ધર્મ ન હતો. લોકો પરંપરા પ્રમાણે બધું માનતા અને પાળતા. બૌદ્ધધર્મે લોકોને વ્યવસ્થા આપી. પહેલાં બુદ્ધની પ્રતિમા ન હતી. ચૈત્યપૂજન થતું. પણ પછી ભારતમાં સિકંદર (એટલે એલેક્ઝાન્ડર) આવ્યો. તે પોતાની પ્રતિમાની પૂજા કરાવતો હતો તેથી તેના ગયા પછી બૌદ્ધોએ પણ બુદ્ધની પ્રતિમાનું પ્રચલન કર્યું. એટલે કે બુદ્ધના અવસાન પછી 350 વર્ષે તેમની પ્રતિમા બનવા તથા પૂજાવા લાગી. બુદ્ધના શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગોની વ્યાખ્યા સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે થઈ શકે છે. અહીં ગામેગામ બુદ્ધનાં મંદિરો હોય છે. આ મંદિરની ફરતી લોબીમાં 10 હજાર પ્રતિમાઓ મુકાયેલી છે, જેમાં નાગના છત્રવાળી પ્રતિમાઓ પણ છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં થોડી માઈથોલોજી હોય છે. આ નાગની પણ માઈથોલોજી સાંભળો. બુદ્ધ તળાવના કિનારે ધ્યાન ધરતા હતા. તેવામાં તળાવમાંથી નાગ નીકળ્યો. તેને પોતાની હદમાં બુદ્ધનું બેસવું ન ગમ્યું. તેથી તે કરડ્યો પણ બુદ્ધને કશું થયું નહિ. પછી યુદ્ધ કર્યું પણ બુદ્ધને કશું થયું નહિ, પછી નાગ શરણે આવ્યો. ત્યારથી તે બુદ્ધની સેવા કરવા આ રીતે સાથે રહે છે. આ મંદિર બહુ જ જીર્ણ થઈ ગયું છે.

અમે એક સોનાનું સિંહાસન જોઈ રહ્યાં છીએ. આ મહંતને બેસવા માટે છે. મંદિરમાં ભગવાનની મહત્તાની સાથે સાથે તેના પૂજારીઓની પણ મહત્તા વધતી રહી છે. કાળે કરીને આ પૂજારીઓ મહંત થઈ ગયા અને ભગવાનની માફક સોનાચાંદીનાં સિંહાસનો ઉપર બેસતા થયા. ત્યાગ, સોનામાં રૂપાંતરિત થઈ ગયો.

આજે અહીં 119 મંદિરો છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં 30-40 સાધુઓ રહેતા હોય તો 4-5 હજાર સાધુઓ રહેતા હશે. પણ સારું છે કે ભારતની માફક સ્થાન વિનાના રખડતા બાવાઓ અહીં જોવા નથી મળતા. બધા નિયંત્રણમાં રહે છે. કારણ કે સંઘ છે. હિન્દુઓ પાસે કોઈ સંઘ નથી, બધા સ્વતંત્ર છે. કદાચ સ્વચ્છંદ પણ હોય.

અમે મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને બસમાં આગળ વધવા લાગ્યાં. ફ્રેન્ચ ટાઇપનાં જૂનાં મકાનો છે. કારણ કે ફ્રાંસે અહીં ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ કર્યું હતું. એક સરસ બગીચામાં અમે પહોંચી ગયાં છીએ. બાગ બહુ જ સરસ છે. લાઓ ભાષાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. લિપિ દક્ષિણ ભારતને મળતી આવે છે. આવું જ થાઇલેન્ડનું પણ છે. થાઇલેન્ડની લિપિમાં જલેબી જેવાં ગૂંચળાં વધારે છે. જ્યારે લાઓ લિપિમાં યુ પ્રકારના અક્ષરો વધુ આવે છે. થોડો જ ફરક દેખાય છે.

અમે એક બીજા ભવ્ય મંદિરમાં પહોંચ્યાં ત્યારે યુવાન સાધુઓ મંદિરનાં પગથિયાંને પોતું કરી રહ્યા હતા. ઊંચી છતવાળું આ મંદિર સુંદર છે. મંદિરથી થોડે જ દૂર એક પીપળાનું વૃક્ષ છે. તેની નીચે બુદ્ધની ઘણી પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે. એક લાંબી સૂતેલી પ્રતિમા પણ છે, જે કદાચ મરણાસન્ન બુદ્ધની છે. મંદિરના પ્રાંગણમાં ઘણાં છોકરાં રમી રહ્યાં છે. અહીં એવો રિવાજ છે કે 10 વર્ષનો છોકરો થાય ત્યારે તેને સાધુ બનાવવામાં આવે છે. તેને ભણાવીને 20 વર્ષ પછી કોઈ મઠનો મહંત બનાવવામાં આવે છે. આ રીતે સાધુપરંપરા ચાલતી રહે છે. એક માણસ પાંજરામાં ઘણી ચકલીઓ લઈને ફરી રહ્યો છે. લોકોને દયા આવે અને પૈસા આપે તો પેલી ચકલીઓમાંથી પૈસા પ્રમાણે ચકલીઓને આકાશમાં ઉડાડી મૂકે છે. ફરી પાછો બીજે દિવસ ચકલીઓ પકડી લાવવાની. આ તેનો ધંધો છે. રોજ છે. ગાઇડ લટને ભારતનાં બધાં અભિનેતા-અભિનેત્રીઓનાં નામ આવડે છે. તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે તે બોલે છે. થોડી વાર પછી સમજાય છે કે આ કોનું નામ હતું. અહીં સુવર્ણ સ્તૂપ પણ છે અને એક વ્યક્તિની ભવ્ય પ્રતિમા પણ પ્રસ્થાપિત છે, જે લાઓસમાં યુરોપથી સર્વ પ્રથમ આવ્યો હતો, બધું જોઈને અમે ચાલ્યાં. અહીં બધા રાજદૂતો રહે છે. આ ભારતીય દૂતાલય છે. અહીં બાગ-બગીચા ઘણા સારા છે. કોઈ પાંદડું પણ તોડતું નથી. સ્વચ્છતા સારી છે. આ સારો ઍરિયા છે. અમારા ઉપર સારી છાપ પડી છે. અહીં વર્ષોથી થોડા ભારતીયો પણ રહે છે તે જોવા મળે છે. તે લાઓ ભારતીય છે. ગાઇડની ફરિયાદ છે કે બીજા કરતાં લાઓ ભારતીયો વસ્તુઓને મોંઘી વેચે છે.

અમે બજારમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ. રોડ અને ફૂટપાથ સારાં છે. અમે મેકાંગ નદીના કિનારે બેઠાં છીએ. ખાવાપીવાની ઘણી લારીઓ છે. લગભગ માંસાહારી વસ્તુઓ વધુ. બૌદ્ધ ધર્મ અને માંસાહાર સાથે સાથે ચાલી શકે છે. બધે ભ્રમણ કરીને પણ અમે અહીંથી રશ્મિ રેસ્ટોરાંમાં જમવા ગયાં. મુંબઈના સિંધી ભાઈઓ રેસ્ટોરાં ચલાવે છે. ઘણી જ સરસ વાનગીઓ બનાવેલી. કપિરાજ તો 15-20 દહીંવડાં ઉડાવી ગયા. બધાંને ખૂબ આનંદ અને સંતોષ થયો. સિંધી શેઠ ચંદન મને મળવા આવ્યા અને પાસે બેઠા. તેમણે લાઓસની પ્રજાનાં વખાણ કર્યાં. બહુ સારા માણસો છે. અમે ઑફિસમાં જઈએ તો માન આપે અને તરત જ કામ કરી આપે. ભોળા અને નિખાલસ છે. અહીં લોકો ઓછું ભણેલા છે. તેથી વિદેશીઓ લૂંટે છે. આ દેશમાં પાણી પુષ્કળ છે. ત્રણ ફૂટ ખોદો એટલે પાણી નીકળે. ચંદનનું કહેવું છે કે અહીં એક જૂનું શિવાલય મળ્યું છે. અને બીજી મૂર્તિઓ મળી છે. અહીંના સ્થાયી લોકો બહુ કામ કરતા નથી. બહારના લોકો કામ કરવા અહીં આવે છે. પાસેના દેશો વિએટનામ – થાઇલેન્ડમાંથી ઘણા લોકો કામ માટે આવજા કરે છે. સિંધી પરિવારને મળીને ઘણો આનંદ થયો. વિદાય લઈને હોટલ ઉપર આવ્યાં અને સૂઈ ગયાં.

1-7-07

26. લાઓસનાં ગામડાં

આજે તા. 8-6-07 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને હવે બહાર ભ્રમણ માટે જઈ રહ્યાં છીએ. આજે અમારે 156 કિ.મી. દૂર વાન વીઆંગ જવાનું છે. બધાં પ્રવાસીઓ હોટલ તથા વિયેનટાઈન શહેરનાં વખાણ કરે છે. લોકો પણ સારા લાગ્યા. પ્રવાસમાં રોજ નવા નવા અને જુદા જુદા અનુભવો થયા કરતા હોય છે. ઘણી વાર સારા તો ઘણી વાર માઠા. તેનું નામ તો જીવન છે. કપિરાજના ડ્રામા અને બાદશાહની કોમેડી ચાલતી રહે છે. કપિરાજનું કથન છે કે મારા ડ્રામાની ફી બે ડોલર રાખીએ. ડાંખરા એક ડોલર કરવા માગે છે. જ્યારે ગજેરા સામેથી ડોલર લેવા માગે છે. રકઝક ચાલે છે.

લાઓસ આવતાં પહેલાં તેની જે છાપ હતી તે સુધરી રહી છે. અપેક્ષાકૃત ધાર્યા કરતાં દેશ સારો લાગે છે. રસ્તામાં પોલીસ ચેકિંગ થયું. અહીં હવે મોટરસાઈકલો ચાલવા માંડી છે. મોટા ભાગે બધી ચીનની બનાવટની હોય છે. પણ વધુમાં વધુ 300 C.C. સુધીની જ મોટરસાઈકલો ચલાવવાની સ્વીકૃતિ છે. હા, પોલીસ 500 C.C.ની મોટરસાઈકલ ચલાવી શકે છે લાંચરુશવત છે. પણ બહુ વધારે નથી. અમે એક ગામડાની માર્કેટ આગળ ઊભાં રહ્યાં. વસ્તુઓ ખુલ્લા બજાર જેવી બજારોમાં મળે છે. બારગેઈન ડબલ જેવું ચાલે છે. મોટા ભાગે બહેનો જ દુકાનો ચલાવે છે. સારી વાત એ છે કે તમે ગમે તેટલા ઓછા ભાવમાં વસ્તુ માગો તોપણ કોઈ ચિડાતું નથી. હસતાં હસતાં ના પાડે. માનો કે એક વસ્તુના 100 ડોલર કે બાટ કદા અને તમે 25 કદા તોપણ કાંઈ વાંધો નહિ. હસતાં હસતાં ના પાડે. અહીં થાઈલેન્ડના બાટ કે અમેરિકન ડોલર વધુ ચાલે છે. અહીંની કરન્સી તો હજારો અને લાખોમાં ચાલે છે. એટલે તેનું પ્રચલન ઓછું છે. સૌએ થોડીઘણી ખરીદી કરી અને પાછા જ કોચમાં આવીને બેસી ગયાં. બસ ચાલી રહી છે અને ગાઈડ લટ આ દેશના ઇતિહાસની વાત કરે છે.

આ દેશની પ્રજા મૂળ તો ભારત અને ચીનથી આવેલી છે. આ દેશની જૂની રાજધાની લુવાંગ-પ્રવાંગ છે. જ્યાં અમારે બે દિવસ પછી જવાનું છે. લુવાંગ-પ્રવાંગનો અર્થ થાય છે મહાન બુદ્ધ. આ હાથીઓનો દેશ પણ કહેવાતો. અહીં હજારો હાથીઓ રહેતા હતા. ચૌદમી શતાબ્દીમાં લોન ઝાંગ નામનું રાજ્ય હતું. જેમાં થેરાવાદી બુદ્ધિસ્ટ ધર્મનું પ્રચલન શરૂ થયું હતું. ત્યારે તે રાજ્યની પ્રજા માત્ર ત્રણ લાખ હતી. પણ તેની સીમા આજના લાઓસ કરતાં વધારે મોટી હતી. 1373માં મહારાજા ફા ન્ગુમને તેના જ દીકરા સામ સેનેએ કાઢી મૂક્યો અને પોતે ગાદી ઉપર બેસી ગયો. તેણે 1416 સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના પછી 1479માં રાજા થેને ખામે રાજ પડાવી લીધું અને લામઝેન્ગ વંશ સમાપ્ત થયો. તેના પછી પોતીસારથ (બોધિસત્ત્વ) અને તેના પછી મહાન પરાક્રમી રાજા સેથાથિરાથ (સિદ્ધતીર્થ) ગાદીએ આવ્યો. આના સમયમાં લુવાંગ-પ્રવાંગથી રાજધાની વિયેનટાઈન (વ્યેન્ટ્યાન)માં ખસેડાઈ. કારણ કે વારંવારનાં યુદ્ધોમાં લુવાંગ-પ્રવાંગ (લોઆન્ગ પ્રબાન્ગ) જર્જર થઈ ગયું હતું. આના સમયમાં થાઈલેન્ડવાળા એમરોન બુદ્ધને થાઈલેન્ડ લઈ ગયા હતા.

અહીં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે બે બુદ્ધો (પ્રતિમાઓ) ભેગા થાય તો અશાન્તિ ઊભી થાય છે. એક એમરોન અને બીજા સોનાના. સોનાના બુદ્ધ જ્યાં હોય છે ત્યાં શાન્તિ હોય છે. પણ એમરોન બુદ્ધ હોય ત્યાં અશાન્તિ થાય છે. આવી માન્યતાના કારણે એમરોન બુદ્ધ થાઈલેન્ડમાં અને સોનાના બુદ્ધ લાઓસમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, જે પ્રતિમાને અમે ગઈકાલે જોઈ હતી. સિયામ સામ્રાજ્ય મોટું હતું પણ પછી તે ભાંગી પડ્યું. તેના ઘણા ટુકડા થયા. આ કમજોરીનો લાભ ફ્રેંચલોકોએ લીધો. ભારતમાં જેમ અંગ્રેજોએ રાજ કર્યું તેમ લાઓસમાં ફ્રેંચોએ રાજ કર્યું. તેમણે સિયામ અને બર્માની સાથે મેકાંગ નદીના કિનારા સુધીની લાઓસની સીમા નક્કી કરી. 1940માં જાપાન અહીં ચઢી આવ્યું અને તેણે ફ્રેંચોને કાઢીને લાઓસ ઉપર કબજો કરી લીધો. જાપાને રાજા સિસા વોંગને રાજગાદીએ બેસાડ્યો અને ફ્રેંચોથી દેશને આઝાદ કરી લીધો. પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાન હારી ગયું. તેથી ફ્રેંચો ફરી પાછા પોતાનો હક બતાવવા લાગ્યા. એવા સમયે અહીંના લોકો સામે થયા. સામ્યવાદી ચીને મદદ કરી તેથી લોકો સામ્યવાદી રંગે રંગાયા. આ યુદ્ધમાં લાઓસ કંબોડિયા અને વિયેટનામ એક થઈને ફ્રેંચો સામે લડ્યા. ચીને પાછળથી મદદ કરી. લાઓસ બે ઘંટીના પડોમાં પિસાતું રહ્યું: જાપાન અને ફ્રાંસ. જાપાનની હાર થતાં

તે તો અહીંથી જતા રહ્યા. પણ ફાંસવાળા વળી પાછા આવ્યા. તેમણે બહુ જ ખરાબ શાસન કર્યું. કારણ કે પ્રજા વીફરી હતી અને સામી થઈ હતી. પાછળ ચીનનો સાથ હતો એટલે ફાંસે નાના બાળકથી 16 વર્ષ સુધીની નવી પેઢીનો નાશ કરવા માંડ્યો. આર્થિક ક્રાન્તિ ગરીબાઈમાંથી થતી હોય છે અને રાજકીય ક્રાન્તિ અત્યાચારોમાંથી થતી હોય છે. આ દેશમાં યુવાપેઢી જ ન હોય તો ક્રાન્તિકારી મળે નહિ તે હેતુ માટે યુવા પેઢીનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું.

“વિયેટનામમાં હો. ચી. મિન્હ નામના નેતા થયા. તેમણે અમેરિકાની સામે ભારે ટક્કર લીધેલી અને અંતે અમેરિકાને વિયેટનામમાંથી ભાગવું પડ્યું હતું. એ ઇન્ડોચાઇના યુદ્ધ લાઓસ સુધી પ્રસર્યું હતું. વિયેટનામના બે ટુકડા થયા અને બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. ત્યારે અહીં 30 લાખ માણસોની આબાદી હતી. અમેરિકાએ 30 લાખ ટન દારૂગોળો અહીં ઝીંક્યો હતો. એક વ્યક્તિએ એક ટન જેટલો. જોકે એક માણસને મારવા એક કારતૂસ પર્યાપ્ત કહેવાય. પણ અહીં તો ટનબંધ દારૂગોળો અમે સહન કર્યો હતો. પણ મચક આપી ન હતી. દશ વર્ષ સુધી અમે સતત બૌદ્ધડાકામાં જીવતા રહ્યા. અંતે એ યુદ્ધ 1975માં સમાપ્ત થયું. પાથેટ લાઓ અમારા નેતા હતા તેમણે આ દેશને સ્વતંત્ર લોકશાહી દેશ જાહેર કર્યો. જે રાજા હતો તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. પણ તેને માટે મંત્રીમંડળનો સલાહકાર થવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો જે તેણે સ્વીકાર ન કર્યો. તેથી તેને કેદ કરીને દૂર મોકલી આપ્યો. જ્યાં ચાર વર્ષ પછી તેનું મરણ થયું. આ દેશે રશિયા, ચીન, પૂર્વજર્મની, ક્યૂબા વગેરે સામ્યવાદી દેશો પાસેથી મદદ લઈને આઝાદી મેળવી હોવાથી અહીં સામ્યવાદી શાસન થયું.

આ દેશોમાં અમારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, જે ચુસ્ત સામ્યવાદી થઈને પાછા આવે છે. એ સમયમાં જે લોકો અંગ્રેજી ભાષા બોલતા કે લોકો સાથે સંપર્ક રાખતા તેમને જેલમાં પૂરી દેવાતા. કંબોડિયાના પોલ પોટે તે સમયે ત્રીસેક લાખ માણસોને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખ્યા હતા. લાઓસમાં પણ સામ્યવાદી શાસન હોવાથી કશું જ મૂડીરોકાણ થયું નહિ. પરિણામે બેકારી ઘણી વધી ગઈ. અહીંના સામ્યવાદી શાસકોએ પણ મંદિરો તથા સાધુઓને મારી નાખવાની યોજના બનાવી હતી પણ અહીંની ધાર્મિક પ્રજા ભારે વીફરી એટલે તે યોજના બંધ રાખવી પડી. 1944માં ભારતની માર્ક્સ અહીંના શાસકોની પણ આંખ ઊઘડી અને વિશ્વભરના પૂંજીનિવેશની છૂટ અપાઈ. 1990 સુધી વિશ્વના પૂંજીવાદીઓએ વિશ્વાસ ન કર્યો. શાસન કડક હતું. વિદેશયાત્રા લગભગ બંધ હતી. બધાને વહેમની નજરે જોવાતા હતા. અહીંની કરન્સીની કશી કિંમત ન રહી. લાખોની નોટો છપાવા લાગી. અત્યારે પણ એક ડૉલરના અહીંના 9500 રૂપિયા મળે છે.

અમારી બસ પર્વતીય વાંકાચૂંકા માર્ગો ઉપર ચાલી રહી છે. મકાનો નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં જેવાં છે. રોડને અડીને જ મકાનો બંધાયેલાં છે. પણ ટ્રાફિકને કશી નડતર થતી નથી. નથી તો કોઈ છોકરું વચ્ચે આવતું કે નથી કોઈ માણસ વચ્ચે આવતું. 50 કિ.મી. દૂર પણ સ્કૂલ જોવા મળતી નથી. મોટાં મોટાં ઝાડનાં થડિયાં લઈ લઈને ટ્રકો આવી રહી છે. અહીંની વ્યવસ્થા સમજવા જેવી છે. બપોર થઈ ગયો છે. એટલે એક હોટલમાં બધાં પૂરી-શાક જમવા બેઠાં. આ પૂરીશાક કાલે સિંધી ભાઈઓ પહોંચાડી ગયા હતા. બધું સારું રહ્યું. લાઓસનું સંગીત ભારતના સંગીતના જેવું જ લાગે છે. સંગીતકારોએ અહીંની ધૂનો શીખવા જેવી છે. પહેલાં કેટલાક સંગીતકારો બલૂચિસ્તાનથી ઇજિપ્ત સુધીના સંગીતની શોધખોળ કરતા. હવે કોઈ અહીં લાઓસ આવે અને અહીંની ધૂનોને ભારતીય રૂપ આપે તો લોકોને ગમે તેવી ધૂનો છે. સંસ્કૃતિ પોતાનાં મૂળ છોડતી નથી. આટલાં વર્ષો પછી પણ અહીંની પ્રજા ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંગીત પકડી રહી છે. જમીને અમે વિદાય થયાં. હોટલવાળો ખુશખુશાલ હતો. ફરી પાછાં બસમાં ગોઠવાયાં.

બાદશાહની કોમેડી શરૂ થઈ: પતિદેવ ધાર્યા કરતાં વહેલા ઘરે પહોંચ્યા. પત્નીએ રસોઈ કરી ન હતી. એટલે ખિજાયા. પત્નીએ બહુ ઝડપથી કડક બોલીને જવાબ આપ્યો અને પતિદેવનું સમાધાન થઈ ગયું. બીજી તરફ તેમના ચિરંજીવી પાસે શો કરાવવો છે પણ ભાવ નક્કી થઈ શકતા નથી. ડાંખરા અને હું કપિરાજના પક્ષમાં છીએ. ગજેરા વિરુદ્ધમાં છે. અંતે કપિરાજે ગજેરાને ઓફર કરી કે જો તમે મારા જેવો શો કરી બતાવો તો પાંચ ડૉલરની ટિકિટ આપીએ. ગજેરા ઢીલા થઈ ગયા. કારણ કે કપિરાજના શો તો ભલભલા પ્રૌઢ કલાકારો પણ જલદી ન કરી શકે તેવા હોય છે. કપિરાજનો શો ચાલુ થઈ ગયો. હવે અત્યારે રડવાનો શો ચાલે છે. ખરેખર લાગે કે કાંઈક થયું છે. બધાંએ તાલીઓ વગાડી. હવે ભિખારીનો શો ચાલી રહ્યો છે. એવી કરુણ ભાષામાં બોલે છે કે “મેરે બચ્ચેને ચાર દિનસે કુછ ખાયા નહિ હૈ, અલ્લા કે નામ પર કુછ દે દો.” મારો કટોરો લઈને ફરે છે. બાદશાહને ચિંતા છે કે પછી મોટો થઈને આ કટોરો ન

ફેરવે તો સારું. મેં કહ્યું કે ચિંતા ન કરો. યાત્રા પૂરી થશે એટલે હું કટોરો પાછો લઈ લઈશ. બાદશાહ હસે છે. લોકો કટોરામાં કાંઈનું કાંઈ નાખે છે. ગમ્મત ચાલે છે.

અહીં વર્ણવ્યવસ્થા નથી. પ્રજામાં જે ભેદ છે તે આર્થિક કક્ષાનો ભેદ છે. આમ જાતિગત ત્રણ ભેદ છે. એક પર્વતોમાં રહેનારી ઊજળી પ્રજા, બીજી સમતળ ભૂમિ ઉપર રહેનારી થોડી બ્રાઉન પ્રજા અને ત્રીજી છેક નીચે રહેનારી. આપણને ઓળખ ન પડે પણ અહીંના લોકો એકબીજાને ઓળખી શકે છે. પર્વતીય પ્રજા ચાઈનીઝ મૂળની છે. નદીકિનારાના ભારતીય-કંબોડિયન છે. ત્રીજા વિયેતનામ તરફના છે. ચંપાજાતિના લોકો અહીં તથા થાઈલેન્ડ બન્નેમાં રહે છે. આ ચંપાજાતિ ભારતીય મૂળની છે. આ દેશમાં જંગલ પુષ્કળ છે. પહેલાં 49% જમીનમાં જંગલ હતું. હવે 43%માં જંગલ છે. પણ જ્યાં ત્યાં ગીચ જંગલ છે. તોલિંગ વૃક્ષોનાં થડિયાં વિશ્વભરમાં મોકલવામાં આવે છે. ઇમારતી લાકડું મોટી સંપત્તિ છે.

નવાઈ લાગે તેવો એક કાર્યક્રમ સરકારે ચાલુ કર્યો છે. પર્વતીય પછાત પ્રજાને નીચે લાવવાની અને તેમને ઉત્તમ માનવ બનાવવાનું શિક્ષણ આપવાનું. કારણ કે પર્વતીય વસ્તી અપેક્ષાકૃત સંપર્કના અભાવે પછાત છે. સારા સભ્ય માણસો બનાવવાનો કાર્યક્રમ ચાલે છે. ભારતમાં પણ આવા કાર્યક્રમની જરૂર છે. પણ કયા લોકોને ક્યાં લઈ જવા તે નિર્ણય કરવો કઠિન છે. ખરેખર તો ભારતની પ્રજાને સારી બનાવતાં પહેલાં નેતાઓને સારા બનાવવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવા જેવો ખરો. ઉપરથી નીચે લાવેલા માણસોને પાંચ હેક્ટર જમીન અપાય છે. જેમાં તે પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે. સામ્યવાદના કારણે અહીં સ્થળાંતર ન કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. હા, જો મેઘાબહેન અહીં આવે તો આ પ્રશ્ન ઊભો થાય ખરો. અમારામાંથી એક ભાઈએ કહ્યું કે મેઘાબહેનને તો રાષ્ટ્રપતિ પદની ચૂંટણીમાં ઊભાં રાખવાનાં છે. કારણ કે હવે ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિ કોઈ મહિલા હોવાં જરૂરી છે. તરત જ બીજા એક ભાઈએ કહ્યું કે તો તો પદ્મશ્રી એવોર્ડ વિજેતા તિસ્તાબહેન વધુ યોગ્ય સાબિત થાય. જે બહેન પદ્મશ્રી થઈ શકે છે તે રાષ્ટ્રપતિ કેમ ન થાય? આમ જોઈએ તો અત્યારે મંત્રીમંડળમાં ઘણા લોકો મહિલા જેવા જ ગુણો ધરાવે છે. એટલે મહિલાઓ ઉપર મહિલા રાષ્ટ્રપતિ કદાચ સફળ ન પણ થાય. જુઓ હવે શું થાય છે?

બસ દોડી રહી છે. મકાનોની રચના સમજવા જેવી છે. લાકડું તો અહીં પુષ્કળ છે. ચાર થાંભલા ઊભા કરીને આઠેક ફૂટે છત બનાવવાની. નીચે ખુલ્લું રહે. લાકડાની છત ઉપર એકાદ ઓરડો બહુ થઈ ગયો. તેની દીવાલો જાડી સાદડીથી ઢાંકી દેવાની. વાંસ ઘણો થાય છે. એટલે સાદડીઓ ઘણી બને છે. બારીબારણાં પણ સાદડીનાં. લો ત્યારે, મકાન તૈયાર થઈ ગયું. ઉપર – છાપરા ઉપર પતરાં નાખવાનાં અથવા પછી ઘાસથી ઢાંકી દેવાનું. પ્રજા જેમજેમ સાદું જીવન જીવતી થાય તેમતેમ તે ગરીબ થતી જાય. કારણ કે બજારમાં તેના દ્વારા ખાસ કાંઈ ખરીદાય નહિ. સાદાઈ અને ગરીબાઈ બન્ને સગી બહેનો છે. પ્રજાને રોજીઓ તો સમૃદ્ધિ અને વૈભવી જીવનમાંથી મળતી હોય છે. અહીં હોર્ન મારવાનો રિવાજ છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ વેલકમનાં બોર્ડ આવે છે. પણ ત્યાં હાથ જોડેલી સંજ્ઞા જરૂર હોય છે. આ લોકો આપણા કરતાં પણ વધુ નમ્રતાથી હાથ જોડે છે. એક પર્વતીય નદી આવી. નદી ઉપર ચેકડેમ બાંધેલો છે. ડાંખરાએ મથુરભાઈ સવાણીને યાદ કર્યા. શું મથુરભાઈ અહીં પણ પહોંચી ગયા છે કે શું? લાઓસ પાસે પુષ્કળ પાણી છે. પુષ્કળ વીજળી છે. પણ ઉદ્યોગો નથી. પાણી પુષ્કળ હોવાથી મત્સ્ય ઉદ્યોગ પણ વધારે છે અને તેનો આહાર પણ વધારે છે. મુખ્ય આહાર જ માછલી છે. લોકો ગરીબ છે પણ બધાંની ચામડી ચળકતી – રૂપાળી છે. કોઈ ફિક્કું માણસ દેખાતું નથી. કદાચ અપોષણનો પ્રશ્ન નહિ હોય. એક મોટું શહેર આવ્યું. અમારે ચા-પાણી માટે બસ ઊભી રાખવી હતી. પણ બધી દુકાનોએ ઢગલાબંધ માછલીઓ લટકતી હોવાથી ઊભી ન રાખી.

અત્યાર સુધીમાં અમે એક પણ ફેક્ટરી જોઈ ન હતી. હવે અહીં પહેલી વાર એક ફેક્ટરી દેખાવા લાગી છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે ચીનની મદદથી આ સિમેન્ટ ફેક્ટરી બની છે. આ ફેક્ટરી થયા પછી અહીં ઘણા લોકોને રોજી મળવા લાગી છે. આ ફેક્ટરી થઈ તેના પહેલાં અહીં બધે વાંસનાં ઝૂંપડાં જ હતાં, પણ હવે ઘણાં પાકાં મકાનો થવા લાગ્યાં છે. કારણ કે લોકોનો જીવનસ્તર ઊંચો થવા લાગ્યો છે. પ્રજાજીવનના ઉચ્ચ સ્તર માટે ઔદ્યોગિકીકરણ બહુ જ જરૂરી છે. સામ્યવાદી રાજ્યવ્યવસ્થામાં મૂડીરોકાણ થતું નથી એટલે ઉદ્યોગો થતા નથી જેથી પ્રજાનો જીવનસ્તર નીચો રહે છે. અમારી જમણી બાજુ અમેરિકાનો ઍરવેઝ હતો. અહીંથી વિમાનો ઊડી ઊડીને

બોમ્બમારો કરવા જતાં. હવે નથી. ગાઇડનું કહેવું છે કે ફેક્ટરી થયા પછી આ પહેલું પાકું મકાન થયું હતું, જે અમે જોઈ રહ્યાં હતાં. અહીં કોઈ પાકાં મકાનો હતાં જ નહિ. હવે થઈ રહ્યાં છે.

અત્યારે બપોરના બે વાગ્યા છે. અમે અમારી હોટલ ઉપર આવી ગયાં. અહીં બે કલાક આરામ કરીને ફરી પાછાં અમારે એક નાની નદીમાં નૌકાવિહાર કરવાનો છે.

2-7-07

નાનસોંગ નદીમાં વિહાર

અમે વિચેનટાઈનથી પર્વતીય માર્ગે ચાલીને વાન વિઆંગ પહોંચી ગયા છીએ. હવે અમારે અહીંની નાનસોંગ નદીમાં નાની નાની નાવોમાં વિહાર કરવાનો છે. સામાન્ય નૌકાવિહાર કરતાં આ જરા જુદી પ્રકારનો નૌકાવિહાર છે. લગભગ એક જ થડિયામાંથી કોતરીને બનાવેલી આ પાતળી નૌકા છે. નદી છીછરી છે. એટલે મોટી નૌકાઓ ચાલી ન શકે. આ પાતળી લાંબી નૌકામાં માત્ર બે જ માણસો બેસી શકે છે. તેનું તળિયું સપાટ છે. બે માણસના બેસવા પછી પાણીથી તે માંડ ચારેક ઇંચ ઊંચી રહે છે. એક ખલાસી એન્જિનથી તેને ચલાવે છે. અમારે સામા પ્રવાહે અડધો પોણો કલાક જવાનું છે. પછી પાછા વળવાનું છે. આ વાન વિઆંગમાં આ નદીનું જ મહત્ત્વ છે. પાણી થોડું છે. ઘણી જગ્યાએ લોકો પગે ચાલીને નદી પાર કરી શકે છે. પાણી પણ એકદમ સ્વચ્છ છે. જરાય ગંદું નથી. તેનું મુખ્ય કારણ અહીં નદીને ધાર્મિક રૂપ અપાયું નથી. ભારતની માફક જો અહીં પણ નદીને ધાર્મિકરૂપ અપાયું હોત તો આ નદી આટલી સ્વચ્છ ન રહી શકી હોત. આપણે સામગ્રીઓ સાથે પૂજા કરીએ છીએ. આ સામગ્રીથી મંદિરો-નદીઓ વગેરે દૂષિત થાય છે.

હું કાશીમાં રહેતો ત્યારે એક વૃદ્ધ બ્રહ્મચારીજી અમુક દિવસોમાં ગંગાજીમાં સવામણ દૂધ ચઢાવતા. તે પોતે આંધળા હતા એટલે અમને વિદ્યાર્થીઓને દૂધ ચઢાવવા મોકલતા (હું ન જતો). વિદ્યાર્થીઓ હરગંગે બોલીને બધું દૂધ ગંગાજીમાં પધરાવી દેતા. મારું હૃદય કકળી ઊઠતું. એક બે વાર મેં વિરોધ પણ કરેલો પણ બ્રહ્મચારીજી રૂઢિવાદી હતા. મને નાસ્તિક માનીને દૂર રાખતા. પછી ગણેશ ચતુર્થીના દિવસે તો સવા લાખ લાડુ ચડાવી દેતા. ભક્તો અહોભાવથી જોઈ રહેતા. આમ સામગ્રીથી પૂજા થવાના કારણે આપણી નદીઓ દૂષિત થઈ જાય છે. વળી મડદાં, હાડકાં, ફૂલો વગેરે તો જુદું. ત્યારે ગંગા કિનારે કોઈ જ ટોઈલેટની વ્યવસ્થા ન હતી. ભક્તો ત્યાં જ એકી-બેકી કરતા અને મળ-મૂત્રની ધારાઓ છોક ગંગાજી સુધી પહોંચતી. ઘણા વિદેશીઓ ફોટોગ્રાફી પણ કરતા. અહીં લાઓસમાં એટલું સારું છે કે નદીનું ધાર્મિક રૂપ નથી.

અમે બધાં બબ્બેની સંખ્યામાં ગોઠવાયાં અને વિદાય થયાં. અમારી જમણી બાજુ ઘણીબધી હોટલો, ગેસ્ટ હાઉસ વગેરે છે પણ એકેની ગટર નદીમાં આવતી નથી. એટલે નદી સ્વચ્છ છે. પણ અમારી ડાબી બાજુનું દૃશ્ય જુદું જ છે. જ્યાં જ્યાં નદીમાં ઊંડાણ છે ત્યાં ત્યાં કિનારા ઉપર એક પ્લેટફોર્મ બન્યું છે. ત્યાં પચાસેક ફૂટ લાંબું એક લાકડું નદી તરફ ત્રાંસું કરીને રોપેલું છે. તેના છેડે મજબૂત દોરડું બાંધેલું છે. સાહસિકો તે દોરડાના ઠેકાને પકડીને જોરથી દોડભર્યો કૂદકો લગાવે છે. લગભગ 50થી 100 ફૂટ દૂર સુધી પેલું દોરડું પેલા સાહસિકને લઈ જાય છે. બેચાર વાર આમતેમ ઝૂલે છે અને પછી પેલો નદીમાં કૂદી પડે છે. દોરડું પાછું ખેંચી લેવાય છે. અને જેનો નંબર હોય તે બીજો માણસ ફરી પાછો જંપ લગાવે છે. વાન વિઆંગનું આ જ આકર્ષણ છે. આવાં કેટલાંય પ્લેટફોર્મો અમે ચાલુ નાવે જોયાં. કૂદનારાં શતપ્રતિશત ગોરા લોકો હતા. એકે બિન ગોરો માણસ નહોતો. કારણ કે આમ કૂદકો મારવાના પણ પૈસા આપવા પડતા હતા અને આવું સાહસ કરીને કોણ હાથપગ તોડવાનું જોખમ ઉઠાવે? કોઈ કોઈ વાર તો અમે જોયું કે પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને મળીને સાથે કૂદકો લગાવે છે. ગોરી સ્ત્રીઓ પણ બહુ સાહસી હોય છે. બન્નેએ નામ માત્રનાં કપડાં પહેર્યાં હોય છે. પણ કોઈને કશા વિકાર થતા દેખાતા નથી. બન્ને એકબીજાને બાથ ભરીને ટિંગાતાં હોય છે. ઝૂલાની માફક ઝોલાં ખાતાં હોય છે અને પછી વારાફરતી નીચે નદીમાં કૂદી પડતાં હોય છે. કુદરતી આવેગોને કઠોર નિયમોથી દબાવીને કોઈ સંયમી ન થઈ શકે. આવેગોના પ્રહારને કુદરતસહજ વળવા નથી દેવાતા અને તેને દબાવવા તેના ઉપર પ્રહાર કરનારા ઉપર આવેગો પ્રતિપ્રહાર કરતા હોય છે. જે લોકો આવેગોના પ્રતિપ્રહારના શિકાર બન્યા હોય છે તે આટલા સ્વસ્થ તંદુરસ્ત અને તેજસ્વી નથી હોતા. બેસી ગયેલાં ડાયાં, ઊંડી આંખો, પીચકી ગયેલા ગાલ અને ફિક્કી ચામડી બતાવે છે કે આવેગોના પ્રતિપ્રહારે તેમની કેટલી દુર્દશા કરી મૂકી છે. ભારતના કુદરતવિરોધી જીવન જીવનારા નિગ્રહવાદીઓને કોણ સમજાવે કે તમે ખોટા માર્ગે ચઢી ગયા છો. આ જુઓ, આ કપલોને, કેટલાં સાહસી, કેટલાં સ્વસ્થ, અને કેટલાં તેજસ્વી છે? અમે કેટલાંય કપલોને આવી રીતે કૂદકો મારતાં જોયાં. નદીમાં પણ જ્યાં પાણીનું ઊંડાણ હોય ત્યાં મોટી મોટી ટ્યૂબોમાં હવા ભરીને તેને પકડીને 1-2-3-4 માણસો સાથે નહાતાં હોય. સ્ત્રી-પુરુષો બન્ને હોય. કશો વિકાર નહિ. મોજમસ્તી કરતાં હોય. જેમને ઘરમાં આવેગો અને લાગણીઓનું

શમન કરવાનું નથી મળતું તે બિચારાં મોકો જોઈને જાહેર માર્ગો ઉપર કે સ્થાનો ઉપર આવેગોને તૃપ્ત કરી લેવા ફાંફાં મારતાં હોય છે. બિચારાં ક્યાં જાય? જેમ કુદરતી હાજતે લોકો ગમે ત્યાં બેસી જાય છે તેમ આ પણ કુદરતી હાજત જ કહેવાય. અહીં છેડતી કે બળાત્કારનું નામ નથી. કારણ કે આવેગોનું દમન પણ નથી. જેટલું દમન વધારે તેટલી જ અવ્યવસ્થા વધારે. વીફરેલા આવેગો બધી પાળો તોડી નાખતા હોય છે. અમે પોણો કલાક સુધી આગળ ને આગળ વધતા ગયા. હવે સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો છે. બધી નાવો (17 નાવો) પાછી ફરી. પેલાં તો હજી પણ નાહી રહ્યાં હતાં, તેમના માટે આ સર્વોચ્ચ ‘એન્જોય’ હતું. મેં જોયું કે જગદીશભાઈની નાવ અટકી પડી છે. એન્જીન બંધ થઈ ગયું છે. પણ અમારાથી કશી મદદ કરી શકાય તેમ નહોતું. જો નાવમાં ઊભા થાવ તો બેલેન્સ બગડી જાય અને નાવ ઊંધી વળી જાય. જોકે નીચે ડુબાય તેટલું પાણી ન હતું. એટલે અમે તેમની નાવને ચક્કર લગાવીને આગળ નીકળી ગયા. પાછા હતા ત્યાં આવ્યા. બધાં અમારી રાહ જોતાં હતાં. ત્યાંથી એક સ્પેશિયલ નાવ તૈયાર કરીને મોકલી. પેલી નાવ તો હાથનાં હલેસાં લગાવીને આવતી હતી પણ તેને આવતાં કદાચ 2-3 કલાક થઈ જાય. જોકે નદીનો પ્રવાહ અનુકૂળ હતો. થોડી જ વારમાં મોકલેલી નાવ જગદીશભાઈ તથા કાન્તાબહેનને લઈને આવી પહોંચી. બધાંને આનંદ થઈ ગયો. ઢાળ ચઢીને બધાં ઉપર આવ્યાં. બન્ને તરફ દુકાનો છે. કોઈ એક અક્ષર પણ અંગ્રેજી જાણતા નથી. કેલક્યુલેટરથી કામ ચાલે છે. બધાં હોટલમાં ગયાં અને ભારતીય શાકાહારી ભોજન જમ્યાં. હોટલમાલિક કેરાલાના મુસ્લિમ ભાઈ હતા. આ દેશમાં વિદેશી માણસ કામધંધો કરી શકતો નથી પણ આ મુસ્લિમો અહીં આવીને અહીંની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરે છે અને તેના નામે કામધંધો કરે છે. પછી નાગરિક પણ થઈ જાય છે. આપણે આવું કરી શકતા નથી. કોઈને જમવાની મજા ન આવી. પાછાં બધાં હોટલમાં આવ્યાં અને ધર્મચર્ચા કરી.

2-7-07

28. પર્વતીય રસ્તામાં

અમારે એક ગુફા જોવા જવાનું છે. અમે બસમાં ચાલી નીકળ્યાં. અમે ગુફાના પ્રથમ પગથિયા આગળ પહોંચી ગયાં છીએ. બસને દૂર ઊભી રાખવી પડી છે. કારણ કે અહીં સુધી રસ્તો નથી. 157 પગથિયાં ચઢવાનાં હોવાથી મેં તથા બીજાં કેટલાંક ભાઈબહેનોએ ઉપર જવાનું માંડી વાળ્યું અને નીચે બાંકડા ઉપર જ બેસી ગયા. ગાઢ જંગલ છે અને એક સુંદર ઝરણું કલકલ કરતું વહી રહ્યું છે. વાતાવરણ એકદમ ખુશનુમા છે. બે યુવાનો ઔરગન લઈને જંગલમાં શિકાર કરવા જઈ રહ્યા છે. બીજાં કેટલાંક છોકરાં રમી રહ્યાં છે. તેમને પ્રસાદ આપ્યો. બધાં ખુશખુશ થઈ ગયાં. કાચા રસ્તેથી અમે હવે પાકા રસ્તે પહોંચી ગયાં છીએ. આજના અમારા પ્રવાસમાં એક કાશી નામનું નગર પણ આવવાનું છે. મેં ગાઈડને સમજાવ્યું કે અમારે ત્યાં પણ પ્રાચીન નગરી કાશી છે, જેની નજીકમાં જ સારનાથમાં બુદ્ધે પ્રથમ પ્રવચન કર્યું હતું.

રસ્તામાં ઘણી ગાયો જોવા મળે છે પણ તે બધી બહુ જ નાની, દૂબળી અને દૂધ વિનાની લાગે છે. અહીંના બૌદ્ધો ગૌમાંસ પણ ખાય છે. નાના કિશોરોને દીક્ષા આપીને સાધુ બનાવી દેવાની પ્રથા સામાન્ય છે. એક આવો જ બાળસાધુ આવી રહ્યો છે. ચારે તરફ લીલાછમ પર્વતો છે. અમને અહીંના ડ્રાઇવિંગ વિશે કશી ચિંતા રહેતી નથી. કદી કોઈને ઝઘડતા જોયા નથી કે અકસ્માત થયેલો જોયો નથી. એક સાંકડા પુલના બન્ને છેડે અમારી તથા સામેથી આવતી બીજી બસ આવી ગઈ. તરત જ બન્ને બસો ઊભી રહી ગઈ. પછી કશી જ રકઝક વિના એક પછી એક બસ પસાર થઈ ગઈ. કેટલું સરસ કહેવાય! જો ખરેખર આપણે મહાન હોઈએ તો વાતવાતમાં કેમ લડી પડીએ છીએ? આ લોકો પછાત હોવા છતાં ઝઘડા કેમ નથી કરતા?

અમે એક બૌદ્ધ મંદિરે પહોંચી ગયાં છીએ. સાધુ નિવાસમાં કેટલાક નાના યુવાનો ધમાચકડી કરતા હતા. અમને જોઈને તેઓ શાન્ત થઈ ગયા અને ડાહ્યાડમરા થઈને મળવા આવ્યા. આ છોકરાઓ-નું બચપણ પડાવી લેવાયું છે. આ ઉમ્મરમાં તે ધિંગામસ્તી કરે તે સ્વાભાવિક છે. પણ હવે તેમને ધ્યાન-ધારણામાં લગાવી દેવાયા છે.

મંદિરની ચારે તરફ દીવાલો ઉપર ચિત્રો દોરેલાં છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે જ્યારે રાજાને ખબર પડી કે પ્રજા ભણેલી નથી એટલે જ મહત્ત્વના ઉપદેશો અને કાયદા હતા તેની સમજણ ચિત્રો દ્વારા આપવાની આ વ્યવસ્થા કરી હતી. ચિત્રોમાં સ્વર્ગ-નરકનાં રૂપ બતાવ્યાં હતાં. સ્વર્ગમાં કોણ કોણ જાય છે તે બતાવ્યું તથા નરકમાં કોણ કોણ જાય છે તે પણ બતાવ્યું છે. ચિત્રો પ્રભાવશાળી દોરાયાં છે. ખાસ કરીને નરકમાં જનારા માણસોને મળનારી સજાનાં ચિત્રો તો રોમ ઊભાં કરી દે તેવાં છે. આવાં ચિત્રો અને આવા ઉપદેશોથી પ્રજા પાપ કરતાં ડરે છે અને તેથી સમાજ વધારે સારો રહે છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ અમને ભારતીય હોવાના કારણે અહોભાવથી જોઈ રહ્યો છે. કિશોર સાધુઓને એક એક ડોલર આપીને રાજી કર્યા. અમે વિદાય થયાં. અહીં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડાં છે. મોટાં મોટાં થડિયાં ભરીને કેટલીયે વિશેષ ટૂકો આવી રહી છે. રોડને અડીને જ નાનાં નાનાં મકાનો છે. લ્યો ત્યારે, અમે કાશી પહોંચી ગયાં. રસ્તામાં એક ગુજરી ભરાયેલી જોઈ. બસ ઊભી રહી અને બધાએ ખૂબ ખરીદી કરી. બધો વ્યાપાર છોકરીઓ જ કરે છે. ભાગ્યે જ કોઈ પુરુષ દુકાન ચલાવતો જોવા મળે.

એક જગ્યાએ બસ ઊભી રાખી બાદશાહ અને સાથીઓએ ખીચડી અને ગલકાનું શાક બનાવ્યું. બધાં ખૂબ પ્રેમથી જમ્યાં. વનભોજન થયું. જમીને બધાં પાછાં બસમાં બેઠાં અને ચાલતાં થયાં. મારો અનુભવ છે કે નદી કિનારે અને બહુ લીલોતરીમાં વસનારી પ્રજા મોટા ભાગે ગરીબ હોય છે. તાઈવાનમાં બધું જ મોટું હતું જ્યારે અહીં બધું જ નાનું નાનું છે. બટાકાં, રીંગણાં, ડુંગળી-લસણ બધું જ નાનું છે. પેલા દેશમાં ખેતીની સાથે વિજ્ઞાન હતું; અહીં હજી વિજ્ઞાન આવ્યું નથી. અત્યારે ખેતરોમાં સારી મકાઈ ઊગેલી છે. બધાં ગામડાંમાં નાનાં નાનાં છોકરાં (૩થી 5 વર્ષનાં) ટોળાબંધ હોય છે, પણ કોઈ ટ્રાફિકને અડચણરૂપ થતાં નથી. ખબર પડી કે તેમનાં મા-બાપ ખેતી-ધંધો કરવા ગયાં છે એટલે આ બધાં ભેગાં થઈને રમે છે. શાકભાજીની ઘણી દુકાનો આવે છે. શાકભાજી જુએ એટલે બાદશાહ રાજી રાજી થઈ જાય.

કહે કે બસ ઊભી રાખોને, લઈ આવું. મેં કહ્યું કે પણ બનાવશો ક્યાં? તો કહે કે ન બનાવવાનું હોય તોપણ સામે પડ્યાં હોય તો જોઈને તો રાજી થવાય. અહીંની પ્રજા રૂપાળી છે. પણ થોડી ઠીંગણી પણ છે. આ રસ્તો પર્વતીય છે. પણ સારો છે. કોઈ ખાડા-ખૈયા નથી. રસ્તો અને પર્વતની વચ્ચે મોટી પાકી નીક એવી રીતે કરી છે કે પર્વતનું પાણી રોડ ઉપર ન આવે, સીધું નીકમાં થઈને વહી જાય. આપણે પણ પર્વતીય માર્ગો ઉપર આવું કરવાની જરૂર છે.

અમે એક ગુફા જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. આ ગુફામાં ઇન્ડોચાઈના વોર વખતે પ્રજા રક્ષણ માટે આવી જતી. અહીં પુષ્કળ બોમ્બવર્ષા થઈ હતી પણ આ ગુફાના કારણે લોકો બચી જતા. પ્રવેશદ્વાર પાસે જ બુદ્ધની ભવ્ય પ્રતિમા સ્થાપિત છે. આ ગુફામાં જ યુદ્ધ વખતે હોસ્પિટલ પણ શરૂ કરેલી. ગુફા બે કિલોમીટર ઊંડી છે. તે સમયની ઘણી વસ્તુઓ હજી પણ પડી છે. આપણે ભારતીયોએ આમાંનું કશું જોયું નથી. પ્રજા યુદ્ધની થપાટો ખાઈને બળવાન બનતી હોય છે. તરત જ નમતું જોખી દેનાર ગુલામ થતા હોય છે. એ યુદ્ધ વખતે જે બોમ્બ ફેંકાયેલા તેના ખાડા હજી પણ દેખાય છે. અહીંની પ્રજા નેપાળીઓ જેવી લાગે છે. જાણે કે તમે નેપાળમાં ફરી રહ્યા હોવ તેવું લાગે છે. પ્રજા સારી છે. યુવાન છોકરીઓ લુંગી, સ્કર્ટ અને માથે હેટ પહેરે છે. દુપટ્ટો કોઈ ઓઢતું નથી. અત્યાર સુધી મને ક્યાંય કશું વલ્ગરપણું દેખાયું નથી. પ્રજા ગરીબ છે પણ ભિખારી નથી. કોઈ ભીખ નથી માગતું. પ્રજા સારી લાગે છે. કોઈ છેતરતું નથી. નિખાલસ છે. હા, ભાવતાલ થયા કરે છે. સાંજે અમે અમારા સ્થળે પહોંચી ગયાં. રાતરોકાણ કર્યું.

3-7-07

લુવાંગ-પ્રવાંગ જૂનું હેરિટેજ – જાર

આજે તા. 10-6-07 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કર્યો અને વિદાય થયાં. થોડે જ દૂર આવેલા એક હેરિટેજ સ્થળે જાર જોવા જવાનું છે. જે દેશોમાં યુદ્ધ થયાં હોય છે ત્યાં યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થઈ જતા હોય છે. અહીં મોટો પ્રશ્ન સુરંગો બિછાવેલી તેનો છે. યુદ્ધ વખતે અહીં હજારો સુરંગો બિછાવેલી, જે કાઢ્યા વિના જ અમેરિકાને જતું રહેવું પડેલું. તે સુરંગો અવારનવાર અહીંના માણસોનો ભોગ લે છે. જોકે અહીંની પ્રજાએ ભારે મહેનત કરીને ઘણી સુરંગો કાઢી લીધી છે તોપણ હજી પૂરી નીકળી નથી. અમારે એવા ક્ષેત્રમાં જવાનું છે. થોડી જ વારમાં અમે તો પહોંચી ગયાં. સ્થળ કાચા રસ્તા ઉપર છે. ઊબડખાબડ પથરાળ જગ્યા પાર કરીને અમે તો છેક ટેકરાની ઉપર પહોંચ્યાં. અહીં સમજી ન શકાય તેવા સેંકડો જાર છે. જાર એટલે કે મોટી મોટી કોઠીઓ – ગઢાં છે. સેંકડો એકર જમીન સૂમસામ – નિર્જન પડી છે. અમે ઉપર ગયા ત્યારે ચારેક સ્ત્રી-પુરુષો ન સમજાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓએ મેકઅપ કરીને પોતાનું સૌંદર્ય વધારી દીધું હતું. પુરુષો પાસે વીડિયો કેમેરા હતા. અમને જોઈને તેમણે ઝટઝટ કપડાં ઠીક કરી લીધાં. પૂછતાં ખબર પડી કે તેઓ કલાકારો હતા અને કોઈ ખાસ પ્રકારની ફિલ્મ ઉતારતા હતા. અમારામાં જેને ઇતિહાસમાં રસ નહોતો તેમણે તેમનામાં રસ લેવા માંડ્યો. ફોટા પડાવ્યા. અમે થોડે દૂર ગાઈડ સાથે આ જાર વિશે વાતો કરતા રહ્યા.

આ પ્રદેશમાં વિયેટનામી લોકો વધુ રહે છે. જેમ બાંગ્લાદેશીઓ આજુબાજુના દેશોમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ વિયેટનામીઓ પણ ફેલાઈ જાય છે. તેઓ મહેનતુ હોય છે. ઓછો પગાર લે છે. ઓછું ખાય છે અને વધુ કામ કરે છે. આવી ખડતલ પ્રજા કોને ન ગમે? ઇન્ડોચાઈના યુદ્ધ વખતે અહીં સખત બૌદ્ધમારો થતો રહેતો. સામ્યવાદી શાસનથી બચાવવા અમેરિકાએ લાઓસવાસીઓને પ્રશિક્ષણ આપેલું. આ સામે દેખાય તે ઓરવેઝ હતો ત્યાંથી વિમાનો ઊડતાં અને બૌદ્ધવર્ષા કરી આવતાં. લાઓસી યુવાનોને વિમાન ચલાવતાં તથા બૌદ્ધવર્ષા કરવાની ટ્રેનિંગ આપેલી પણ કેટલાક દેશી પાઈલોટોએ અમેરિકન વિમાનથી અમેરિકનો ઉપર જ બૌદ્ધવર્ષા કરેલી. અમેરિકા ચાહતું હતું કે આ દેશોમાં સામ્યવાદીઓનો પ્રચાર-પસાર અટકી જાય. જો અમેરિકા આ યુદ્ધમાં ન સંડોવાયું હોત તો સામ્યવાદીઓ પૂરા ક્ષેત્રમાં – જેમાં ભારત પણ આવી ગયું – છવાઈ ગયા હોત. એક સમય હતો જ્યારે લાલ વાવટો વિશ્વ ઉપર ફેલાઈ જવા ધસમસી રહ્યો હતો. તેની આંધીને રોકવા અમેરિકા જેવા દેશો આડા આવ્યા. જોકે વિયેટનામ યુદ્ધમાં તો અમેરિકા સફળ ન થયું પણ તેનાથી સામ્યવાદીઓનો વેગ અટકી ગયો. તે સમયની તુલનામાં હવે સામ્યવાદી પ્રશ્ન હળવો થઈ ગયો છે. માત્ર અમેરિકાના અવરોધથી જ નહિ, પણ આ પદ્ધતિથી દેશ અને પ્રજા કંગાળ થઈ જાય છે તેવા રશિયા વગેરેના અનુભવોથી તેનાં વળતાં પાણી થઈ ગયાં છે. હવે લાલ વાવટો તો લગભગ શાન્ત થઈ ગયો છે. પણ હવે લીલો વાવટો વિશ્વ માટે પ્રશ્નરૂપ થઈ રહ્યો છે. આવનારાં વર્ષોમાં વિશ્વ જોશે કે શું પરિણામ આવે છે.

આ ક્ષેત્રમાં સેંકડો જારો છે, જે શામાંથી બન્યા છે તથા શા માટે બન્યા છે તથા અહીં છૂટા છૂટા કેમ મુકાયા છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. મારી ધારણા પ્રમાણે મોટી મોટી પથ્થરોની શિલાઓને કોતરીને આ વજનદાર જારો બનાવેલા છે.

અમે જોયું કે એક ટ્રકમાં એક મરેલો હાથી લઈ જઈ રહ્યા છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ આ હાથીઓનો દેશ છે. પહેલાં અહીં હજારો હાથીઓ હતા. પણ હવે કદાચ હજારેક હાથીઓ રહી ગયા છે, જે મોટા ભાગે લાકડાં લાવવા-લઈ જવાનું કામ કરે છે. કદાચ કોઈ તોતિંગ લાકડું આ હાથીના માથા ઉપર પડ્યું હશે જેથી મરણ થયું હશે. હવે કોઈ નિશ્ચિત જગ્યાએ આ મૃતકને લઈ જશે અને ખાડો ખોદીને દાટી દેશે, તેની વિધિ માટે બૌદ્ધ સાધુને બોલાવશે. બધી વિધિ કર્યા પછી જ હાથીને દાટવામાં આવશે. આ દેશમાં બ્રાહ્મણો નથી એટલે ધાર્મિક વિધિઓ બૌદ્ધ સાધુઓ જ કરે છે.

અમારો ગાઈડ પોતાની વાત ગૌરવપૂર્વક સંભળાવે છે. તેનું કહેવું છે કે મારાં દાદીમાને ત્રણ પતિઓ હતા. પહેલા વિયેટનામી હતા, જે યુદ્ધમાંથી પાછા ન આવ્યા. પછી ચાઈનીઝ પતિ હતા. તે પછી અહીં લાઓસના પતિ હતા. મારાં દાદીમા બહુ રૂપાળાં અને સશક્ત હતાં.

107 વર્ષ સુધી લાંબું આયુષ્ય જીવ્યાં હતાં. તેણે કહ્યું કે આ રીતે અહીં ઘણી પ્રજા મિશ્રિત થઈ છે. અમને તેની જરાય નાનપ નથી. આમ થવાથી પ્રજા નજીક આવે છે અને એકતા થાય છે. જે લોકો રક્તશુદ્ધિના નામે બીજામાં ભળતા નથી કે પોતાનામાં કોઈને ભળવા દેતા નથી તેઓ અલગ અલગ થઈને સુકાતી નદી જેવું જીવન જીવે છે.

અમારા ગાઈડે જ્યારે કહ્યું કે મારી દાદીમાને ત્રણ પતિઓ હતા ત્યારે અમારામાંથી ઘણાને આઘાત અને આશ્ચર્ય થયેલું. “આવું કહેવાતું હશે?” કારણ કે આપણો સાંસ્કૃતિક દષ્ટિકોણ જુદો છે. પોતાના ઘરની આવી ખુલ્લી વાત કોઈ કરી શકે નહિ. આપણે તો એવું જ કહેવાનું કે અમારાં દાદીમા મહાન પતિવ્રતા સન્નારી હતાં. જરા વિચારીએ. પેલી સ્ત્રીનો પતિ વિયેતનામ યુદ્ધમાં માર્યો જાય પછી આ સ્ત્રીએ શું કરવું? સતી થવું? કે પછી જીવનભર વૈધવ્ય પાળવું? આ બે આદર્શો આપણા હતા. પણ માનો કે તેને સતી ન થવું હોય અથવા વૈધવ્ય ન પાળવું હોય કે પાળી શકાતું ન હોય તો શું કરવું? અહીંથી સંસ્કૃતિની જોડુકમી શરૂ થાય છે. એણે સતી થવું જ જોઈએ અથવા તેણે વૈધવ્ય પાળવું જ જોઈએ. બીજો કોઈ રસ્તો નહિ. અંગ્રેજોના કારણે સતીપ્રથા તો બંધ થઈ. પણ વૈધવ્યપ્રથા હજી પણ ચાલુ છે. વિધવા થયેલી સ્ત્રીને કેવી રીતે જીવન જીવવું? તેની આર્થિક જવાબદારી કોણ ઉપાડે? ઊંચી જ્ઞાતિઓમાં તો તે ઘરબહાર નીકળીને કામ પણ ન કરી શકે. શું કરવું? પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની કામવાસના વધુ પ્રબળ હોય છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ શું? કાંઈ જ નહિ. હવે આ સ્ત્રીની દુર્દશા થવામાં કાંઈ બાકી ન રહે. જો તેની પાસે જુવાની અને રૂપ હોય તો લોકો જ તેને શાન્તિથી જીવવા ન દે. કરવું શું? પ્રશ્નનો કોઈ ઉકેલ નહિ. આવી હજારો સ્ત્રીઓ કચડાતી, પિસાતી, લાચાર જીવન જીવતી થઈ જાય. જો તેનું સ્ખલન થઈ જાય તો આત્મહત્યા કે હત્યા થઈ જાય. વળી પાછું આવી કુલ્યવસ્થાનું ગૌરવ લેવાનું. આ સંસ્કૃતિ સારી કે આવી વિધવા થયેલી સ્ત્રી બીજા પુરુષને પરણી લે તે સારું? જો તે પરણી શકે તો તેના પ્રશ્નો ઉકેલાય. તે નિષ્કલંક – શુદ્ધ રહી શકે, તેને પૈસા માટે કે કામ માટે ફાંફાં મારવાં ન પડે. તે સુરક્ષિત જીવન જીવી શકે. તેને રિબાતું કે ઓશિયાળું જીવન જીવવાનું ન રહે. તેને હૂંફ અને ઓથ મળે. અને નર-નારીનું બેલેન્સ રહે. જ્યાં ફરજિયાત હજારો વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ રહેતી હશે, ત્યાં વિધુરો પણ ઘણા હશે. ત્યાં નર-નારીનું બેલેન્સ બગડી જવાનું. બેલેન્સ બગડે એટલે સમાજમાં વિકૃતિ આવે આવે અને આવે જ. તમે લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ તેને રોકી ન શકો. જો સમાજને ઉત્તમ કક્ષાએ રાખવો હોય તો ઇચ્છિત સ્ત્રી-પુરુષોને એકાકી ન રહેવા દો. વિધવા કે વિધુર થવાથી વાસના મરી જતી નથી.

ગાઈડે અમને કડક સૂચના આપી છે કે તમે બધાં મારી પાછળ પાછળ ચાલજો. અહીં સુરંગોનું ક્ષેત્ર છે. હું નિશાનીઓને સમજી શકું છું. સામે જે એરવેઝ છે ત્યાંથી પ્રતિ બે મિનિટે એક યુદ્ધ વિમાન ઊડતું એટલો ટ્રાફિક હતો. અત્યારે તો હવે તેને ડોમેસ્ટિક વિમાન મથક બનાવી દેવાયું છે. આ વિસ્તારને શોધનારાં મેડમ ક્યૂરી હતાં. આ જારો 4500 વર્ષ જૂના છે. તે સમયમાં જે વ્યાપાર થતો તે વસ્તુઓને સુરક્ષિત સંગૃહીત રાખવા આ જારોનો ઉપયોગ થતો હશે.

ગાઈડનું કહેવું છે કે 17મી શતાબ્દીમાં ભારતથી એક ડચમેન અહીં આવેલો. મેકાંગ નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે ત્યાંથી નદીમાં નાવ ચલાવતો ચલાવતો આગળ વધ્યો પણ 56 ફૂટનો ધોધ આવતાં અટકી ગયો. નાવને ત્યાં જ છોડીને તે ભૂમિમાર્ગે વિયેનટાઈન પહોંચેલો.

અહીં ખ્મેર જાતિના લોકો પણ જોવા મળે છે. ખ્મેર લોકો મૂળ ભારતમાંથી ઇન્ડોનેશિયા આવેલા, ત્યાંથી કંબોડિયા થઈને અહીં આવ્યા હતા. આ જારનું સામાન્ય રીતે ત્રણેક ટન વજન હોય છે. કોઠીઓ જોઈને પાછા બસમાં આવીને બેઠાં છીએ. હવે અમારે લાઓસની જૂની રાજધાની લુવાંગ-પ્રવાંગ (લોઆન્ગ પ્રબાન્ગ) જવાનું છે. રસ્તો લાંબો અને પર્વતીય છે. એક ખેડૂત પરિવાર હાથમાં આપણા જેવાં જ ધારિયાં લઈને જંગલમાં જઈ રહ્યો છે. ધારિયાં બિલકુલ આપણા જેવાં જ છે. આ પ્રદેશ બહુ જ સુંદર લીલોછમ તો છે પણ સુરંગો બિછાવેલી હોવાથી દર વર્ષે 50થી 70 માણસો સુરંગના વિસ્ફોટથી મરી જાય છે. પ્રિન્સ ડાયેનાએ મોટું દાન આપીને આ સુરંગો કઢાવવાનું કામ કર્યું હતું પણ તેના અવસાન પછી કામ બંધ થઈ ગયું છે. એક માન્યતા એવી છે કે હજી ભૂમિમાં એક લાખ સુરંગો બિછાવેલી પડી છે. સો વર્ષ સુધી સફાઈ કામ ચાલે તો કદાચ સુરંગો પૂરેપૂરી નીકળી શકે. સુરંગોના કારણે અહીં મકાનો બનાવવા દેતા નથી.

રસ્તામાં એક બજાર આવ્યું. બસ ઊભી રહી. બધાં ઊતર્યાં. ભાવોનો કડદો તો ખરો જ. પણ કોઈને કશું ખોટું ન લાગે. એક અક્ષરે

કોઈ અંગ્રેજી જાણતું નથી. ફરી પાછાં અમે ચાલ્યાં. ગઈ કાલે જે રસ્તાથી આવેલાં તે જ રસ્તે પાછાં જઈ રહ્યાં છીએ. રસ્તામાં અજિતની સીડીઓ વગાડીએ છીએ, જેથી સમય સારો પસાર થઈ રહ્યો છે. માર્ઈલો સુધી અહીં સ્કૂલ કે દવાખાનું નથી. એક સ્થળે ઊભાં રહ્યાં. દૂધ અને સીરિયલનો નાસ્તો કર્યો. ગઈકાલે જ મેં સીરિયલનાં બોક્સ લેવડાવ્યાં હતાં તથા દૂધ લીધું હતું તે સારું કામ આવ્યું. શાકાહારી-ઓએ આવી જગ્યાએ દૂધ તથા સીરિયલનો ઉપયોગ કરવાથી કામ થઈ જાય છે. પૂરા પર્વતીય માર્ગમાં નાનાં નાનાં પટુરિયાં (છોકરાંઓ) ઘણાં જોવા મળે છે. ઘણી વાર છોકરીઓ તથા સ્ત્રીઓ ખોળામાં બેસાડીને માથામાંથી જૂ વીણતી પણ દેખાય છે. આપણે ત્યાં પણ પહેલાં ગામડાંમાં આવાં દશ્યો જોવા મળતાં. હવે નથી જોવા મળતાં. પહેલાં નાહવાનું પાણી જ ન હતું. 8-10 દિવસે લોકો નાહતા. તેવી જ રીતે 10-15 દિવસે સ્ત્રીઓ ખાટી છાસથી માથું ધોતી. સાબુ કે તેલ ક્યાં હતાં? કદાચ આ લોકો અત્યારે આવા પિરિયડથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. એક યુરોપિયન સાઈકલ ઉપર પર્વતીય ઢાળ ચઢી રહ્યો છે. પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યો છે.

અમે લુવાંગ-પ્રવાંગની નજીક આવી ગયાં છીએ. આ જૂની રાજધાની હતી. ત્યારે લાઓસ સામ્રાજ્ય ઘણું મોટું હતું. અત્યાર લુવાંગ-પ્રવાંગની વસ્તી 36000 છે. ઘણી વાર વસ્તી કરતાં પ્રવાસીઓ વધારે થઈ જાય છે. આ નગર પ્રવાસીઓ ઉપર જ જીવન જીવે છે. અહીં ઘણી જૂની વસ્તુઓ છે. અત્યારે આ નગર યુનેસ્કોને આધીન છે. જો તમારે નવું મકાન બાંધવું હોય તો યુનેસ્કોની મંજૂરી લેવી પડે છે. કારણ કે જમીનમાં ઘણાં ખંડેરો છે.

અહીંના રાજાએ થાઇલેન્ડની રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરેલાં અને તેણે રાજાને આગ્રહ કરીને થાઇલેન્ડની નજીક વિયેનટાઇનમાં રાજધાની ખસેડાવી હતી.

અમારી હોટલ ગામથી દૂર છે. કાચો રસ્તો છે. જૂના કોઈ રાજકુમારનો મહેલ હશે તેને હોટલમાં બદલી નાખ્યો છે. મહેલ કાંઈ ભવ્ય દેખાતો નથી. રૂમો અને તેના માર્ગ અટપટા છે. ગેંજી તો એકલા જઈ જ ન શકે. ભૂલી જ જવાય. મને લાગે છે કે કર્મચારીઓ માટેનાં આ ક્વાર્ટર હશે, તેમાં અત્યારે હોટલ બનાવી છે. રાત્રે બધા ભારતીય હોટલમાં જમવા ગયા. હું ન ગયો. મારા માટે ઢોંસા લઈ આવ્યા. જમીકરીને બધાં સૂઈ ગયાં.

30. લુવાંગ-પ્રવાંગ, પેલેસ ગુફા

આજે તા. 11-6-07 છે. લુવાંગ-પ્રવાંગમાં રાત રહ્યા. અત્યારે સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બે નાની બસો દ્વારા ભ્રમણ કરવા જઈ રહ્યાં છીએ. શહેરમાં મોટી બસો ફેરવવાની મનાઈ છે. હોટલના કર્મચારીઓ આપણું બહુ માન રાખે છે. આપણને પ્રથમ રસ્તો આપે છે. ઊભા રહી જાય છે અને માથું નમાવે છે. અત્યારે અમે કિંગ પેલેસ જોવા જઈ રહ્યાં છીએ. પેલેસમાં ફોટોગ્રાફીની મનાઈ છે. પાઉચ-કેમેરો, જોડાં બધું બહાર મૂકવાનું. 1904થી 1909ની વચ્ચે આ પેલેસનું બાંધકામ થયેલું. તેના સ્થપતિ ફ્રેન્ચ અને લાઓસના હતા. તેથી બન્ને સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થયું છે. રાજા 50 વર્ષ સુધી, એટલે કે 1959 સુધી અહીં રહ્યો હતો. 1959માં તેનું અવસાન થઈ ગયું. તેની જગ્યાએ સામ્યવાદીઓ આવી ગયા. રાજાની ગાદી ઉપર બેસવા તેના રાજકુમારે પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ થયો નહિ. કમ્યુનિસ્ટોએ ચર્ચો તોડી નાખ્યાં. બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો, મોનેસ્ટ્રીઓ અને સાધુઓને પણ મારી નાખવાના હતા પણ પ્રજાએ તેને સ્વીકાર ન કર્યું. પ્રજા કમ્યુનિસ્ટો સામે વીફરી અને તેથી કમ્યુનિસ્ટોએ બૌદ્ધ ધર્મસ્થાનોને તોડવાનાં બંધ કર્યાં. આ પેલેસને લોકો માટે 1975થી મ્યુઝિયમ તરીકે ખુલ્લો મૂક્યો છે. રાજકુમાર વત્સનાને સરકારમાં સલાહકાર તરીકે મૂક્યો પણ રાજકુમારે સ્વીકાર ન કર્યો તેથી તેને કેદી બનાવીને ઉત્તર લાઓસમાં મોકલી દીધો. ત્યાં 4 વર્ષ સુધી તે જેલમાં સબડ્યો અને પછી મરી ગયો. રાજકુમાર પોતાના પિતાની ભવ્ય સમાધિ બાંધવા માગતો હતો પણ સામ્યવાદીઓએ તેમ થવા ન દીધું. કમ્યુનિસ્ટોનો નેતા કાઈ સોંગ પુનવિહાન હતો. 1992માં તેનું અવસાન થઈ ગયું. અમારો ગાઈડ લટ કમ્યુનિસ્ટ વિચારધારાનો માણસ છે. તે કશું છુપાવ્યા વિના પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે. અમે તેને પૂછ્યું કે એવું શું કારણ છે કે થાઈલેન્ડ, મલયેશિયા, પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની સાથે મૈત્રી કરીને બહુ સમૃદ્ધ થયાં અને લાઓસ, કંબોડિયા, ઇન્ડોનેશિયા વગેરે સામ્યવાદીઓ સાથે મૈત્રી કરીને ગરીબ થઈ ગયાં? ગાઈડ પાસે સંતોષકારક જવાબ નહોતો. અમે પેલેસમાં દાખલ થયાં.

પેલેસ ભવ્ય છે. અમે છત્રી, ટોપી, કેમેરો, જોડાં વગેરે બધું બહાર મૂકી દીધું હતું.

પ્રથમ કક્ષમાં જ બુદ્ધની સોનાની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમાને થાઈલેન્ડવાળા લઈ ગયેલા પણ પછી શાન્તિકાળમાં પાછી લઈ આવ્યા હતા. આ નગરનું નામ લુવાંગ-પ્રવાંગ આ બુદ્ધની પ્રતિમા ઉપરથી પડ્યું છે. આ મોટા મોટા સોને મઢેલા હાથીદાંત ભારતથી ભેટમાં આવેલા છે. અહીં બેસીને રાજા પ્રાર્થના કરતા. અહીં 13મીથી 19મી સદી સુધીની જુદી જુદી ઘણી પ્રતિમાઓ છે. બૌદ્ધ ધર્મ અને મૂર્તિઓ લગભગ પર્યાય થઈ ગયાં છે. બસ, મૂર્તિઓ જ મૂર્તિઓ. પૂરી શક્તિ મૂર્તિનિર્માણમાં લગાવી દીધી લાગે છે. જોકે એટલું સારું છે કે માત્ર બુદ્ધ ઉપર જ પૂરું ફોકસ થયેલું છે. આપણી માફક અનેક દેવ-દેવીઓની વિવિધ પ્રતિમાઓ નથી.

આ કક્ષમાં સોનેમઢેલી પાલખીઓ છે. જેમાં બેસીને રાજા આવ-જા કરતો, આ રાજાનું સિંહાસન છે. રાજા આવા સિંહાસન ઉપર બેસીને શાસન ચલાવતો. તેની બાજુમાં જ ધર્મના વડાનું સિંહાસન છે. બન્ને સોનાથી મઢેલાં છે. રાજા ધર્મના વડાને તથા સાધુઓને બહુ જ માન આપતો. આ કક્ષ મહેમાનોના સ્વાગત માટેનો છે. અહીં વચ્ચે ભવ્ય આસન ઉપર રાજા બેસતો અને આ બન્ને તરફની ખુરશીઓ ઉપર મહેમાનો બેસતા. તે સમયમાં ગ્રીસથી એક ચિત્રકાર આવેલો. તેણે તે સમયના જનજીવનનું મોટું સુંદર ચિત્ર દોર્યું હતું તે અહીં છે. મેકોંગ નદીના કિનારે રહેનારી પ્રજા કેવું જીવન જીવતી હતી તે બતાવાયું છે. અહીં રામાયણની પૂરી કથા ચીતરેલી છે. ગાઈડ ‘ર’ને લ બોલે છે. એટલે ‘લામાયણ’ કહે છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં (જૈન ધર્મમાં પણ) રામાયણની કથા પોતપોતાની રીતે માન્ય છે. અહીં જટાયુનું યુદ્ધ બતાવાયું છે. રાવણ, સીતાજીનું હરણ કરીને વિમાનમાં લઈ જઈ રહ્યો છે. અને જટાયુ તેને રોકવા યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. બે વાતો સમજવા જેવી છે. સ્ત્રી હંમેશાં પુરુષરક્ષિત રહી છે. એકલી સ્ત્રીનું અપહરણ થઈ શકે છે. રૂપ અને યુવતી સદા રક્ષણીય હોય છે. અરક્ષિત રૂપ અને યુવાનીને ગમે ત્યારે રાવણો ચૂંથી નાખી શકે છે. આનું રક્ષણ કરે એ શાસનને રામરાજ્ય કહી શકાય. બીજું, જટાયુ જેવો વૃદ્ધ મિત્ર પણ સમય આવ્યે અતિ સમર્થ રાવણનો સામનો કરીને પોતાના પ્રાણ ઉત્સર્ગ કરી શકે છે. વફાદારી મળવી એ જીવનનું સૌથી વધુ દુર્લભ રત્ન કહી શકાય. જેને પતિ, પત્ની, મિત્રો વગેરેની વફાદારી મળી છે તેમને ઘણું ઘણું મળ્યું છે. જેમને આમાંનું કશું

મળ્યું નથી તેમને કરોડોની સંપત્તિ મળી હોય તોપણ કશું મળ્યું નથી. રામાયણનાં સુંદર ચિત્રો જોઈને બધાંને આનંદ થયો. હનુમાનજીનું ચિત્ર બતાવીને અમારા કપિરાજને કહ્યું કે જો આ કપિરાજ છે. તે ખુશખુશ થઈ ગયો. હું હનુમાન છું એવો ભાવ થયો.

ચિત્રોમાં એક રાજાનું નામ ‘કામસુખ’ છે. મેં તેનો અર્થ ગાઈડને સમજાવ્યો તો તે ખુશખુશ થઈ ગયો, તેણે થોડુંક ધર્મનું અધ્યયન કરેલું છે. એટલે કામનો અર્થ જાણે છે. અહીં સિંહાસન ઉપર રાજા બેસતા અને સભા ભરતા. સિંહાસન આમ તો ભવ્ય છે. પણ બેસવા માટે અગવડરૂપ છે. પાછળનો અને બાજુના ટેકા સીધા જ હોવાથી પીઠનો થોડો જ ભાગ આરામ મેળવે. મેં મયૂરાસન જોયેલું તે પણ આવું જ છે. પશ્ચિમના લોકોએ જે ખુરશીઓ-સોફાઓ વગેરે બનાવ્યાં તેમાં પીઠના વળાંક જેવો વળાંક આપ્યો જેથી પાછળનો પૂરો ભાગ ટેકાને સ્પર્શ કરે અને વધુ આરામદાયક બને. આ સોલિડ ગોલ્ડથી બનાવેલો લેમ્પ છે. રાજાની આખા દિવસની દિનચર્યા બનાવતાં ચિત્રો છે. અને આ હાથી ઉપર મૂકવાની અંબાડી છે. જેના માટે નામ લખ્યું છે: ‘હોદ્દા’. મેં કહ્યું કે આ હોદ્દા નામ અમારું છે. તો ગાઈડ રાજી થઈ ગયો. સોનેમઢેલી અંબાડી છે. રાજા ઉપર ઢોળવાનાં ચમરો પણ છે. અહીંથી ઘણી કીમતી વસ્તુઓ ચીનવાળા લઈ ગયા છે. થોડીક જ સાચવી રખાઈ છે. આ સ્તૂપની પ્રતિકૃતિ છે, જે સોનાની છે. અહીં ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપનીના એજન્ટો આવેલા. તેમનાં ચિત્રો પણ દોરેલાં છે. રાજા અને રાજપરિવારનાં ચિત્રો પણ છે. પેલેસમાં એક ટી.વી. ઉપર કોઈ નૃત્યનો કાર્યક્રમ પણ ચાલી રહ્યો છે. લટનું કહેવું છે કે આ ઇન્દ્રની અપ્સરાઓ નૃત્ય કરી રહી છે. ખરેખર બહુ જ સૌંદર્યવતી યુવતીઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. લાઓલી પ્રજામાં એક વર્ગ બહુ રૂપાળો છે. અહીં રાજા-રાણીનાં કપડાં છે તથા પલંગ પણ છે. રાજાને ઘણી કોંક્યુબાઈનો (રખાતો) હતી. રાજા હોય કે બાદશાહ હોય, સ્ત્રીઓની બાબતમાં તે શાસ્ત્રના નિયમોથી લગભગ પર રહ્યા છે. નિયમો સામાન્ય લોકો માટે હોય છે. સમર્થો માટે નહિ. કેટલાક જૂના શિલાલેખો પણ અહીં મુકાયેલ છે. અહીં રાજા જમતો. જમવાનાં વાસણો વગેરે છે. અહીંના રાજાએ ધોતિયાં જેવું વસ્ત્ર પહેરેલું છે.

રાજાનું એક પૂરા કદનું મોટું ચિત્ર છે. તેની ખાસિયત એવી છે કે તમે જે તરફ ફરો તે તરફ તેના બૂટ પણ ફરે છે. મેં ગાઈડને તેની વ્યાખ્યા સમજાવી કે રાજા એવો હોવો જોઈએ કે પ્રત્યેક વર્ગને એવું લાગે કે રાજા અમારો છે. દરેકને તેના પ્રત્યે આત્મીયતા થવી જોઈએ. આ બૂટ ફરવાનો સંદેશો એ જ છે.

આ કક્ષમાં ભારતથી આવેલી ભેટ-સોગાદોને સંગૃહીત કરાયેલી છે. પેલેસ જોઈને હવે અમે બહાર નીકળ્યા. બધાંએ ફોટા પડાવ્યા. અમારા કપિરાજના બે પ્રશ્નો છે: 1. પ્રથમ તો રાજા આપણું સ્વાગત કરવા સામે કેમ ન આવ્યા? બીજો પ્રશ્ન છે કે રાજા ટોઇલેટ ક્યાં જતા – તે તો બતાવ્યું જ નહિ.

અમે બધાં મેકોંગ નદીના કિનારે આવ્યાં. એક મોટી સુંદર નાવમાં બધાં બેઠાં. છતવાળી અને સરસ સીટોવાળી આ નાવમાં પ્રવાસ કરીને અમારે એક બૌદ્ધગુફા જોવા જવાનું છે. ચીનમાં પુષ્કળ વરસાદ થયો હોવાથી આ નદીમાં પૂર આવ્યું છે. પાણી ડહોળું છે. બન્ને કાંઠે પ્રવાહ જઈ રહ્યો છે. રેલથી ચીનમાં 33 માણસો માર્યા ગયાં છે. નદીના બન્ને કિનારે સુંદર હરિયાળી છે, ચાલુ નાવે કપિરાજનાં જુદાં જુદાં એકશનો ચાલી રહ્યાં છે. અંતે અમે ગુફાના પગથિયે પહોંચી ગયાં. 200 પગથિયાં ચઢીને ઉપર જવાનું છે. પ્રાચીન કાળમાં રાજાએ આ ગુફા જોઈ હતી અને એક રાત તેણે આ ગુફામાં ગાળી હતી. ગુફામાં ઘણી બુદ્ધપ્રતિમાઓ છે. પ્રતિવર્ષ અહીં મેળો ભરાય છે. અહીં લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે જે એક પ્રતિમા ભેટ કરે તેની ઇચ્છા પૂરી થાય છે. અત્યારે અહીં ચાર હજારથી વધુ પ્રતિમાઓ ભેગી થયેલી છે. જે મંદિરો સાથે બાધાબંધણી અને માન્યતાઓ જોડાયેલી હોય છે, ત્યાં ઘણી ભીડ થતી હોય છે. અહીં એવી માન્યતા પણ છે કે ભેગી થયેલી મૂર્તિઓ કોઈ લઈ જઈ ન શકે. એક વાર એક ભાઈ ઘણીબધી મૂર્તિઓ લઈને નાવમાં ચાલી નીકળ્યો. પણ રસ્તામાં તોફાન આવ્યું. નાવ ઊંધી થઈ ગઈ. લાકડાંની મૂર્તિઓ તરતી તરતી સમુદ્રમાં ગઈ જ્યાં માછીમારોએ મૂર્તિઓ વીણી લીધી. પેલા ભાઈને પોલીસે પકડીને સજા કરી. ચમત્કારિક મંદિરોમાં ભય અને લાલચનું પ્રમાણ મોટું જરૂર હોય છે. અમે ફરી પાછાં બોટમાં બેઠાં પણ આ શું? બોટનું એન્જિન સ્ટાર્ટ થતું નથી. ઘણી મહેનત કરી પણ એન્જિન સ્ટાર્ટ ન થયું. હવે શું કરવું? નગરમાં જઈને મિકેનિકને બોલાવવાનું નક્કી થયું. અરે ભાઈ! કોઈએ મૂર્તિ તો નથી લીધીને? શંકા થઈ. બીજી નાવ આવી. સૌને આનંદ થયો. તેમાં બેસીને અમે સામા કિનારે પહોંચી ગયા. સામે એક નાનું ગામડું છે. તેની એક સાદી હોટલમાં અમારે ખીચડી અને શાક બનાવવાનું છે. સીધું સાથે છે. આજે રસોઈની જવાબદારી

મારા ઉપર છે. લાકડાના દેશી ચૂલા ઉપર અમે બધાંએ મળીને ખીચડી-શાક બનાવ્યાં. બધાંએ ખૂબ પ્રેમથી ખાધું. બધાંને શાક બહુ ભાવ્યું. અમે વિદાય થયાં.

4-7-07

લુવાંગ-પ્રવાંગ (Luang Prabang)

લટનું કહેવું છે કે 1959થી 1975 સુધી સામ્યવાદીઓનું એકછત્ર રાજ્ય હતું. અમને ગેરીલા યુદ્ધ આવડતું હતું, પણ વ્યાપાર કરતાં આવડતો ન હતો. તે સમયે અહીંના વિદ્યાર્થીઓને રશિયા, ચીન, ક્યૂબા, પૂર્વ જર્મની વગેરે સામ્યવાદી દેશોમાં શિક્ષણ માટે મોકલવામાં આવતા. તે બધા ભણીગણીને પાછા આવતા પણ દેશની દશા વધુ ને વધુ કંગાળ થતી ગઈ. છેક 1975માં અમને ભાન થયું અને અમે સામ્યવાદીનીતિમાં પરિવર્તન કર્યું. તે પછી દેશની કાંઈક પ્રગતિ થવા માંડી. 1996થી અમારી ઇકોનોમી સુધરવા લાગી. અત્યારે એક જ પક્ષનું રાજ ચાલે છે. લોકશાહી ખરી પણ બહુ પક્ષો નહિ. માત્ર એક જ પક્ષ ચૂંટણી લડે છે. પાર્લમેન્ટમાં 150 સભ્યો ચૂંટાઈને જાય છે. આ લોકોને લોકો ચૂંટે છે. પછી 150 સભ્યો રાષ્ટ્રપતિ વગેરેને ચૂંટે છે. દેશના 17 પ્રાન્તો છે, દરેકનો પોતાનો ગવર્નર હોય છે. ગામના સરપંચથી માંડીને ગવર્નર અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ સુધીની સાંકળ છે. લટને વર્તમાન શાસનથી સંતોષ નથી. તેને આશા છે કે ભવિષ્યમાં બધું સુધરશે. મેં કહ્યું કે અમારી પણ આવી જ આશાવાદિતા છે. ખરી વાત તો એ છે કે ગોરી પ્રજા જેવા શાસકો આપણે પેદા નથી કરી શકતા. શિસ્ત-મોરલ અને સાચું જીવનદર્શન હોય તે જ ઉત્તમ શાસક થઈ શકે.

અહીં વર્ણવ્યવસ્થા નથી. કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કામ કરી શકે છે. એક જગ્યાએ ઝાડુ લગાવનારી સ્ત્રીઓને જોઈને બધાંને નવાઈ લાગી. અરે આ તો અપ્સરાઓ છે. આવી બિચારીને ઝાડુ લગાવવાના કામમાં લગાડી છે? આપણે ત્યાં આવે તો અડધું ગામ જોવા ઊમટી પડે. પેલી અપ્સરાઓ પૂરા મનથી રોડસફાઈનું કામ કરી રહી છે. જરાય નાનમ કે શરમ નથી. હજી પણ આપણને આપણી સમાજરચનાની ભૂલો સમજાતી નથી. ઊલટાનું મહાન હોવાનો નશો ચઢેલો રહે છે. અહીં સરકારી નોકરી કરનારની વૃદ્ધાવસ્થા સલામત છે. અર્થાત્ એમને પેન્શન મળે છે. પણ બાકીના ખેડૂત-મજૂર વગેરેને વૃદ્ધાવસ્થામાં કશો આધાર રહેતો નથી. ખરેખર તો સામ્યવાદ આ લોકો (ખેડૂત-મજૂર) માટે જ આવ્યો હતો, લટનું કહેવું છે કે આ પર્વતીય ભાગમાં રહેનારી જાતિ હજી પણ બહુપત્નીત્વમાં માને છે. 5-10 પત્નીઓ રાખતા હોય છે. ડાંખરાનું કહેવું છે કે અમારે એકનુંય ઠેકાણું નથી અને આ મારા બેટા, દશ-દશ બૈરાં રાખે છે! તેના કરતાં અહીંથી એક્ષપોર્ટ કરે તો બન્નેનો પ્રશ્ન ઊકલી જાય. કેટલાક લોકો અહીં રહી પડવાનું વિચારવા લાગ્યા. પણ એક અનુભવીએ કહ્યું કે “અત્યા, એક છે તે જ શાન્તિથી રહેવા દેતી નથી પછી જો દશ હશે તો શું થશે! માંડીવાળો. આવો વિચાર ન કરીએ.”

લાઓસના મધ્યભાગમાં રહેનારા એક જ પત્ની કરે છે. તે બુદ્ધિશાળી પ્રજા છે. આ બહુપત્નીવાળા બહુ ભણતા નથી અને બુદ્ધિશાળી પણ ઓછા હોય છે. અમે જે વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ તે બહુપત્નીત્વવાળો વિસ્તાર છે. આ લોકો પ્રવાસીઓને ઘણી વાર લૂંટી પણ લે છે. સરકારે સુરક્ષા વ્યવસ્થા કરી છે, એટલે શાન્તિ છે. બાદશાહનું કહેવું છે કે આપણે ત્યાં પણ કેટલાક આદિવાસી ક્ષેત્રો આવાં છે ખરાં. પૂર્વમાં નક્ષલવાદીક્ષેત્ર પણ આવું જ છે. અહીં શિક્ષણનું પ્રમાણ બહુ જ ઓછું છે. અત્યારે પૂરા દેશમાં ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ થઈ છે. પહેલાં માત્ર એક જ યુનિવર્સિટી હતી. લાઓસ પાસે 17 નદીઓ છે, જેમાંથી ઘણી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે. વીજળી છે પણ વપરાશ નથી એટલે પાડોશી દેશોને વેચી દેવાય છે. અહીંથી ચીનની સીમા માત્ર 300 કિ.મી. દૂર છે. આ રસ્તો ચીનથી કંબોડિયા જાય છે. અહીંથી 1000 કિ.મી. દૂર કંબોડિયા છે. સામ્યવાદીઓ રોડનું નિર્માણ યુદ્ધની આવશ્યકતા પ્રમાણે કરતા હોય છે. આ રોડ પણ એવા જ હેતુ માટે બંધાયો છે.

વિયેનટાઈનમાં આવતાં વર્ષોમાં 6 લાખ માણસો વસી શકે તેવું ચાઈનાટાઉન બનાવાઈ રહ્યું છે. પૂરા દેશમાં કોઈ પણ સ્ત્રી કોઈ પણ પુરુષને પરણી શકે છે. વિદેશીઓ અહીં મિલકત ખરીદી શકતા નથી. પણ અહીંની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને ખરીદી શકાય છે. કેટલાક મુસ્લિમો આનો લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. ગાઈડનું કહેવું છે કે થોડાં વર્ષો પહેલાં છ સ્ત્રીઓએ એક પુરુષ હતો. પુરુષો સતત ચાલતાં યુદ્ધોમાં મરી જતા હતા. હવે 6 સ્ત્રીઓએ 3 પુરુષો છે. કારણ કે હવે યુદ્ધ નથી થતાં. જો રાષ્ટ્રસંઘ જેવી સંસ્થા અને અમેરિકા જેવા જમાદાર ન હોય તો આજે પણ વિશ્વમાં સતત યુદ્ધો થયા જ કરતાં હોત. અહીં સરકારી કાર્યાલયોનો સમય સવારના આઠ વાગ્યે હોય છે. બપોરે

11.30 વાગ્યે રિસેસ પડે છે. 1.30 વાગ્યે ફરી કાર્યાલયો શરૂ થાય તે છેક પાંચ વાગ્યા સુધી કામ ચાલુ રહે છે. જૂના પ્રમુખ પાસે કરોડોની સંપત્તિ છે. તે સામ્યવાદી છે. અમને બધાંને નવાઈ લાગે છે કે આટલો બધો પૈસો આવ્યો ક્યાંથી? મેં કહ્યું કે અમારે ત્યાં તો પ્રત્યેક રાજનેતા આવા છે. હવે અમે બધાં મન મનાવીને બેસી ગયાં છીએ. અહીંની વાર્ષિક આવક 400 ડોલર છે. જોકે આ દાવો સરકારનો છે. અમારું તો માનવું છે કે વાર્ષિક આવક પ્રતિવ્યક્તિ 250 ડોલર છે.

અહીં બૌદ્ધમંદિરો અને મઠો છે, જેમાં મોટા પ્રમાણમાં સાધુઓ રહે છે. આ લોકો સવારે 4 વાગ્યે ઊઠે છે. ધ્યાનાદિ પતાવીને 6 વાગ્યે ભિક્ષા માટે જાય છે. તે પછી નાના સાધુઓ ભણવા જાય. પછી 11.30થી 12 વાગ્યા સુધીમાં જમી લે છે. તે પછી પૂરો દિવસ કશું ખવાતું નથી. માત્ર પાણી જ પીવે છે. સ્ત્રીઓ પણ સાધ્વીઓ થાય છે.

અમે એક નાના ગામડામાં ફરી રહ્યાં છીએ. અમારી ડાબી બાજુ હવાઈ મથક છે. અમેરિકાએ યુદ્ધ વખતે નિર્મિત કરેલું પણ હવે અત્યારે તેનો ઉપયોગ ડોમેસ્ટિક હવાઈ મથક તરીકે થાય છે. અહીં આવનારા પ્રવાસીઓ કુદરત જોવા આવે છે. અહીં મોટાં – ઊંચાં બિલ્ડિંગો નથી. તે તો અમારે ત્યાં છે જ. અહીં તો કુદરત માત્ર છે. આવનારાં વર્ષોમાં પણ કાંઈ બહુ પરિવર્તન દેખાતું નથી. લટને મોટી ચિંતા સતાવે છે કે હવે ગામડાની પ્રજા નગરો તરફ જઈ રહી છે. કારણ કે ત્યાં રોજીઓ છે. અહીં જો ગામડાં ખાલી થઈ જશે તો આ સાધુ-સાધ્વીઓને ભિક્ષા કોણ આપશે? અમારી બસ પર્વતીય માર્ગો ઉપર દોડી રહી છે. એક મહિલા પોતાના ખોળામાં બેસાડીને પોતાની છોકરીના માથામાંથી જૂ વીણી રહી છે. આવાં દશ્યો ઘણી વાર જોવા મળે છે. અંતે ફરતાં ફરતાં અમે અમારી હોટલે પહોંચી ગયાં.

બાદશાહ આવ્યા અને મારી પાસે બેઠા. તેમણે કહ્યું કે, સીધીસાદી ભાષામાં આત્મજ્ઞાન આપનારા સંતો વિશે તમારું શું માનવું છે? મેં કહ્યું કે આત્મજ્ઞાનના નામે ઘણી વાર લોકો જાતજાતની કાલ્પનિક વાતો ચલાવતા હોય છે. જેમકે ‘સાક્ષાત્કાર થવો’, ‘હું દેહ નહિ પણ આત્મા જ છું’, ‘હું જ પરમાત્મા છું’, ‘આત્મા-પરમાત્મા એક જ છે’, ‘જગત્ મિથ્યા છે, હું જ સત્ય છું’, ‘ગુરુ એ જ ભગવાન છે’, ‘હું કર્તાભોક્તા નથી’, ‘આ શરીર સાથે મારે કશો સંબંધ નથી’ વગેરે વગેરે. આવી માન્યતા કે ધારણાઓથી વ્યક્તિ કે સમાજનો એક પણ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. માનો કે તમે સવારથી સાંજ સુધી ‘હું આત્મા છું, આત્મા છું’ એવું બોલ્યા કરો તો તેથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાય છે? આ માત્ર એક પ્રકારની બકબક જ છે. આવી જ રીતે કોઈ વારંવાર કહે કે ‘જગત્ મિથ્યા છે, ત્રણે કાળમાં નથી’ વગેરે. આથી પણ કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. કારણ કે આવું બોલનારા થોડી થોડી સંપત્તિ માટે કોર્ટે જતા જોયા છે અને લડી મરે છે. જે માન્યતા કે ધારણાથી કોઈ જ પ્રશ્ન ઉકેલાય નહિ. ઊલટાના તમે પલાયનવાદી બનો છો. ધારણાઓ અવાસ્તવિક અને હાનિકર બને છે. ગુરુ એ ભગવાન નથી પણ જો તે સાચા ગુરુ હોય તો ભગવાન સુધી પહોંચવાનો રસ્તો બતાવે છે. તે માર્ગદર્શક છે, ભગવાન નહિ. જે પોતાની જાતને ભગવાન માનતા-મનાવતા હોય તેમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. આવા લોકો પગ પૂજાવે છે. પગ ધોવડાવીને પાણી પિવડાવે છે. પ્રસાદના નામે એઠવાડ પિવડાવે છે. ઘણી વાર સ્ત્રીશિષ્યોને સમર્પિત થઈ જવાનો ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે જીવ-શિવની એકતા કરાવે છે.

મારા પરિચિત એક તદ્દન ભોળા ભક્તની પત્નીને ગુરુને સમર્પિત કરવાનો ઉપદેશ મળ્યો. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું પણ ખરું. પણ પછી આ ભોળો માણસ પેલા ગૃહસ્થ સંસારી ગુરુને જઈને કહેવા લાગ્યો કે સમર્પિત થઈ જવાથી મારી પત્નીનો તો ઉદ્ધાર થઈ ગયો, હવે મારે મારો ઉદ્ધાર કરવો છે. એટલે હું આપનાં પત્નીશ્રી ગુરુમાતાને સમર્પિત થવા માગું છું, તો વ્યવસ્થા કરી આપો. ગુરુ ચિઢાયા અને પેલાને કાઢી મૂક્યો. આવા ગુરુવાદથી બચવું જોઈએ. બીજું કે માત્ર આત્માની જ વાતો કરવાથી અધ્યાત્મ આવી જતું નથી. કદાચ આવે તોપણ તે એકાંગી જ કહેવાય. આવા એકાંગી પુરુષો ઘણા થયા, જેમણે આત્માપરમાત્માની તો સાચી કે કાલ્પનિક ઘણી વાતો કરી છે પણ તેમણે રાષ્ટ્ર-સમાજ કે વ્યક્તિના પાયાના પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન જ આપ્યું નથી. ખરું અધ્યાત્મ સર્વાંગીણ હોય છે. રાષ્ટ્ર-સમાજ અને વ્યક્તિના સાચા પ્રશ્નોથી ભાગો નહિ, તેને ઉકેલો. તો જ પ્રજા અને રાષ્ટ્ર મહાન બને. ગુલામી, ગરીબી, અસુરક્ષા, કુરૂઢિઓ, અશિક્ષણ, બેકારી જેવા હજારો પ્રશ્નોને પડતા મૂકીને સવારથી સાંજ આત્મા – આત્મા બોલવાનો કે જગત્ મિથ્યા, જગત્ મિથ્યા બોલવાનો કશો અર્થ નથી. પ્રશ્નો ઉકેલે તે જ ધર્મ કહેવાય. અને પ્રશ્નો સામે ઝઝૂમવાની શક્તિ આપે તેને અધ્યાત્મ કહેવાય. ભાગી છૂટવાનું નામ અધ્યાત્મ નથી. એ પલાયનવાદ છે. આવા અધ્યાત્મથી ભારત પલાયનવાદી બન્યો છે.

32. લાઓસથી વિદાય

આજે તા. 12-6-07 છે. લાઓસમાં આ અમારો છેલ્લો દિવસ છે. બપોરે વિમાન દ્વારા થાઇલેન્ડ જવાનું છે. બાદશાહના પ્રશ્નો ચાલુ છે.

‘સુખ ક્યાં છે?’ મેં કહ્યું કે સુખ ત્રણ જગ્યાએ છે: 1. આત્મામાં, 2. શરીરમાં અને 3. પદાર્થોમાં. આપણે ત્યાં મુખ્યતઃ દર્શનોના ત્રણ ભેદ છે: 1. દુઃખવાદી, 2. સુખવાદી અને 3. સુખદુઃખવાદી.

જે લોકો દુઃખવાદી છે તેમનું કહેવું છે કે સંસારમાં ક્યાંય છાંટોય સુખ નથી. બધું દુઃખ જ દુઃખ છે. એટલે સંસારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સુખ માત્ર આત્મામાં જ છે. દેહત્યાગ પછી ઉપર મોક્ષમાં જ સુખ છે. સંસારને ત્યાગીને મોક્ષ મેળવી લેવો જોઈએ. તે માટે ગૃહત્યાગ, દીક્ષા જરૂરી છે.

બીજા સુખવાદી છે. તાઓ અને ચાર્વાક જેવાં દર્શનો અહીં સુખ માને છે. તાઓ કહે છે કે નિર્સર્ગથી દૂર ન ખસો. સ્ત્રીનો ત્યાગ ન કરો. એકલી સ્ત્રી કે એકલો પુરુષ કશું જ નથી. બન્નેને જુદાં ન કરો. ભેગાં રહેવા દો. સાધક તો કહે છે કે જે કાંઈ છે તે અહીં જ છે. ઉપર કશું નથી. માટે ભોગવાય તેટલાં સુખો ભોગવી લો.

ત્રીજા કહે છે કે સંસાર-જીવનમાં સુખદુઃખ બન્ને છે. અને બન્ને સાચાં છે. સુખોને વધારવાં અને દુઃખોને દૂર કરવાં તે સાધના છે. સુખ વધારી શકાય છે અને દુઃખોને ઘટાડી શકાય છે. હા, સાચા ઉપાયો કરવા જરૂરી છે. જેને પોતાના સુખદુઃખની પરવા નથી પણ જે બીજાનાં સુખ વધારવા તથા દુઃખો ઓછાં કરવા પ્રયત્નો કરે છે તે સંત છે. તે જ સંત છે. નિષ્ક્રિય અને પરાવલંબી જીવન જીવનારા સંત નથી.

સુખો ત્રણ જગ્યાથી આવે છે: 1. આત્મા, 2. શરીર અને 3. પદાર્થોથી. જ્યાંથી સુખ આવે છે ત્યાંથી દુઃખ પણ આવે છે. કારણ કે સુખ કદી એકલું હોતું નથી. ઉપર મોક્ષમાં સુખ જ સુખ છે તેવી ધારણા સાચી નથી. કલ્પના માત્ર છે. જો સુખ એકલું જ હોય તો તેની કશી કિંમત ન રહે. જે કાંઈ છે તે અહીં આ સંસારમાં જ છે. આત્મસુખનો અર્થ પોતાના સ્વભાવનું સુખ એવો છે. જો તમારો સ્વભાવ સારો છે તો તમે સુખી છો. જેના સ્વભાવમાં સદ્ગુણોની ભરમાર હોય છે તે સુખી છે. દુર્ગુણી માણસ સુખી નથી થઈ શકતો. સદ્ગુણો વધારવા અને કેળવવા તે સાધના છે. આ માટે સત્સંગ હિતાવહ છે. પણ સત્સંગમાં ગુરુવાદ કે વાડાબંધી ન હોવાં જોઈએ. તે કુસંગ છે. તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. સદ્ગુણો વધે તે સત્સંગ. પણ માત્ર આત્મામાં જ સુખ છે તે યોગ્ય નથી. સુખ શરીરથી પણ છે. પોતાના અને બીજાના શરીરથી માણસ સુખી (દુઃખી) થાય છે. જો આરોગ્યવાળું અને સામર્થ્યયુક્ત શરીર હશે તો માણસ સુખી હશે. હાડપિંજર જેવું તુચ્છ શરીર હશે અને ગમેતેમ આત્મા આત્મા કરે તોપણ તે દુઃખી થવાનો જ. શરીરને નીરોગી, બળવાન અને સામર્થ્યવાન રાખવું – બનાવવું તે સાધના છે. હું માત્ર આત્મા નથી. હું શરીર પણ છું. શરીરને અને મારે કશી લેવાદેવા નથી તેવી ધારણા યોગ્ય નથી, મારે અને શરીરને પૂરેપૂરી લેવાદેવા છે જ. શરીરનો પ્રભાવ મારા ઉપર પડે જ છે. અને મારો પ્રભાવ શરીર ઉપર પડે છે. આત્મા અને શરીર જીવનના તાણાવાણા છે. બન્ને એકબીજા સાથે ઓતપ્રોત છે.

માત્ર મારું પોતાનું શરીર જ સુખનું કારણ નથી. બીજાનું શરીર પણ મને સુખદુઃખ આપે છે. જે અનુકૂળ માણસો છે, તેમનાં શરીર સુખદાયી હોય છે. જે પ્રતિકૂળ માણસો છે તેમનાં શરીર દુઃખદાયી થઈ જતાં હોય છે. માતાનો ખોળો બહુ સુખદાયી છે. પિતાનું વહાલ અને આંગળીનો ટેકો સુખદાયી છે. પત્નીની હૂંફ અને આવેગોનું શમન સુખદાયી છે. જો આ બધાં શરીરો ન હોય તો માણસ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય. એટલે માત્ર આત્મા જ નહિ શરીર પણ સુખદુઃખદાયી થઈ શકે છે.

આવી જ રીતે પદાર્થોથી પણ સુખદુઃખ મળે છે. ‘પદાર્થોમાં સુખ છે જ નહિ’ આવી અવધારણા યોગ્ય નથી. જો પદાર્થોથી સુખ ન હોય તો દુઃખ પણ ન હોય. તો પછી દુઃખ ક્યાંથી આવે છે? જો પદાર્થોમાં દુઃખ ન હોય તો અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાથી દુઃખી ન થવાય. પણ દુઃખી થવાય છે તે હકીકત છે. આત્મા આત્મા કરીને પણ જો અગ્નિનો સ્પર્શ કરો તો ચીસ પાડી જવાય છે. એટલે પદાર્થોથી સુખદુઃખ છે જ. સૌને પૈસો ગમે છે. જે લોકો પૈસાને સ્પર્શ નહિ કરવાનો દાવો કરે છે તે સૌથી વધુ પૈસા ભેગા કરે-કરાવે છે. આ પાખંડ છે. એક હાથે પૈસાનો ત્યાગ કરીને બીજા હાથે ગજવાં ભરવાં તે પાખંડ છે. પૈસો સુખ આપે છે. દરિદ્રતા દુઃખ આપે છે. સારું ભોજન સુખ આપે છે, બેસ્વાદ અને અણગમતું ભોજન દુઃખ આપે છે. ભોજનનો અભાવ તો વળી બહુ જ દુઃખ આપે છે. સારો આવાસ, સારાં વાહન બધું સુખ આપે છે. ત્યાગીઓને પણ તેની અપેક્ષા રહે છે. એટલે પદાર્થમાં સુખ નથી તેવું કહેવું યોગ્ય ન કહેવાય. આવા મિથ્યા ઉપદેશના કારણે હજારો લોકો કૃત્રિમત્યાગી થઈને પરાવલંબી જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે. આના કારણે આધ્યાત્મિક ઉપદેશો પોથીનાં રીંગણાં થઈ જાય છે. કારણ કે પદાર્થમાં સુખ નથી તે જ લોકો વધુમાં વધુ પદાર્થો પાછળ ગાંડા બનતા હોય છે. જો એવું કહેવામાં આવે કે પદાર્થો પણ સુખ આપે છે તો પોથીનાં રીંગણાં ન રહે. પદાર્થોની ઉચ્ચ પ્રાપ્તિથી જીવનસ્તર ઊંચો આવે છે. વ્યક્તિ-પ્રજા અને રાષ્ટ્ર સુખી-સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી બને છે. પણ જેમ પદાર્થોથી સુખ મળે છે તેને દુઃખ પણ મળે છે. જો પદાર્થોનો અતિરેક થઈ જાય, પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અન્યાયથી કરવામાં આવે તો પદાર્થો અને શરીર પણ દુઃખનું કારણ બની શકે છે. આનું નિવારણ ધર્મથી થાય છે. સુખી થવા માટે ધર્મ જરૂરી છે. ધર્મ, પત્ની અને પતિમાં સંતોષ ઉત્પન્ન કરાવીને બન્નેને વફાદારીનું જીવન આપે છે. જો ધર્મ ન હોય તો બન્ને કે એક અસંતોષની આગમાં કેટકેટલાં પાત્રો બદલે અને બેવફાઈભર્યું જીવન જીવે – જે મહાદુઃખદાયી થઈ શકે છે. પદાર્થો પણ હક અને હરામનો ભેદ શિખવાડે છે, જેથી હકના રસ્તે ચાલીને વ્યક્તિ સુખી થાય છે. જે લોકો દુઃખવાદી હોય છે તે સુખદ્રોહી બની જતા હોય છે. વગર કારણે તેઓ દુઃખો ભોગવે છે અને દુઃખી થાય છે. તેમનું દુઃખ પૂજાય છે. કારણ સુખદ્રોહી ધારણાઓ સુખને સહન કરી શકતી નથી. ‘અહીં દુઃખી થાવ અને પરલોકમાં સુખી થાવ’ એવી પદ્ધતિથી ઘણા અનાવશ્યક કઠોર નિયમોવાળું જીવન જીવતા હોય છે. આ બરાબર નથી.

હકના પદાર્થો મેળવો અને ભોગવો. હકનો કામ મેળવો અને ભોગવો. આ સુખવાદી માર્ગ છે. બને તેટલાં દુઃખનાં કારણો દૂર કરો. ગુલામી દૂર કરો, બેકારી દૂર કરો, અન્યાય દૂર કરો. આ બધાં દુઃખનાં કારણો છે. તેનાથી મુક્તિ અપાવવી એ જ મુક્તિ છે. આવું કાર્ય કરનારા સંત છે. મહાત્મા છે. મહાપુરુષ છે. માત્ર ગૃહત્યાગ, પત્ની-ત્યાગ કે વસ્ત્રત્યાગથી ત્યાગી થવાતું નથી. આ તો પરાવલંબી પલાયનવાદ છે. ખરો ત્યાગ તો લોકોનાં દુઃખ દૂર કરવાં અને સુખો વધારવાં. પોતાની શક્તિનો – ધનનો ત્યાગ કરવો તે ત્યાગ છે. ભામાશા ત્યાગી છે. જગદુશા ત્યાગી છે. રંતિદેવ ત્યાગી છે. ત્યાગ વાંઝિયો ન હોવો જોઈએ. જેમાંથી કશું જ લોકહિતનું કાર્ય ન થાય તેવા ત્યાગને વાંઝિયો ત્યાગ કહેવાય. જે ત્યાગનું પ્રદર્શન કરે છે તે આડંબર છે. લોકોને છેતરવા કે ફસાવવા માટે રચેલું નાટક છે. તેનાથી બચવું જોઈએ. બાદશાહ સાથે અવારનવાર ધર્મચર્ચા થતી રહે છે.

સવારના દશ વાગ્યા છે અને હવે અમે લુવાંગ-પ્રવાંગ છોડીને જઈ રહ્યાં છીએ. જતાં પહેલાં એક-બે સ્થળો જોવાનાં છે. એક તો તડબૂચ આકારનો સ્તૂપ તથા બીજું એક ભવ્ય મંદિર છે. અમે મંદિરમાં ફરી રહ્યાં છીએ. બુદ્ધની પ્રતિમા ઘણી મોટી અને ભવ્ય છે. મારી જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં લટે જણાવ્યું કે આ ઈંટો-ચૂનો વગેરેથી બનાવેલી પ્રતિમા છે. આવી ઘણી મોટી પ્રતિમાઓ જોઈને થતું કે આટલો મોટો પથ્થર ક્યાંથી લાવ્યા હશે અને તેને કેવી રીતે ખસેડાયો હશે. પણ આજે સમાધાન થયું કે આ ઈંટ-ચૂનો વગેરેથી બનાવાય છે. પ્રતિમા ભવ્યાતિભવ્ય છે. વચ્ચે 16મી શતાબ્દીમાં બનેલું આ મંદિર એક વાર ચીનના લૂંટારાઓએ લૂંટ્યું હતું. કારણ કે મંદિરમાં ઘણું સોનું હતું. લૂંટ પછી આ મંદિરને બાળી નાખેલું. જે કાંઈ બચ્યું હતું તેને ગઈ કાલના સંગ્રહસ્થાનમાં મુકાયેલું છે. લાઓસની આ સૌથી મોટી પ્રતિમા છે. અહીં ઘણા સાધુઓ પણ રહે છે.

અહીં એક ખાસ નિયમ છે કે બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી પોતાના બાળકને થોડા સમય માટે પણ ભિક્ષુ જરૂર બનાવે છે. લટ પણ ત્રણ વર્ષ સુધી આ રીતે મંદિરમાં ભિક્ષુ તરીકે રહ્યો હતો અને ભણ્યો હતો. પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં જેમ ઋષિકુળમાં બાળકો રહેતાં તેમ. થોડાં

વર્ષ રહીને પછી છોકરો પાછો આવી શકે છે અને લગ્ન કરી શકે છે. લગ્ન ન કરવાં હોય તો ભિક્ષુ તરીકેનું જીવન આગળ જીવી શકે છે. જ્યારે કોઈ છોકરાને ભિક્ષુ તરીકે મંદિરમાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે તેનું નામ બદલાતું નથી. તેનું નામ, પિતા-માતાનું નામ એ જ રહે છે. હા, તેના વાળ કાઢી નખાય છે અને કપડાં બદલાવી નખાય છે. ધર્મનું જ્ઞાન થાય તે માટે થોડાં વર્ષોની દીક્ષા અપાય છે. જેમ મદરેસામાં ભણનારાં બાળકો ધાર્મિક જ્ઞાનથી યુક્ત બને છે પણ એમને બીજું જ્ઞાન ખાસ નથી હોતું તેવી જ રીતે આ યુવાનોનું પણ થાય છે. પણ અહીં કોઈ કટ્ટરવાદી નથી થતા, કારણ કે તેવી કટ્ટરવાદી બ્લૂ પ્રિન્ટ જ નથી. જૈન-બૌદ્ધ અને હિન્દુઓ પાસે કટ્ટરવાદી થવાની બ્લૂ પ્રિન્ટ જ નથી. આ બધા અહિંસાવાદી અને શાન્તિપ્રિય ધર્મો છે. નાના બાળકનું સારું ઘડતર થાય તેટલા માટે મંદિરમાં મૂકવાની આ વ્યવસ્થા છે. ઘણાં અનિષ્ટોથી બચવા આ વ્યવસ્થા છે. જોકે ભારતની માફક આવાં ગુરુકુળોમાં બાળકો કે કિશોરોની સેક્સ-સતામણી થવાની સંભાવના રહે છે.

અહીં પણ એમરોન બુદ્ધની એક સરસ પ્રતિમા છે. લટનું કહેવું છે બૌદ્ધ ધર્મની મર્યાદા પાંચ હજાર વર્ષની છે. અત્યારે અઢી હજાર વર્ષ થયાં છે. હજી બીજાં અઢી હજાર વર્ષ સુધી તેનું અસ્તિત્વ રહેશે. તે પછી તે સમાપ્ત થઈ જશે અને ભગવાન બુદ્ધ ફરીથી બોધિસત્ત્વ થઈને આવશે અને નવો ધર્મ પ્રસ્થાપિત કરશે. અમે તેની શ્રદ્ધા ભરેલી વાતો સાંભળતા રહ્યા. તે ગરુડને ગલૂડા બોલે છે. તેણે કહ્યું કે ઇન્ડોનેશિયાની એરલાઈન ગરુડ છે, જે વિષ્ણુનું વાહન છે અને જર્મનીની એરલાઈનનું નામ હંસ છે. ‘લુફ્ત-હંસા’ ‘લુફ્પાંઝા.’ આ રીતે હિન્દુ ધર્મ વ્યાપક – વિશાળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. લટ કહે છે કે બુદ્ધ ભગવાન ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. તેમણે આવનારાં પાંચ હજાર વર્ષની વાતો કરી છે. (આમ તો બધા જ પોતપોતાના ભગવાનોને ત્રિકાળજ્ઞાની જ માનતા હોય છે). અત્યારે ભગવાન બુદ્ધનો અવતાર ક્યાં છે? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર લટ આપી શક્યો નહિ. ખરેખર તો બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નિર્વાણનો અર્થ થાય છે – ચિદ્ધારાની સમાપ્તિ. અર્થાત્ પોતાના અસ્તિત્વની જ સમાપ્તિ. જો આવું હોય તો બુદ્ધનું આત્મીય અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ ગયું હોવું જોઈએ. હિન્દુઓની માફક તેઓ આત્માને અમર માનતા નથી. મોક્ષમાં આત્માની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. જેમ દીપકનું છેલ્લું તેલનું ટીપું બળી જાય છે પછી દીપક આપોઆપ બુઝાઈ જાય છે. તેમ ચિદ્ધારારૂપી આત્મા પણ કર્મનો ક્ષય થતાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. શું કહેવું? જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેની ઉપાસના કરવાની થઈ.

ભગવાન બુદ્ધ મહાન છે તેમાં કોઈ શંકા નહિ. પણ તેમનાં ત્રણ લક્ષ્યો પૂરાં ન થયાં: 1. મારે વૃદ્ધ નથી થવું 2. મારે બીમાર નથી થવું અને 3. મારે મરવું નથી, અમર થવું છે. દશેરાની સવારી વખતે સિદ્ધાર્થે જે વૃદ્ધ, બીમાર અને મૃતકનાં ત્રણ કષ્ટદાયી દૃશ્યો જોયેલાં તે જોઈને આ ત્રણ લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરેલાં. તેની સિદ્ધિ માટે તેમણે મહાભિનિષ્ક્રમણ (ઘરત્યાગ) કરેલું. પણ જુઓ તો ખરા, તે વૃદ્ધ થયા, બીમાર થયા અને મૃત્યુ પણ પામ્યા, આ ત્રણથી છુટકારો કોઈને પણ ન મળ્યો. તેમાં થોડો ફેરફાર-સુધારો વિજ્ઞાને કર્યો છે: 1. વિજ્ઞાનથી માણસ લાંબું જીવન જીવી શકે છે. 2. ઓછો બીમાર થઈ શકે છે અને મૃત્યુ તો છે જ. મૃત્યુ ધ્રુવ છે.

અમે મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યાં છીએ. પ્રદક્ષિણાના પરિસરમાં બુદ્ધની અસંખ્ય પ્રતિમાઓ ઊભી કરાઈ છે. ચીનથી જે લોકો મંદિર લૂંટવા આવેલા તેની પણ પ્રતિમા છે. તેનું નામ ‘હો’ હતું. એટલું સારું છે કે આપણે ક્યાંય મહમદ ગઝનવીની મૂર્તિ બનાવી નથી. ભલું પૂછો, જો કોઈ સોમનાથના પરિસરમાં બનાવે તો તેને પણ દીવો-અગરબત્તી કરનારા મળી રહે. આને હિન્દુ ધર્મની ઉદારતા વિશાળતા કહેવાય કે નાદાની કહેવાય?

સામે જ સાધુ-નિવાસ છે. હવે ભિક્ષુઓને જમવાનો સમય થયો છે. 5-7ના કૂંડાળામાં બધા બેઠા છે અને જમી રહ્યા છે. પંગત નથી. મુસ્લિમોની માફક કૂંડાળું છે. વટલાવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. લોકોના ઘરેથી માગી લાવેલી ભિક્ષાનાં પાત્રો વચ્ચે મૂક્યાં છે.

આ મંદિરની સામે જ તડબૂચ આકારનો સ્તૂપ છે. અમે વિદાય થયાં. સામે જ એક ડુંગરા ઉપર સુંદર ભવ્ય મંદિર દેખાય છે. પણ ઘણાં પગથિયાં ચઢવાનાં હોવાથી અહીંથી જ માથું નમાવી લીધું. બસ આગળ ચાલી અને બીજા એક જૂના મંદિર આગળ ઊભી રહી. આ મંદિર પણ જૂનું છે. 16મી સદીનું. મંદિરોનાં નામ એવાં હોય છે કે શુદ્ધ લખી શકાતાં નથી તેથી નામ લખવાનું ટાળવું યોગ્ય લાગે છે.

લુવાંગ-પ્રવાંગમાં આ સારામાં સારું મંદિર છે. સેથા ટીલાએ (સિદ્ધ તિલ) આ મંદિરનું નિર્માણ કરેલું. આ મંદિરનો કોઈએ નાશ કર્યો નથી. મંદિરની ચારે તરફ ઘણાં મકાનો છે. અને બુદ્ધની મૂર્તિઓનો તો પાર નથી. 15-16 માણસો બેસી શકે તેવી એક જ થડમાંથી બનાવેલી નૌકા પડી છે. આ નાવ રેસમાં કામ આવતી. અમે છેલ્લા રાજાની સમાધિ જોઈ રહ્યાં છીએ. રાજાની ભવ્ય સમાધિ કમ્યુનિસ્ટોએ નહિ થવા દીધેલી. પછી આ લાકડાની ભવ્ય સમાધિ બનાવાઈ છે. ખરેખર સમાધિ અત્યંત ભવ્ય છે. મકાનની દીવાલો ઉપર રામાયણનાં ચિત્રો દોરેલાં છે. જેમાં સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા પણ છે. રામાયણનાં ઘણાં ચિત્રો દોરેલાં છે. આ સમાધિમાં રાજાનાં અસ્થિસંગૃહીત કરેલાં છે. સોનાનો કલર બહુ વપરાયો છે. આ લાકડાની સમાધિ બનાવનાર સુથાર હમણાં 97 વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો છે. લાંબા જીવનનું કારણ સહજ જીવન છે. સહજ જીવન એ જ મોટો યોગ છે.

અમે હવે બીજા મંદિરમાં ફરી રહ્યાં છીએ. અહીં પણ ઘણી પ્રતિમાઓ છે. અહીં એક વિચિત્ર વ્યવસ્થા પણ છે. એક પાણીની નીક મંદિરમાં બનાવેલી છે. નવા વર્ષના દિવસે જ્યારે ઉત્સવ ઊજવાયો હોય ત્યારે આ નીકમાં અત્તરવાળું સુગંધિત પાણી વહેવડાવવામાં આવે છે, જેથી મંદિર સુગંધિત થઈ જાય છે.

મંદિર જોઈને અમે બહાર નીકળ્યાં. નગરની વચ્ચોવચ્ચ એક મોટો ચોક છે. ત્યાં બસો ઊભી રહી અને કહ્યું કે આ બાજુ ઓપન માર્કેટ છે. એક કલાકનો સમય છે. કોઈને કાંઈ ખરીદવું હોય તો ખરીદે. અમને ઉતારીને બસો તો જતી રહી. અમે બધાં માર્કેટમાં ગયાં. બપોર થઈ ચૂક્યો હતો. ગરમી ઘણી હતી. દુકાનદારો ચા-નાસ્તો લંચ કરી રહ્યા હતા. ખાસ કાંઈ ખરીદવા જેવું ન લાગ્યું પણ અમે ફરી ફરીને થાક્યાં હતાં એટલે એક ખાલી દુકાનના પાટ ઉપર બેઠાં. સામે જ એક જુવાન છોકરી ફળો વેચતી હતી. તેની પાસે સરસ સીતાફળો હતાં. શ્રી ભરત ગજેરાએ તેનો ભાવ પૂછ્યો પણ છોકરીએ સામું પણ ન જોયું. તે મોબાઇલ ઉપર વાત કરી રહી હતી. ભરત ગજેરાએ વારંવાર તેને ભાવ પૂછ્યો પણ ધ્યાન આપે એ બીજાં. મેં કહ્યું કે, ‘રહેવા દો. હમણાં તે સમાધિમાં છે. ડિસ્ટર્બ ન કરો.’ ભરતનું કહેવું છે કે ‘ના, તે સમાધિમાં નથી, ફોન કરે છે.’ મેં કહ્યું કે ‘તેનો ચહેરો જુઓ, તે પ્રેમસમાધિમાં છે.’ દશેક મિનિટથી પણ વધારે સમય ભરતે રાહ જોઈ પછી તેનો ફોન બંધ થયો. ગજેરાએ પૂછ્યું કે તું કોને ફોન કરતી હતી તો તેણે હસીને કહ્યું કે મારા બોયફ્રેન્ડને. મેં કહ્યું કે આનું નામ જ પ્રેમસમાધિ કહેવાય. તે વખતે તેના રોમેરોમથી પ્રેમ ટપકી રહ્યો હતો. સૌથી ઉત્તમ અને સૌથી દુર્લભ આ પ્રેમસમાધિ છે. આમાં પ્રાણાયામની જરૂર રહેતી નથી. પ્રેમસમાધિમાં તરબોળ હોય તેને વિક્ષેપ ન કરાય. બધાંને આવી ક્ષણો મળતી નથી હોતી, જેને આવી ક્ષણો ન મળે તે વિપશ્યના કરે, પ્રેક્ષા કરે, સવિકલ્પક કે નિર્વિકલ્પક સમાધિ માટે પ્રયત્નો કરે. ભલે કરે. પણ જેને સહજ રીતે પ્રેમસમાધિ લાગે છે તેણે બધા યોગ કરી લીધા. ભરત ગજેરાને મારી વાત સમજાઈ. પછી તો ભાવતાલ થયા અને અમે સીતાફળ લીધાં. તેણે ડિશ તથા ચક્કુ વગેરે આપ્યાં. તેનો વ્યવહાર ઘણો ઉત્તમ હતો. થોડી જ વારમાં બાદશાહ આવી ગયા. તેમણે પાઈનેપલ લીધાં. અમે બધાં ખાવા લાગ્યાં. ત્યાં એક વિવાદ થઈ ગયો: પાઈનેપલમાં સેકેરિન નાખ્યું છે. તેના વિના આટલી બધી મીઠાશ ન હોય. અંતે સાબિત થયું કે ના, સેકેરિન કે કશું નાખ્યું ન હતું. અહીંનાં બધાં ફળ બહુ મીઠાં હોય છે. બાદશાહે ફરી ફરીને પાઈનેપલ લીધાં અને બધાંને ખવડાવ્યાં. સૌ પ્રસન્ન થયા. છોકરી પણ પ્રસન્ન હતી. લીચી પણ લીધી. બધું જ મધમીઠું. અમારી બસો આવી ગઈ હતી અને હવે અમે તેમાં બેસી ગયાં છીએ. બાદશાહે એક ભણેલા શાસ્ત્રીની તથા અભણ બ્રાહ્મણની કથા સંભળાવી, બધાંને આનંદ આવી ગયો.

અમે હવે હવાઈ મથકે પહોંચી ગયાં છીએ. અહીં કોઈ કશી રોકટોક નથી. રામરાજ્ય જ લાગ્યું. વિમાનમાં બેસાડવા માટે મને લેવા એક કર્મચારી ભાઈ આવ્યા પણ મેં ના પાડી. એકલો જ વિમાનમાં બેસવા ગયો. અહીં સાધુઓને બહુ માન અપાય છે. તે દૃષ્ટિએ મને આ માન આપવા આવ્યા હતા. વિમાન નાનું 100 સીટોનું છે. અમે તો ઊડ્યાં. લાઓસને છેલ્લી સલામ કરીને થાઇલેન્ડની સીમામાં પ્રવેશ્યાં. વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. આ સમૃદ્ધ દેશ છે. પેલો ગરીબ દેશ હતો. બન્નેની તુલના કરી શકાય નહિ. આ અમેરિકા તરફી થયો અને માલામાલ થઈ ગયો. પેલો અમેરિકાવિરોધી થયો અને પાયમાલ થઈ ગયો.

લાઓસની પ્રજાએ જે બોમ્બવર્ષા, ધડાકા-ભડાકા જોયા છે તેમાંનું આપણે કશું જ જોયું નથી. કદાચ એટલે આપણે મજબૂત મનોબળવાળી પ્રજા થઈ શક્યા નથી. યુદ્ધથી પ્રજા ઘડાય છે. જેણે યુદ્ધો જોયાં જ નથી – સંઘર્ષ કર્યો જ નથી તે પ્રજા પૂરી ઘડાયેલી નથી.

હોતી. લાઓસ ભલે ગરીબ દેશ હતો તોપણ અમને તેના પ્રત્યે માન થયું. એક તો ભિખારીઓનાં ટોળાં જોવા ન મળ્યાં. ખિસ્સા-કાતરુઓ ન મળ્યા. છેતરપિંડી કરનારા ન મળ્યા. શું આટલું ઓછું કહેવાય? હા, જો અહીંની વધારાની કન્યાઓને ભારત-ગુજરાતમાં લાવી શકાય તો બન્ને તરફના પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય. આ દિશામાં કોઈ પ્રયત્ન કરે તો કદાચ પરિણામ આવી શકે. મૂળમાં તો તે ભારતીયો જ છે. આપણું જ લોહી છે તે ભુલાવું ન જોઈએ. રોટી-બેટી વ્યવહારની ઉદારતા હજી પણ કેળવી શકાય તો સારું.

5-7-07

ફરી પાછા અમે બૅંગકોકના હવાઈ મથકે આવી ગયાં. આ પ્રવાસમાં બૅંગકોક અને હૉંગકૉંગ અમારાં જંકશનો છે. ગમે ત્યાં જઈને પાછા અહીં આવવું પડે છે. હવાઈ મથકે બધી વિધિ પતાવીને એ જ એક્સપ્રેસ માર્ગ ઉપર વિદાય થયાં. અહીં ચારે તરફ નિર્માણ જ નિર્માણ ચાલી રહ્યું છે. (લાઓસમાં ક્યાંય કશું નિર્માણ દેખાતું ન હતું.) રાષ્ટ્રની રાજનીતિથી કેટલો ફરક પડે છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. થાઈલેન્ડમાં રાજાશાહી છે. રામ નવમો અત્યારે રાજા છે. હવાઈ મથકથી માંડીને અહીં રોડ ઉપર – બજારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં – રાજા-રાણીનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો લગાવ્યાં છે. અને ઘણી જગ્યાએ લખ્યું છે કે ‘રાજા ઘણું જીવો’. હમણાં થોડા જ સમય ઉપર સેનાના જનરલે વિદ્રોહ કર્યો હતો પણ સફળ ન રહ્યો. આ એક્સપ્રેસ માર્ગની દશ લાઈનો છે. બાર બૂથો છે. છોકરીઓ ઝડપ-ઝડપથી ટોલટેક્સ લે છે અને વાહન વિદાય થાય છે. આપણે ત્યાં હજી આવી ઝડપ નથી આવી. આમ જુઓ તો ક્યાંય ઝડપ નથી. બધે જ હોતી હૈ ચલતી હૈ પ્રમાણે ચાલતું હોય છે. અમારી બસના દર્પણ નીચે 5-10 તાવીજો લટકી રહ્યાં છે. તે બતાવે છે કે જાદુ-મંત્ર અહીં પણ ચાલે છે. મેં ગાઈડને પૂછ્યું કે એક જ તાવીજ રાખોને – આટલાં બધાં તાવીજ કેમ લટકાવ્યાં છે? તો કહે કે જુદા જુદા પ્રોબ્લેમ માટે જુદાં જુદાં તાવીજ હોય છે. મેં કહ્યું કે અમારા ભૂવાઓ એવું તાવીજ પણ આપે છે કે કશો પ્રોબ્લેમ ન હોય તો પ્રોબ્લેમ ઊભો કરી આપે. ભૂવાના રવાડે ચઢેલા માણસો, જાળમાં ફસાયેલા માછલાની માફક જલદી નીકળી શકતા નથી. ફરી પાછું પેલું 84 માળનું બેડોળ મકાન દેખાવા લાગ્યું. સૌંદર્ય પણ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. માત્ર સગવડ જ નહિ. સૌંદર્ય પણ જરૂરી છે. રાજશાસનમાં રહેલા રાજા, મંત્રીઓ, રાષ્ટ્રપતિ વગેરે કુશળ તો હોવા જોઈએ. સાથે સાથે ગુડ લુકિંગ પણ હોવા જોઈએ. વિદેશમંત્રી જ્યારે વિદેશોમાં જાય છે ત્યારે પહેલો પ્રભાવ પર્સનાલિટીનો પડે છે. અષ્ટાવક ગમેતેવા જ્ઞાની હોય તેમને ગુરુ બનાવાય. પણ રાજા ન બનાવાય. મંત્રી ન બનાવાય. સત્યં શિવં સુંદરમ્ હોય તે જ ઉત્તમ રાજા કે મંત્રી થઈ શકે.

આ દેશનો આટલો બધો વિકાસ થયો હોવા છતાં પણ ભૂત-પ્રેત-બાધા-બંધણી, તંત્ર-મંત્ર વગેરેમાં ઘણું માને છે. ઘરના આંગણામાં જ નાનું મંદિર તો હોય જ. મોટા ભાગે તે બ્રહ્માનું હોય છે. આવાં તૈયાર મંદિરોની કેટલીયે દુકાનો બજારોમાં હોય છે. અશુભ તત્ત્વોને દૂર રાખવા આવાં કાંઈક તાવીજો વગેરે હોય છે. પાર્કિંગ ન હોવાથી બસ અમને ઉતારીને ચાલતી થઈ. બધાં શોપિંગ કરવા માગે છે. એટલે શોપિંગમાં ગયાં. પ્રવાસીઓ કાંઈ ને કાંઈ ખરીદવા માગતાં હોય છે. ગાઈડે બિસ્સાકાતરુથી સાવધાન રહેવા સૂચના આપી. આ પરિવર્તન હવે દેખાયું. જોકે કોઈનું કશું ગયું નહિ પણ આવું થતું હશે. અહીંથી ઘણું ઘણું ખરીદ કર્યું. ભાવોમાં કડદો કરવાનો હોય છે.

અમે બધાં ‘ઇન્ડિયન હટ’માં જમવા પહોંચી ગયાં. તેના માલિક દિલ્હી તરફના કોઈ સજ્જન હતા. તેમણે અમારું સ્વાગત કર્યું અને પ્રેમથી ગરમ ગરમ વાનગીઓ જમાડવા માંડી. અમને બધાંને અલગ ઉપર બેસાડ્યાં. મારી આગળ જ મોટું ટી.વી. ભારતીય પ્રોગ્રામ બતાવતું હતું. મેં કહ્યું કે ઘણા દિવસથી ભારતના સમાચાર સાંભળ્યા નથી જો કોઈ ન્યૂઝ ચેનલ આવતી હોય તો ચાલુ કરોને. તેમણે તરત જ ન્યૂઝ ચેનલ ચાલુ કરી. ન્યૂઝ હતા – તિહાડ જેલમાં સાત દિવસમાં છ કેદીઓનું મરણ થઈ ગયું હતું. જેલ બતાવી. વાત પૂરી થઈ જવી જોઈએ પણ ના, તરત જ જેલરનો ઇન્ટરવ્યૂ આવ્યો. કેદીઓ કેમ મરી ગયા? જેલરનો ઇન્ટરવ્યૂ પૂરો થયો એટલે કેદીઓની માતા, પછી પત્ની વગેરેના ઇન્ટરવ્યૂ આવ્યા. બધાં રોતાં હતાં. કહેતાં હતાં કે અમારો દીકરો પૂરો સ્વસ્થ હતો અને નિર્દોષ હતો. ઓચિંતાનો કેમ મરી ગયો? ધ્રુસકે ધ્રુસકે વારાફરતી બધાંને રોતાં બતાવતા હતા. પૂરા અડધા કલાક સુધી આ જ સમાચાર ચાલ્યા. બીજા કોઈ સમાચાર બતાવ્યા જ નહિ. વિશ્વભરમાં ક્યાંય આવી ચેનલો જોવા નહિ મળે. કોની છોકરી ભાગી ગઈ છે, તેના સમાચાર અહીં બૅંગકોકવાળાને જાણીને શું કરવાનું? જે સમાચારો જ નથી તેને આ લોકો સમાચારો બનાવે છે. પછી ઝીણું ઝીણું પીંજે છે. 10-20 મિનિટ પીંજે છે. પછી વારંવાર આ જ વાતને આખો દિવસ રિપીટ કરતા રહે છે. આવી પદ્ધતિ ભારતમાં જ ચાલે. ભારતના લાખો લોકો જ આવી વ્યર્થની વાતો જુએ. બીજે આવું જોવા ન મળે. અમે એમ્બેસેડર હોટલ પહોંચી ગયા અને રાત રહ્યાં.

મને વિચાર આવે છે કે રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં મીડિયા બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. પણ મીડિયા પોતે સ્વસ્થ હોય તો જ. મીડિયા પોતે જ બીમાર હોય તો તેની બીમારી પૂરા રાષ્ટ્રમાં પ્રસરી જાય છે. ઘણી વાર મીડિયાના તીવ્ર રાગદ્વેષ ખાસ વ્યક્તિ કે ખાસ પક્ષને નિશાન બનાવે છે અને પછી તેની પાછળ પડી જાય છે. દિવસોના દિવસો સુધી એની એ જ વાત વહેતી કર્યા કરે છે. જોકે ઘણી વાર તે સારું કામ પણ કરે છે. ભલભલા મંત્રીઓ કે અધિકારીઓને ચોકમાં ઊભા કરી દે છે. આ તેમનું સાહસ અને બહાદુરી છે. અંધશ્રદ્ધા નિવારવાનું પણ કામ કરે છે. પણ અંધશ્રદ્ધા વધારવાનું પણ કામ કરે છે. મીડિયા વૈજ્ઞાનિક માધ્યમ છે. અત્યારે વિજ્ઞાનના દ્વારા અંધશ્રદ્ધા વધારવાનું કાર્ય પણ ખૂબ ચાલે છે. ખાસ કરીને ભૂત-પ્રેત-ભૂવા વગેરેના કાર્યક્રમો પણ અપાય છે. એકંદરે જોતાં એવું લાગે છે કે મીડિયાના મૂળભૂત સ્વરૂપને સુધારવાની ઘણી જરૂર છે.

‘ઇન્ડિયન હટ’ના માલિક મોટી ઉંમરના છે પણ લગ્ન થયાં નથી. કહે કે થાઇલેન્ડની સામાન્ય ઇમેજ ઠીક ન હોવાથી એમને કોઈ કન્યા આપતું નથી. અમે ત્રણ વાર દિલ્લી જઈ આવ્યા. પણ થાઇલેન્ડનું નામ પડતાં જ લોકો મોઢું ફેરવી લે છે. કદાચ વાત સાચી હોય. વ્યક્તિ, પરિવાર, ગામ અને દેશની એક આગવી માથાવટી હોય છે. તેની અસર જીવન ઉપર ખાસ કરીને સામાજિક જીવન ઉપર પડતી જ હોય છે. સમૃદ્ધિનાં પણ કેટલાંક દૂષણો હોય છે. તેમાં પણ જો સ્ત્રીઓને વધુ પડતી સ્વતંત્રતા મળી જાય તો સ્વચ્છંદતા આવી જતી હોય છે. અહીં એવું જ થયું લાગે છે. સમૃદ્ધિ આવી. સારું થયું. પણ સ્ત્રીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈ ગઈ. બંધન વિનાનું જીવન સ્વચ્છંદ થઈ જતું હોય છે.

લગ્ન એક બંધન છે. તે કલ્યાણકારી છે. જે પશુ ખીલે બંધાય તો તેને ખાણ-દાણ અને રક્ષણ મળે. પણ ખીલે ન બંધાયેલું કે ખીલા તોડનારું પશુ હરાડું થઈ જાય અને પછી ધોકા ખાય છે. ધર્મ ખીલો છે. ધર્મના ખીલે બંધાયેલા માણસનું ધર્મ રક્ષણ કરે છે. પણ ધર્મથી મુક્ત કે ધર્મનો ખીલો તોડનારા સ્વચ્છંદી થઈ જતાં હોય છે. ધર્મ વિનાના પણ સમૃદ્ધિમાં ચક્ર્યૂર દેશો અને પ્રજાનું કાંઈક આવું જ થતું હોય છે. થાઇલેન્ડની થોડીક આવી છાપ પણ સંભળાય છે. પણ એક બીજી બાજુ પણ છે. કેટલાક દેશોમાં સ્ત્રીઓ ઉપર એટલાં બધાં કઠોર નિયંત્રણો છે કે તેમનું જીવન કેદખાના જેવું થઈ ગયું છે. ન ઘરથી બહાર નીકળાય, ન ભણી શકાય, ન નોકરી કરી શકાય. બસ નિયંત્રણો જ નિયંત્રણો. આપણે બે છેડાઓમાં જીવી રહ્યાં છીએ. એક તરફ લાઓસમાં પેલી નદીમાં લંગોટી માત્ર પહેરીને પતિ સાથે ભુસ્કો મારનારી સ્ત્રીઓ છે, તો બીજી તરફ પગની પાની પણ ન દેખાઈ જાય તેવાં કપડાં પહેરીને માત્ર તગતગતી આંખો જ દેખાય તેવી પણ સ્ત્રીઓ છે. આ બન્ને છેડાવાળાં જીવન છે. બન્ને યોગ્ય ન કહેવાય. જીવન તો મધ્યમાં છે. યથાયોગ્યમાં માત્ર આપણને ન ગમે તેવું નહિ, સૌને પણ ગમે તેવું. આ શક્ય છે, જો સમૃદ્ધિની સાથે માનવધર્મને પણ સાથે રાખવામાં આવે તો. હું માનવધર્મની વાત કરું છું. સ્ત્રીને માનવ સમજવાની, પૂતળી નહિ. સ્ત્રીએ પણ પોતાને માનવ સમજવાની, માત્ર ભોગપૂતળી નહિ.

34. વિદાય

આજે તા. 13-6-07 છે. અમારો પ્રવાસ પૂરો થઈ રહ્યો છે. અમે વિદાય થઈ રહ્યાં છીએ. પણ અમારામાંથી 10 પ્રવાસીઓ ભારત ન આવતાં અહીંથી સિંગાપોર જઈ રહ્યાં છે. ડાંખરા અને બાદશાહ પરિવાર સાથે સિંગાપોર જઈ રહ્યા છે. ત્યાં 2-3 દિવસ રોકાઈને પછી ભારત આવશે. અમે એક નાની સભા ભરી અને પૂરા પ્રવાસમાં એકબીજાંને સાથ આપવા માટે તથા હળીમળીને રહેવા માટે આભાર માન્યો. શક્તિ ટૂરના શ્રી મહેશભાઈ અમારી સાથે જ છે. તેમનો પણ આભાર માન્યો. ડાંખરા વારંવાર ‘અંતિમ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. જેમકે પોતાની પત્ની કંચનબહેન માટે કહે છે કે ‘કંચનબહેનની અંતિમ ઇચ્છા છે કે સિંગાપોર બતાવો’ વગેરે. મેં તેમને સમજાવ્યા કે પત્નીને બહેન ન કહેવાય, દેવી કહેવાય. હવે ‘કંચનદેવી’ કહેવાનું. ડાંખરા સાચી વાતનો તરત જ સ્વીકાર કરી લે છે. આ તેમનો ગુણ છે. કંચનબહેન પણ રાજી થયાં. મને કહે કે જરા સમજાવોને. જ્યારે જુઓ ત્યારે બહેનનું બેનજી કરે છે. હવે બેનજીની જગ્યાએ દેવીજી કહેવાનું શરૂ થયું. કોઈ વાર ભૂલી જાય છે. તો હું ટેકું છું. તરત જ સુધારી લે છે. પણ બન્નેનો પ્રેમ અદ્ભુત છે. બાદશાહને સારું છે કે નામ લઈને કે વગર નામે બોલાવવાનો ખાસ રિવાજ જ નથી. પહેલાં પતિ-પત્ની નામ ન લેતાં ‘એ સાંભળો છો કે’ એમ કહેતાં અથવા ‘બાબલાના બાપા કે બાબલાની બા’ કહેતાં. તેમાં ભારે મીઠાશ રહેતી. હજી પણ ઘણાં આ જ પદ્ધતિથી જીવન જીવે છે. અમારું ઊંઝા મંડળ આવું જ છે. અમારામાંથી સુરતના દશ પ્રવાસીઓ જુદાં પડ્યાં. ભારે ખાલીપણું આવી ગયું. ખાસ કરીને કપિરાજ વિના બધાં બેચેન થઈ ગયાં. માંડ દશ વર્ષના કપિરાજે સૌનાં મન જીતી લીધાં હતાં. અમે જુદા પડ્યા. સૌની ઇચ્છા હતી કે ફરી પાછા આવો પ્રવાસ ગોઠવીએ અને સાથે પ્રવાસ કરીએ. પ્રવાસમાં સૌને આનંદ આવ્યો હતો. મોટા ભાગે પ્રવાસીઓ અંદર અંદર લડી મરતાં હોય છે, અથવા ટૂરવાળા સાથે મતભેદો કરીને લડતાં હોય છે. અમારે કશો જ ઝઘડો ન થયો. ઈશ્વરનો આભાર.

અમે થોડો સમય છે એટલે ફરી પાછા સિટીટૂર કરવા નીકળી પડ્યાં છીએ. ગાઈડનું કહેવું છે કે, બૅંગકોકની અંદર ઈ. સ. 1782થી મોટી મોટી બિલ્ડિંગો બનવાની શરૂઆત થઈ. વિકાસ અને શહેરીકરણ આપોઆપ સાથે થઈ જતાં હોય છે. વિકાસ કરો અને શહેરીકરણ ન થાય તેવું બને નહિ. લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ તમે ગામડાની વસ્તીને શહેરમાં આવતી રોકી શકો નહિ. કારણ કે શહેરમાં જે રોજી તથા બીજી તકો હોય છે તે ગામડામાં નથી હોતી. 1780માં લાઓસથી એમરોન બુદ્ધ અહીં લાવવામાં આવ્યા. પૂરા થાઈલેન્ડની વસ્તી છ કરોડથી વધારે છે, જ્યારે બૅંગકોકની વસ્તી સવા કરોડ છે. અહીં 95% બૌદ્ધધર્મી લોકો વસે છે. બૅંગકોક 230 વર્ષ જૂનું છે. રામ નવમા અત્યારે રાજ કરે છે. તેમને 80મું વર્ષ ચાલે છે, જેની ધામધૂમથી ઉજવણી કરવામાં આવી રહી છે. જો બૅંગકોકમાં આટલાં ઊંચાં મકાનો ન બંધાયાં હોય તો અહીં ઝૂંપડપટ્ટીઓનો પાર ન રહ્યો હોત. જે દુર્દશા મુંબઈ-દિલ્હી-કલકત્તાની થઈ રહી છે, તેવી જ દુર્દશા આ શહેરની પણ થાત. પણ સરકારે શહેરીકરણનો સ્વીકાર કરીને હજારો ઊંચાં ઊંચાં મકાનો બાંધવાની છૂટ આપી ને પ્રશ્ન ઊકલી ગયો. ઝૂંપડપટ્ટી એ કોઈ પણ નગરનું ગંધાતું ગૂમડું જ નથી બની જતું પણ ગુંડાઓ, આતંકવાદીઓ અને તમામ અનિષ્ટોનું કેન્દ્ર બની જાય છે. જ્યાં કાયદાની સ્થિતિ નહિવત્ હોય છે. અત્યારે રાજાની 80મી વર્ષગાંઠ ઊજવે છે એટલે ઘણાંબધાં મકાનો પીળા રંગથી રંગાયેલાં છે. પીળા રંગના ધ્વજ-વાવટા પણ ખૂબ લહેરાય છે. પીળા રંગનો હેતુ રાજા માટે જન્મથી છે. રાજા સોમવારે જન્મ્યા હતા. અને સોમવારનો રંગ પીળો મનાય છે. અહીં સાતે વારના જુદા જુદા સાત રંગો અપાયેલા છે. જેમાં સોમવાર પીળા રંગનો છે. તે દિવસે રાષ્ટ્રીય રજા રાખવાના છે. રાણીની જન્મતિથિ 12મી ઓગસ્ટે આવી રહી છે. તે દિવસ પણ ખૂબ ધામધૂમથી ઊજવવાનો છે. મારી દૃષ્ટિએ આમ તો રાજાશાહી સારી નથી પણ ખરાબ લોકશાહી કરતાં, રાજાશાહી સારી, ખરાબ લોકશાહીમાં બધા રાજા હોય છે. ખરાબ લોકશાહી ત્યારે શરૂ થાય છે જ્યારે ગુંડા, માફિયા, બાહુબલિઓ ચૂંટણી જીતીને સદનોમાં જતા હોય છે અને ઊંચાં પદો કબજે કરી લેતા હોય છે. આ ગુંડારાજ જ કહેવાય. લોકરાજ નહિ. એના કરતાં રાજાશાહી સારી. તેને ગુંડાગીરી કરવાની જરૂર તો નહિ. ભારતની લોકશાહી ગુંડાગીરી તરફ વળી ચૂકી છે. આગળ પરિણામ સારાં દેખાતાં નથી.

તાઈવાન અને થાઈલેન્ડ બન્ને સમૃદ્ધ છે. પણ તાઈવાનમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર હોવાથી બધે જ બૂટ પહેરીને જવાનું હતું. તથા

ફોટોગ્રાફી કરી શકાતી હતી. અહીં તેવું નથી. માત્ર બૂટ જ નહિ ટોપી, છત્રી, કેમેરો, પાઉચ વગેરે બધું જ બહાર મૂકી દેવાનું. પછી જ અંદર જવાય. આ બાજુ સરકારી હોસ્પિટલ છે. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ માટે આશીર્વાદરૂપ છે. હવે સરકાર 7થી 12 વર્ષ સુધીનાં બાળકોનું શિક્ષણ મફત કરવાની છે. નગર વચ્ચે નહેર છે. તેમાં પુષ્કળ પ્લાસ્ટિકનો કચરો પડ્યો છે. અહીં ગરીબ – મધ્યમ વર્ગ રહે છે. બહુ જ નજીવા ભાડાથી અહીં મકાનો ભાડે મળે છે. કચરાને ગરીબી સાથે પણ સંબંધ છે. ગરીબી માત્ર એકલી નથી હોતી. તેનાં ઘણાં સગાં પણ સાથે હોય છે. જેમાં અસ્વચ્છતા પણ ખરી. જોકે આ નિયમ બધા માટે નથી હોતો. મોટા ભાગે હોય છે.

રામ ત્રીજાના નામે બીજી હોસ્પિટલ પણ આવી. એ સારી વાત છે કે રાજાએ ઘણી હોસ્પિટલો બંધાવી છે. સ્કૂલો પણ બંધાવી છે.

હવે અમે જૂના બેંગકોકમાં પ્રવેશી રહ્યાં છીએ. લગભગ બધાં જ મોટાં શહેરોમાં જૂના-નવાના બે ભાગ હોય છે. જૂનું શહેર આયોજન વિનાનું. નાની નાની ગલીઓવાળું, વાંકાંચૂંકાં મકાનોવાળું અવ્યવસ્થિત હોય છે. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી જે નવા ભાગો વસ્યા, તે આયોજન-વાળા, મોટા-પહોળા રોડવાળા, વ્યવસ્થિત મકાનોવાળા વસ્યા. અહીં પણ આવું જ છે. આ જૂના ભાગમાં કોઈ પણ મકાન પાંચ માળથી વધુ ઊંચું જોવા નથી મળતું. કાશી-કલકત્તા-મુંબઈ-અમદાવાદ જેવાં નગરોમાં તો જૂનાં શહેરો ગીચ અને ગંદકીથી ભરપૂર જાણે કે સાક્ષાત્ નરક જ હોય તેવાં લાગે છે. અહીં ભારતમાં ભાડાના એકપક્ષીય કાયદાએ દાટ વાળી દીધો છે. જોકે અહીં એવો કાયદો નથી. તેથી સુધારો અને વિકાસ તેજીથી થઈ શક્યા છે. આટલી તેજીથી આપણે વિકાસ નથી કરી શકતા. કારણ કે કાયદા અસંતુલિત છે. અને સરકારી કાર્યાલયો ઘણી સુસ્તીથી કામ કરે છે. આ ફળ માર્કેટ છે. અહીં પુષ્કળ મીઠાં ફળો થાય છે.

અહીં થાઇલેન્ડમાં 18 વર્ષથી નીચેની વયે લગ્ન કરી શકાતાં નથી. ભારતમાં 18-21નો નિયમ છે. મને ઘણી વાર એવો પ્રશ્ન થાય છે કે જો સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને સરખાં જ છે તો પછી ઉંમરનો ભેદ કેમ? સરખી ઉંમર ન રાખી શકાય? અહીં થાઇલેન્ડમાં લગ્નવિનાનો કામાચાર ઘણો છે. તેથી એઈડ્સનો ખતરો ઘણો છે. ઉત્તમ રાષ્ટ્ર માટે જેમ અર્થનિયમન જરૂરી હોય છે તેમ કામનિયમન પણ જરૂરી હોય છે. અર્થનિયમન તૂટી પડે તો દેશ ગરીબ થઈ જાય. મૂડી ચાલી જાય. નવી મૂડી આવે નહિ. આવી જ રીતે જો કામનિયમન ન હોય તો અંધાધૂંધી વ્યાપી જાય. માણસ સ્થાયી અને વિશ્વાસુ-વફાદાર સાથીદાર ખોઈ બેસે. સ્ત્રીમાત્ર ભોગ્યા બની જાય અને ટકાની ત્રણ થઈ જાય. એટલે અર્થ અને કામ બન્ને, ધર્મથી, રાજથી અને સમાજથી નિયંત્રિત હોવાં જોઈએ. પણ આ નિયંત્રણો એવાં ન હોય કે પ્રજા ગૂંગળાવા લાગે. દમ ઘૂંટવા લાગે. આવાં નહિ, કલ્યાણકારી નિયંત્રણ હોવાં જોઈએ. જ્યાં જ્યાં લગ્નસંસ્થા તૂટી પડી છે અને ફી સેક્સનો પ્રવાહ ચાલુ થઈ ગયો છે ત્યાં ત્યાં પ્રજા બરબાદ થઈ ગઈ છે.

અહીં 1932માં રાજાશાહી વત્તા લોકશાહીની સ્થાપના થઈ. અર્થાત્ ચૂંટણી આવી. રાજા રાષ્ટ્રપતિ જેવો થઈ ગયો. બ્રિટનના રાજા જેવો. તેની યાદમાં આ સ્મારક બનાવ્યું છે. અત્યારે લોકશાહી છે. આ સો વર્ષ જૂનું ભવ્ય મકાન રામ પાંચમાએ બંધાવેલું. ઇટાલિયન કંપનીએ તેનું નિર્માણ કરેલું. આ પ્રથમ યુરોપિયન પદ્ધતિનું ભવન અહીં બન્યું હતું.

રસ્તામાં એક ભવ્ય ચિત્ર આવે છે. 45 વર્ષ જૂનું આ ચિત્ર છે. રાજા, એક બૌદ્ધ ભિક્ષુને નમન કરીને કાંઈક ભેટ આપી રહ્યો છે. અહીં આજે પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું સારું માન છે. નગર ચારે તરફ રાજાના માનમાં શણગારેલું છે. અહીં એક હિન્દુ દેવીની પ્રતિમા છે. માથામાંથી પાણી વહી રહ્યું છે. કદાચ ગંગાજી હોય. આ દેખાય છે તે આર્મીનું વડું મથક છે. થાઇલેન્ડની આર્મી વધારે શક્તિશાળી મનાય છે. થાઇલેન્ડ પાસે પણ વિમાનવાહક જહાજ છે. ભારતની પાસે પણ આવાં જહાજો છે. વિકાન્ત નિવૃત્ત થઈ ગયું. તેણે 1971માં બાંગ્લાદેશને આઝાદ કરવામાં સારી ભૂમિકા ભજવી હતી. બીજું વિરાટ હતું, જે હજી પણ છે. ત્રીજું રશિયાનું એડમિરલ ગોર્શકોવ આવી રહ્યું છે. મારી દૃષ્ટિએ તે ઘણું જૂનું અને ભંગાર થઈ ગયું છે. તેનું સમારકામ ચાલે છે. પછી ભારત આવશે. આ 30 વર્ષ જૂનું જહાજ છે. નીવડે ખબર પડે. સમારકામના જ રશિયાએ એટલા બધા પૈસા લીધા છે કે કદાચ તેટલામાં નવું થઈ જાય. રશિયાનાં હથિયારો વખાણવા જેવાં નથી હોતાં. કેટલાંય મિગ વિમાનો પાઈલોટોને લઈને તૂટી પડ્યાં છે. એક ચોથું વિમાનવાહક જહાજ ‘જલાશ્રય’ યુપચાપ અમેરિકાથી આવી રહ્યું છે. સોદો થઈ ગયો છે, હવે પહોંચવાની તૈયારીમાં છે. આ પણ નીવડે ખબર પડે. એક વિશ્વનું સૌથી મોટું વિમાનવાહક જહાજ

અત્યારે મદ્રાસ પાસે પહોંચ્યું છે. 56 વર્ષ જૂનું છે. બે અણુ ભઠ્ઠીઓથી ચાલે છે. કરોડો કિ.મી. ચાલી ચૂક્યું છે. તેમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં જુદા જુદા હેતુવાળાં 90 વિમાનો છે. સંયુક્ત યુદ્ધાભ્યાસ માટે આવ્યું છે. અમેરિકા અને ભારત સૈનિક રીતે નજીક આવી રહ્યાં છે. મારી દૃષ્ટિએ વિમાન-વાહક જહાજો પાછળ બહુ ખર્ચો ન કરવો જોઈએ. ભલે તેની પ્રહારક્ષમતા ઘણી મોટી હોય પણ સરળતાથી તેનો નાશ કરી શકાય છે. એક વિમાનવાહકના નાશમાં બહુ મોટો નાશ થઈ જતો હોય છે. તેમાં પણ ભારતને તો આવાં જહાજોની જરૂર જ નથી. જેને દૂર દૂર જઈને લડવાનું હોય તેના માટે આવાં જહાજ જરૂરી ગણાય. ભારતને દૂર જઈને લડવાનું નથી. તેના શત્રુઓ નજીક જ છે. ભૂમિમથકોથી સારી રીતે પ્રહાર કરી શકાય તેવી રેન્જમાં છે. એટલે આવાં વિમાનવાહક જહાજોની જરૂર જણાતી નથી.

અમારી બસ એમરોન બુદ્ધના મંદિર આગળ ઊભી રહી છે. અમે પગે ચાલીને મંદિર તરફ જઈ રહ્યાં છીએ. ફૂટપાથ ઉપર પાણી વેચનારા, છત્રી વેચનારા વગેરે ઘણા ફેરિયાઓ ભરચક છે. લોકો થોડી બૂમો પણ પાડે છે. પુષ્કળ ગરમી - બાફ પણ છે. આ બધાં ભવનો જુદા જુદા રાજાઓએ બંધાવ્યાં છે. રામ છઠ્ઠો અહીં આ ભવનમાં રહેતો હતો. અત્યારે બધાં ભવનો ખાલી પડ્યાં છે. આ ભવનોમાં ત્રણ પ્રકારનાં સ્થાપત્યો જોવા મળે છે. યુરોપિયન, ચાઇનીઝ અને થાઇલેન્ડનું.

રાષ્ટ્રના સ્વરૂપને નિર્મિત કરવામાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનો ભાગ વિદેશનીતિ ભજવતી હોય છે. રાજાએ યુરોપિયનો સાથે સારા સંબંધો રાખ્યા. ચીન, થાઇલેન્ડ સાથે સારા સંબંધો બાંધવા પ્રયત્ન કરતું રહ્યું પણ રાજાએ કુશળતાપૂર્વક તેને થોડું દૂર જ રાખ્યું.

અહીં બહુ મોટો ખરલ છે અને વૈદરાજ બેઠા છે. ઓસડિયાં વાટી વાટીને દવા બનાવે છે. થાઇલેન્ડમાં આયુર્વેદની સ્વીકૃતિ સારી છે. દીવાલો ઉપર રામાયણનાં ચિત્રો છે. 178 ચિત્રોમાં રામાયણ તાદૃશ કરી છે. રંગ વધુ પડતા ડાર્ક વપરાયા લાગે છે. બુદ્ધને કમળનું ફૂલ બહુ પ્રિય છે. જેમ શિવજીને કરેણ અને ધંતૂરાનાં ફૂલ તથા હનુમાનજીને આકડાનાં ફૂલ ગમે છે. દરેકની પાછળ હેતુ છે. બુદ્ધને કમળ એટલા માટે પ્રિય છે કે તે સૌંદર્ય, સમૃદ્ધિ અને નમ્રતાનું પ્રતીક છે. અહીં પેલેસમાં ત્રણ ભવ્ય મંદિરો છે, સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ત્રણે જુદાં જુદાં છે. એક શ્રીલંકન, બીજું થાઇલેન્ડ અને ત્રીજું કંબોડિયન સ્થાપત્ય શૈલીમાં બંધાયેલાં છે. ત્રણે ભવ્ય છે. તેમાં મૂકેલી રાખ બુદ્ધની છે અને તે ભારતથી લવાયેલી છે. બધે દ્વારપાળો પણ છે. નવ દ્વાર હોવાથી 18 દ્વારપાળો છે. આ એક દરવાજો માત્ર રાજા-રાણી માટે છે. બાકીનાં લોકો બીજા દરવાજેથી આવે છે. રામ પાંચમાએ ઘણા દેશોનો પ્રવાસ કરેલો. તે વિશ્વભરમાંથી એન્જિનિયરો લાવેલો અને સ્થાપત્ય રચેલાં. અહીં અંકુરવાટ (કંબોડિયા)ની પ્રતિકૃતિ કરેલી છે. એક સમય હતો જ્યારે કંબોડિયાની ઘણી જાહોજલાલી હતી. અહીં જે બુદ્ધ-પ્રતિમા છે, તે ઇન્ડોનેશિયાથી ભેટમાં મળેલી બુદ્ધપ્રતિમાની કોપી છે. મૂળ પ્રતિમા તો મ્યુઝિયમમાં છે. અહીં રામ પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીયનાં પણ પૂતળાં છે. ગરુડ વગેરે વાહનો પણ મૂક્યાં છે. બૌદ્ધો હાથી, નાગ અને ગરુડને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. રાજાઓએ પોતપોતાનાં માતાપિતાની સ્મૃતિમાં પગોડા બનાવેલા છે.

અમે વિશ્વપ્રસિદ્ધ એમરોન બુદ્ધની પ્રતિમા આગળ ઊભાં છીએ. સિંહાસન અતિ ભવ્ય છે. છેક ઉપર બુદ્ધની પ્રતિમા છે. પ્રતિમાની ભૌતિક કિંમત જ કરોડો રૂપિયાની થાય છે, કારણ કે જે પથ્થરમાંથી તે બની છે તે હીરાનો પથ્થર કહી શકાય. સારું છે કે મૂર્તિભંજકો અહીં પહોંચ્યા નથી. શાન્તિથી ઘણા લોકો અહોભાવથી દર્શન કરી રહ્યાં છે. અમે બધાં દર્શન કરીને બહાર નીકળ્યાં.

મારે પેલેસ જોવો નથી, પહેલાં જોયેલો છે એટલે એક જગ્યાએ અમે થોડાક પ્રવાસીઓ બેઠા છીએ. અહીં પુષ્કળ ભીડ છે અને ઘણી ગરમી છે. આ સ્થળને જોવા લોકો ઊંમટી પડતાં હોય છે. અહીં ઓટોરિક્ષાને સ્ત્રીઓ પણ ચલાવે છે. એક પરેડ નીકળી જેના ફોટા લોકો લેતા હતા, સમય થઈ ગયો અને અમે અમારી બસ ઉપર જઈને બેસી ગયાં. પણ એક ભાઈ હજી આવ્યા ન હતા. ઘણી રાહ જોઈ પછી થાક્યા. શું થયું હશે તેવી ચિંતા પણ થવા લાગી. આટલી બધી ભીડમાં ક્યાંય અટવાઈ તો નહિ ગયા હોય! અજિતને તપાસ કરવા મોકલ્યો. આંટા મારીને તે પાછો આવ્યો. ચિંતા વધી ગઈ. બસને પોલીસ વધુ સમય ઊભી ન રહેવા દે. ફરી પાછા એક બીજા ભાઈને મોકલ્યા કે જાવને, તપાસ કરો, નહિ તો પોલીસમાં જાહેરાત કરાવીએ. થોડી વારમાં પેલા ભાઈ આવ્યા. તેઓ એક દુકાનમાં ઘડિયાળોના ભાવતાલ કરવા રોકાઈ ગયા હતા. પ્રવાસમાં આવા લોકો પ્રવાસીઓ માટે બહુ તકલીફ ઊભી કરતા હોય છે. નજીવા કારણ માટે મોડા

આવે, શિસ્તનું પાલન ન કરે, પ્રવાસીઓના કષ્ટની કોઈ પરવા નહિ. અંતે અમારી બસ વિદાય થઈ. અમારે ઇન્દ્રા માર્કેટ જવાનું છે. થાઈલેન્ડમાં ઘણી દર્શનીય જગ્યાઓ છે, સાથે સાથે વસ્તુઓને ખરીદવાનાં ઘણાં માર્કેટો છે, જેમાં ઇન્દ્રા માર્કેટનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. પ્રવાસનથી એક તરફ કરોડોનું હૂંડિયામણ મળે છે તો બીજી તરફ તેમની તરફથી ખરીદાતી વસ્તુઓના વ્યાપારથી પણ લોકો તથા સરકારને અઢળક પૈસા મળે છે. અહીં સસ્તી વસ્તુઓ મળે છે એટલે ખરીદી વધુ થાય છે. સસ્તી વસ્તુઓ મળે છે, કારણ કે સરકાર ટેક્સ ઓછો લે છે.

આ દેશમાં અત્યારે 80 યુનિવર્સિટીઓ છે. (લાઓસમાં ત્રણ જ છે). આ જૂનો કિલ્લો છે. હવે થોડી દીવાલ રહી ગઈ છે. તેને આઠ દરવાજા હતા. વિમાનો આવતાં કિલ્લાની ઉપયોગિતા સમાપ્ત થઈ ગઈ. હવે માત્ર ત્રણ જ દરવાજા રહી ગયા છે. આ સ્થળ જુઓ. અહીં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અહીં બૌદ્ધ ધર્મ નિયંત્રિત છે. એટલે કે કોઈ રખડતા સાધુ બાવા દેખાતા નથી. લગભગ બધા જ શિક્ષિત હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં જેમ અહિંસા અને માંસાહાર સાથે ચાલે છે તેમ અહીં થાઈલેન્ડમાં ત્યાગ અને ભોગ પણ સાથે ચાલે છે. આ મંદિર રામ ચતુર્થે બનાવેલું. તે બૌદ્ધ ભિક્ષુને પગે લાગી રહ્યા છે. અત્યારના રાજા પ્રત્યે લોકોને સારું માન છે, કારણ કે તેણે લોકો માટે ઘણાં કામો કર્યાં છે અને કરી રહ્યા છે. ખેડૂતો ત્રણ ત્રણ વાર ખેતીનો પાક લે તે માટે સબસિડી પણ આપે છે. આ બૅંગકોક 1365 ચો.કિ.મી.માં પ્રસરેલું છે. વિશ્વનું મોટું શહેર છે. અહીં જેને જેની સાથે લગ્ન કરવાં હોય તે કરી શકે છે. કોઈ પ્રતિબંધ નથી. આ તરફ રેસકોર્સનું મેદાન છે. અઠવાડિયામાં બે વાર ઘોડા દોડે છે. આ શહેરમાં મોટો પ્રશ્ન ટ્રાફિકનો છે. પુષ્કળ વાહનો હોવાથી ઘણી વાર રસ્તા જામ થઈ જાય છે. પણ સરકારે એક સરસ વ્યવસ્થા કરી છે. લગભગ પ્રત્યેક વર્તુળમાં એક ઇલેક્ટ્રોનિક બોર્ડ હોય છે. જે ક્યાં ક્યાં ટ્રાફિક જામ થયો છે અને ક્યાં ચાલુ છે તે સતત બતાવતું રહે છે. જે રસ્તામાં ટ્રાફિક જામ હોય છે ત્યાં લાલ રંગ આવી જાય છે અને જ્યાં રસ્તો ચાલુ હોય ત્યાં લીલો રંગ આવી જાય છે જેથી ચાલકને ગાડી કઈ તરફ લેવી તેની સૂઝ પડે છે.

વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સારો થયો છે. આ તરફ જમણી બાજુ પ્રધાનમંત્રીનું લોકભવન છે. અહીં તે લોકોને મુલાકાત આપે છે. અમારી સામે જ આ દેશની રાજકુમારી પોતાની કારમાં ગઈ. પાઇલોટ કાર હતી, બાકી કશો ઠઠારો નહિ. ટ્રાફિક ચાલુ જ હતો. કશો અવરોધ નહિ. અહીં થાઈલેન્ડમાં પ્રતિવ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી મજૂરી 182 બાટ હોય છે. અત્યારે 1 બાટ બરાબર આપણો સવા રૂપિયો થાય છે. વધુમાં વધુ મજૂરી તો ઘણી હોય છે. આપણી તુલનામાં અહીં પેટ્રોલ-ડીઝલ સસ્તાં છે. અહીં કાઈમ રેશિયો મધ્યમ છે. ડ્રગનો ધંધો ઘણો ચાલે છે. મા-બાપને, છોકરાં ડ્રગ ઉપર ન ચઢી જાય તેની ચિંતા રહે છે. સમૃદ્ધિની સાથે વ્યસનો પણ આવતાં હોય છે. અમે હવે ઇન્દ્રા માર્કેટ પહોંચી ગયાં છીએ. બધાંએ ભ્રમણ કરીને જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી. કડદો તો ખરો જ. કલ્પનાતીત દુકાનો છે અને ખરીદી છે. અમે એક ભારતીય હોટલમાં પહોંચ્યાં. પહેલેથી ગોઠવણ પ્રમાણે દાળ-ભાત વગેરે જમ્યાં. વરસાદનું વાતાવરણ છે. ચોમાસું શરૂ થઈ ગયું છે.

અહીં અત્યારે એક યોજના ચાલી રહી છે. પ્રવાસીઓનું અહીં જ ઇમિગ્રેશન વગેરે થશે. બોર્ડિંગ પાસ પણ અહીં જ અપાશે. અહીંથી તીવ્ર ગતિવાળી ટ્રેન દોડશે અને માત્ર સાત જ મિનિટમાં હવાઈ મથકે પહોંચાડી દેશે.

અમે સ્વર્ગભૂમિ હવાઈ મથકે પહોંચી ગયા છીએ. બોર્ડિંગ પાસ લઈને સૌથી પહેલાં હું ગેટ ઉપર પહોંચી ગયો. કોઈ આવ્યું નહોતું. માત્ર એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ બેઠેલા હતા. તેઓ ભારત-મુંબઈ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં બૌદ્ધ મઠ છે. થોડી વાતો થઈ. મેં બધાંને પિસ્તાં વહેંચ્યાં. બસ, આ છેલ્લી વહેંચણી હતી. બૌદ્ધ ભિક્ષુ બપોર પછી પાણી સિવાય કશું લે નહિ એટલે તેમણે પિસ્તાં ન લીધાં. જ્યારે વિમાનમાં જવાની જાહેરાત થઈ ત્યારે બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને મને સર્વ પ્રથમ જવા દીધા. અહીં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું સારું માન છે. વિમાન ઘણું મોટું છે અને અમારી સીટો આઘીપાછી થઈ ગઈ છે. બધાંએ અનુકૂળતા પ્રમાણે મેળ કરી લીધો. અમારે 3133 કિ.મી. દૂર મુંબઈ જવાનું છે. લગભગ સાડા ત્રણ કલાક ઊડ્યા કરવાનું છે. પ્રવાસીઓ મોટા ભાગે ભારતીયો જ છે. બોઈંગનું 777 વિમાન છે. કદાચ 300થી 400 પ્રવાસીઓ હશે. સૌના પોતપોતાના સામાન સાથે આ વિમાન આકાશમાં ઊડી રહ્યું છે તે શું ચમત્કાર નથી?

મુંબઈ પહોંચી ગયાં. બધાં જ ગ્રીન લાઈનમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. પણ બધો સામાન એક્સ-રેમાંથી પાર કરવો જરૂરી છે. ભારે ભીડ છે. સ્ત્રીઓના પાઉચ પણ એક્સ-રેમાં મુકાવે છે. પોલીસ-કર્મચારીઓનાં સંબોધન ‘એ’થી શરૂ થાય છે. કદાચ આતંકવાદીઓ કોઈ હથિયાર ન લઈ આવે તેવો ભય હશે. માંડ બહાર નીકળ્યાં. બીજે ક્યાંય આવું થયું નહોતું.

અમારે ઇન્ટરનેશનલ હવાઈ મથકેથી ડોમેસ્ટિક હવાઈ મથકે જવાનું છે. સરકારે કોચની વ્યવસ્થા કરી છે, પણ વારો આવે ત્યારે ખરો. અંતે અમારો વારો આવ્યો. પણ ફરી પાછા એક ભાઈ આવ્યા ન હતા. કોચ લેઈટ થયો. પછી ખબર પડી કે તેમની બેગ ખોવાઈ છે. બેગનો રિપોર્ટ કરીને પાછળના કોચમાં તેઓ આવી ગયા. સ્પાઈસ જેટમાં અમે અમદાવાદ પહોંચી ગયાં. અને સૌને લેવા માટે સ્વજનો આવ્યાં હોવાથી સૌ હળીમળીને ભારે મનથી જુદાં પડ્યાં. 18 દિવસના સાથથી બધાંમાં આત્મીયતા થઈ ગઈ હતી. ત્રણેક દિવસ પછી પેલી ખોવાયેલી બેગ સ્પાઈસ જેટવાળા ઘરે જઈને આપી આવ્યા, જેથી આપણી કંપની પ્રત્યે ગૌરવ થયું.

6-7-07

*